

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

İBN FÂRİS'İN MU'CEMU MEKÂYÎSİ'L-LUGA
ADLI ESERİNDE ÖRNEKLERİYLE SÖZLÜK BİLİMİ
YÖNTEMİ

Amir KAHAYEV

DOKTORA TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Sedat ŞENSOY

Konya - 2017

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Amir KAHAYEV		
	Numarası	128106013002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	İBN FÂRİS'İN MU'CEMU MEKÂYİSİ'L-LUGA ADLI ESERİNDE ÖRNEKLERİYLE SÖZLÜK BİLİMİ YÖNTEMİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Amir KAHAYEV

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Amir KAHAYEV
	Numarası	128106013002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Arap Dili ve Belagati
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Sedat ŞENSOY
	Tezin Adı	İBN FÂRİS'İN MU'CEMU MEKÂYİSİ'L-LUGA ADLI ESERİNDE ÖRNEKLERİYLE SÖZLÜK BİLİMİ YÖNTEMİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **İbn Fâris'in Mu'Cemu Mekâyisi'l-luga Adlı Eserinde Örnekleriyle Sözlük Bilimi Yöntemi** başlıklı bu çalışma 01/12/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Sedat ŞENSOY	
2	Prof. Dr.	Mehmet Ali KAPAR	
3	Prof. Dr.	Mehmet Mesut ERGİN	
4	Doç. Dr.	Muhammet Vehbi DERELİ	
5	Doç. Dr.	Musa ALP	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Amir KAHAYEV		
	Numarası	128106013002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Sedat ŞENSOY		
Tezin Adı	İBN FÂRİS'İN MU'CEMU MEKÂYİSİ'L-LUGA ADLI ESERİNDE ÖRNEKLERİYLE SÖZLÜK BİLİMİ YÖNTEMİ			

Bu çalışmada X-XI. asırlarda yazılmış İbn Fâris'in "Mekâyis'ul-luğa" adlı Arapça sözlüğünün yazım yöntemi incelenmektedir.

Çalışma, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun öneminden, amacından, sınırlarından ve yönteminden bahsedilmekte, konuyla alakalı yararlanılan kaynak eserler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca bu bölümde İbn Fâris'in hayatı ve eserleri de işlenmiştir.

Birinci bölümde eser hakkında bilgi verilmiş, eserin özellikleri, iştikak konusu ve eserde yer alan kavramlar örnekler verilerek ele alınmıştır. Eserin eleştirisi ve daha sonraki çalışmalara etkisi de bu bölümde yer almaktadır.

İkinci bölümde birden altıya kadar ortak anlamı olan maddelerden örnekler verilerek müellifin eseri yazım ve maddeleri inceleme yöntemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayetlerden, hadislerden, mesellerden ve şiiirlerden bazı örnekler verilerek eserin iştişhâd metodu da işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Asıl, Ortak Anlam, Sözlük, Madde, Naht, İbn Fâris.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Amir KAHAYEV		
	Student Number	128106013002		
	Department	Temel İslam Bilimleri/ Arap Dili ve Belagati		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Doç. Dr. Sedat ŞENSOY		
Title of the Thesis/Dissertation	Lexicography Methodology with Examples in Mu'jamu Maqayis al-Lugha by Ibn Faris			

In this study is examined the writing method of the Arabic dictionary called “Maqayis al-Lugha” that had been written in 10th-11th centuries by Ibn Faris.

The study consists of an introduction and two chapters. In the introduction are mentioned the importance, purpose, boundaries and method of the subject and also is given information about the related sources. In addition, in this section we have examined the life and the works of Ibn Faris.

In the first chapter, have been given information about the work and examied the features, derivations and terms in the work by giving examples. The criticism of the work and its effect on later studies are also discussed in this section.

In the second chapter, were tried to introduce the author's method in writing andreviewing the articles by giving examples of articles with common meanings from one to six. This study also deal with the sampling method of the work by giving someexamples from Qur'anic verses, hadiths, tales and poems.

Keywords: al-Asl, Common Meaning, Dictionary, Article, an-Naht, Ibn Faris.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖN SÖZ	v
TRANSKRİPSİYON	vii
KISALTMALAR	viii

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI, KAPSAMI, YÖNTEMİ, KAYNAKLARI, İBN FÂRİS'İN HAYATI ve ESERLERİ

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ ve AMACI.....	2
2. KAPSAMI ve YÖNTEMİ.....	3
3. KAYNAKLARI.....	4
4. İBN FÂRİS'İN HAYATI ve ESERLERİ.....	8
4.1. Hayatı.....	8
4.1.1. İsmi, Doğum Yeri ve Ailesi.....	8
4.1.2. Seyahatleri ve Vefatı.....	9
4.1.3. İlmî Kişiliği ve Ahlakı.....	10
4.1.4. Hocaları.....	11
4.1.5. Talebeleri.....	13
4.2. Eserleri.....	14
4.2.1. Sözlükleri ve Dile Dair Eserleri.....	14
4.2.2. Edebiyata Dair Eserleri.....	20
4.2.3. Tefsire Dair Eserleri.....	22
4.2.4. Hadise Dair Eserleri.....	23
4.2.5. Usûl-i Fıkha ve Fıkha Dair Eserleri.....	23
4.2.6. Siyere Dair Eserleri.....	23
4.2.7. Konusu Belli Olmayan Eserleri.....	24

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN FÂRİS'İN *MU'CEMU MEKÂYİSİ'L-LUGA*'DA SÖZLÜK BİLİMİ YÖNTEMİ

1. ESERİN İSMİ, TELİF SEBEBİ ve TELİF ZAMANI	27
2. ESERİN KAYNAKLARI	28
2.1. el-Halil b. Ahmed ve <i>Kitâbu'l- 'Ayn'</i> 1.....	31
2.2. İbn Sellâm ve <i>Ġaribu'l-hadîs</i> ile <i>el-Ġaribu'l-muşannef</i> i.....	33
2.3. İbnu's-Sikkît ve <i>İşlâhu'l-mantık</i> 1	34
2.4. İbn Dureyd ve <i>el-Cemhere</i> 'si	34
3. İBN FÂRİS'İN MUASIRI OLAN SÖZLÜK YAZARLARI ve ESERLERİ	36
4. ESERİN BASKILARI	37
5. ESERİN ÖZELLİKLERİ	38
5.1. MeĠâyîs, Usul/Ortak Anlam Düşüncesi	38
5.1.1. Asıl	48
5.1.1.1. Fer' Olan Kelimeler	50
5.1.1.2. MaĠmûl Kelimeler (Mecaz, Teşbih, İstiare, Kinaye).....	52
5.1.1.3. Şâz Kelimeler	55
5.1.2. Kıyas.....	57
5.2. Dört ve Beş Harfli Kelimeler	63
5.2.1. NaĠt ve MenĠût Kelimeler	63
5.2.2. Mezîd Kelimeler	83
5.2.3. Mevzû' Kelimeler	87
5.3. Eserin Yazım Şekli	89
5.3.1. Maddelerin Dizim Şekli	89
5.3.2. Maddelerin İzah Şekli	95
6. ESERDE İŞTİKAK	98
6.1. Muştak Kelimeler	107
6.2. Gayr-i Muştak Kelimeler	107
6.2.1. Hikâyetu Şavt/Ses İsimleri.....	108
6.2.2. Bitki ve Yer Adları, Özel İsimler, Kinayeler.....	109
6.2.3. Mubhem Lafızlar ve Edatlar	112

6.2.4. İtbâ' Lafızları	113
6.2.5. Mubdel Kelimeler	114
6.2.6. Maqlûb Kelimeler	118
6.2.7. Meşkûk Kelimeler	120
6.2.8. Mu'arreb, Dağîl ve Muvelled Kelimeler	121
6.2.9. Mezîd Kelimeler	124
6.2.10. Tek Kelimesi Olan Kökler	125
7. ESERDE YER ALAN KAVRAMLAR	126
7.1. Kelime Vahide	126
7.2. Binâ	133
7.3. Harf	135
7.4. Tebâyun/Anlam Tutarsızlığı	136
7.5. Tebâ'ud/Anlam Uzaklığı	139
7.6. İnfırat/Münferit Kelimeler	140
7.7. 'Adem-i İnşiyâs/Anlam Benzeşmezliği	141
7.8. Tefâvut/Anlam Farklılığı	143
7.9. Teğârüb/Anlam Yakınlığı ve Tedâhul/Anlamların İç İçe Geçmesi	144
7.10. Müteradif/Eş Anlamlı Kelimeler	146
7.11. Müşterek/Çok Anlamlı Kelimeler	147
7.12. Ezdâd/Zıt Anlamlı Kelimeler	149
7.13. Muhmel/Kullanım Dışı Olan Maddeler	153
8. ESERİN ELEŞTİRİSİ	154
9. ESERİN DAHA SONRAKİ ÇALIŞMALARA ETKİSİ	159

İKİNCİ BÖLÜM

MU'CEMU MEKÂYİSİ'L-LUGÂ'DA ORTAK ANLAM ÖRNEKLERİ ve İSTİŞHÂD YÖNTEMİ

1. ESERDE ORTAK ANLAM ÖRNEKLERİ	163
1.1. Tek Ortak Anlamı Olan Maddeler	163
1.2. İki Ortak Anlamı Olan Maddeler	177
1.3. Üç Ortak Anlamı Olan Maddeler	190
1.4. Dört Ortak Anlamı Olan Maddeler	203
1.5. Beş Ortak Anlamı Olan Maddeler	217

1.6. Altı Ortak Anlamı Olan Maddeler.....	222
2. ESERDE İSTİŞHÂD	223
2.1. Âyetler	223
2.2. Hadisler.....	231
2.3. Meseller	241
2.4. Şiirler	266
SONUÇ	282
BİBLİYOGRAFYA	287

ÖN SÖZ

Kültürün en önemli kaynaklarından biri de dildir. Dilin korunması o toplumun korunması anlamına gelmektedir. Sözlükler adeta dilin bekçiliğini yapmakta ve onu bozulmaktan muhafaza etmektedir. Kelimelerin anlamlarının bilinebilmesi için ilk dönemlerde dilin iyi konuşulduğu yerlere gitmek yeterli görülürken; daha sonraki dönemlerde kelimenin kökü, yapısı ve anlamı üzerine yapılan çalışmalar ortaya çıkmaya başladı. Bir dili korumanın yollarından biri de kelimenin kökü ile o kökten türemiş diğer kelimeler arasında bir bağın kurulabilmesidir. Bu sayede bir kökten türemiş kelimelerin hangi anlam süreçlerinden geçtiğinin tespiti kolay hale gelmiş ve temel anlamıyla olan bağı kopmamış olacaktır. Bu bağa, bir kökten türemiş kelimeler arasındaki “ortak anlam” veya “ortak vasıf” ismini vermek mümkündür. Bu ortak anlam sayesinde başka dillerden Arap diline geçmiş kelimelerin tespiti yapılabilmekte ve aynı zamanda Arapçayla uğraşanların bu ortak anlamı bilmekle bir kökten türemiş kelimeler arasında bir anlam bağı kurmak suretiyle manasını bilmediği kelimeler hakkında bir fikir sahibi olmaları mümkün hale gelmektedir.

Ortak anlam konusunda ilk yazılan sözlük İbn Fâris’in *Mu‘cemu Meḳâyisi’l-luġa* adlı eseridir. Bu eser hicri dördüncü yüzyılda kaleme alınmasına rağmen bugüne kadar bu konuyu işleyen fazla sözlük yoktur. Konuya temas eden sözlükler de İbn Fâris’in söyledikleri dışında bir şey söylememişlerdir. Sözlük, hak ettiği ölçüde tanınmamakla beraber, ortak anlam ve diğer önemli özellikleri de fazla bilinmemektedir. Bununla beraber sözlük hakkında bazı yanlış kanaatler de eserlerde geçmektedir. Alanında ilk ve tek sözlük olması, hak ettiği ölçüde tanınmaması, birçok önemli özelliği içine alması ve hakkındaki yanlış kanaatler sebebiyle bu sözlüğün araştırılması önem kazanmaktadır.

Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun öneminden, amacından, sınırlarından ve yönteminden bahsedilmekte, konuyla alakalı yararlanılan kaynak eserler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca bu bölümde İbn Fâris’in hayatı ve eserleri de işlenmiştir.

Birinci bölümde eser hakkında bilgi verilmiş, eserin özellikleri, iştikak konusu ve eserde yer alan kavramlar örnekler verilerek ele alınmıştır. Eserin eleştirisi ve daha sonraki çalışmalara etkisi de bu bölümde yer almaktadır.

İkinci bölümde birden altıya kadar ortak anlamı olan maddelerden örnekler verilerek müellifin eseri yazım ve maddeleri inceleme yöntemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Âyetlerden, hadislerden, mesellerden ve şiirlerden bazı örnekler verilerek eserin iştihâd metodu da incelenmiştir.

Bu araştırmanın amacı ortak anlam, naht, maddelerin dizim şekli, sunâiyye kuramı, harf bağdaşıklığı gibi çok farklı özelliklere sahip bu sözlüğün geniş bir şekilde işlenmesidir. Aynı şekilde maddeleri inceleme şeklinin, ortak anlam örneklerinin ve iştihâd metodunun da ele alınmasıdır.

Bu araştırma esnasında desteğini ve tavsiyelerini esirgemeyen, benim için birçok zahmete katlanan değerli danışman hocam Doç. Dr. Sedat Şensoy'a sonsuz teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim.

Amir KAHAYEV

Konya - 2017

TRANSKRİPSİYON

Sesliler

أ : a, e إ : ı, i أُ : u

آ : â ي : î و : û

Sessizler

ء : ' ض : đ, ž

ب : b ط : ʈ

ت : t ظ : ʒ

ث : s ع : ʕ

ج : c غ : ğ

ح : ħ ف : f

خ : ħ ق : k

د : d ك : k

ذ : z ل : l

ر : r م : m

ز : z ن : n

س : s و : v

ش : ş ه : h

ص : ş ي : y

Yukarıda verilen transkripsiyon sistemine ilave olarak:

- Harf-i tarifler cümle başında da küçük harfle yazılmıştır.
- Harf-i tariflerle gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. el-Cevherî ve ez-Zebidî gibi.
- Birleşik isimlerin ve tamlamaların yazımında Arapça okunuş esas alınmıştır.
- Türkçede sık kullanılan isimler transkripsiyon kurallarına riâyet edilmeden yazılmıştır.

KISALTMALAR

b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
(c.c.)	: celle celâluhû
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H.z.	: Hazreti
<i>İA</i>	: İslam Ansiklopedisi
mes.	: mesela
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
(s.a.v.)	: sallalâhu aleyhi ve sellem
sy.	: sayı
şrh.	: şerh eden
trc.	: tercüme eden
t.y.	: basım tarihi yok
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve saire
y.y.	: yayın yeri yok

GİRİŞ
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI, KAPSAMI, YÖNTEMİ, KAYNAKLARI,
İBN FÂRİS'İN HAYATI ve ESERLERİ

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ ve AMACI

Sözlükler, bir toplumun kültürel aynası olarak kabul edilmektedir. Yazıldıkları dönemde toplumların neleri bildiklerini aksettirmektedir. Tarih boyunca sözlüksüz bir topluma rastlamak, neredeyse mümkün değildir. Her dil, zamanla o kadar değişir ki, bazı kelimeleri anlamak için sözlüklere başvurmak zorunlu hale gelir. Medeniyet ve kültür ilerledikçe sözlüğe olan ihtiyaç daha da artmaktadır. Toplum geliştikçe dil, dil geliştikçe de sözlük çalışmaları gelişmektedir.

Arap dilinde ilk sözlük çalışmaları, İslam'ın gelişinden sonra Kur'ân ve hadis içerisindeki az bilinen kelimeleri açıklamaya yönelik *Ġaribu'l-Kur'ân* ve *Ġaribu'l-hadîs* isimleriyle bilinen eserlerdir. Bunun ilk örneği Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) *Kitâbu Ġaribi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Sistematik ve kapsamlı sözlüklere ise hicretin ikinci yüzyılında el-Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'Ayn* adlı sözlüğü ile başlanılmıştır.

Bir dilin zengin sayılabilmesi için onda soyut kavramları, anlam inceliklerini ifade edebilecek farklı kelimelerin çok olması gerekmektedir. Arap dili de bu yönden çok zengin sayılan dillerden biridir. Zamanla bir kelimenin veya bir kavramın anlamı değişmekte ve aslından koparak tamamen başka bir anlam ifade edebilmektedir. Bir kökten türemiş ve birbirinden çok farklı anlamlar ifade eden kelimeler arasında bir bağ kurmak için bu kelimelerin hepsinde olan bir ortak vasfın tespitine ihtiyaç vardır. Bu ortak vasıf veya bu ortak anlam sayesinde kelimelerin birbiriyle olan alakası ve geçirdiği süreç kavranacak, aslından kopması da söz konusu olmayacaktır. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Ġazvînî (ö. 395/1004), *Mu'cemu MeĠâyisi'l-luĝa* adlı sözlüğünde bu ortak vasfın tespiti için tüm gayretini harcamıştır.

Bu sözlüğün Arap dili açısından önemini açıklamak için şöyle bir örnek verilebilir: “Kesinlik” anlamına gelen ve Arap asıllı olan “ciddilik, katilik ve elbette” kelimelerinin hepsi “kesmek” ortak anlamında birleşmektedir. Yani قطع → جدّ → بتّ maddelerinden türemiş kelimelerin ortak vasfı “kesmektir”. Sanki şahıs kesin kararını diğer düşüncelerinden ve görüşlerinden bu ifadelerle kesmektedir. Maddeleri ve kelimeleri bu şekliyle işleyen ve bu bilgiyi sunan tek sözlük *MeĠâyis*'tir.

Bu araştırmanın amacı ortak anlam, naht, maddelerin dizim şekli, sunâiyye kuramı, harf bağdaşıklığı gibi çok farklı özellikleriyle Arap dünyasında tek sayılan, hicretin dördüncü yüzyılında kaleme alınan bu sözlüğün geniş bir şekilde işlenmesidir. Aynı şekilde maddeleri inceleme şeklinin, ortak anlam örneklerinin ve istiḥād metodunun da ele alınmasıdır.

Mu‘cemu Meḳâyisi’l-luġa adlı sözlüğün her maddenin temel anlamını verdiği ve istiḥak-ı kebîr konusunu işlediği varsayımıyla bu eser çalışılmaya başlanılmıştır. Çünkü eser hakkında yaygın olarak bilinen kanaat bu şekildedir.

2. KAPSAMI ve YÖNTEMİ

Bu çalışma hazırlanırken ilk önce İbn Fâris’in hayatı, eserleri ve çalışmanın konusu olan *Mu‘cemu Meḳâyisi’l-luġa* adlı sözlük hakkında bilgi verildikten sonra çok sınırlı sayıda olmasına rağmen ilgili kaynaklar taranarak, ortak anlam/asıl ve kıyas konusu geniş bir şekilde işlenmeye çalışılmıştır. Bundan sonra müellifin naht’la alakalı düşüncesi bu konuda ileri sürülen diğer yazarların görüşlerine başvurmak suretiyle ve konuya yöneltilen eleştirilerle beraber ele alınmıştır. Maddeleri dizim ve izah şekli örneklerle açıklanmıştır. İstiḥak konusu ve eserde yer alan kavramlar örneklerle işlenmiş ve konuyla alakalı başka kaynaklara da başvurulmuştur. Esere yöneltilen eleştiriler maddeler şeklinde sıralanmıştır. Sonraki çalışmalara olan etkisi, ilgili eserlerden örnekler verilerek işlenmiştir. Eserde ortak anlam örnekleri, müellifin örnek olarak getirdiği âyetler, hadisler, meseller ve şiiirlerden bir kısmı incelenmiştir.

İbn Fâris’in ortak anlam düşüncesini desteklemek maksadıyla farklı kıraatlara dikkat çektiği âyetler tespit edilerek verilmeye özen gösterilmiştir. Eserde zikrettiği hadislerden bir kısmı hadis kaynaklarında bulunmaktadır. Diğer kısmı ise sadece hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamak için yazılan literatürde ve sözlüklerde yer almaktadır. Bu kaynaklar tespit edilerek belirtilmiştir. Mesellerin hangi emsâl kitaplarında ve sözlüklerde geçtiği belirtilmiş ve açıklamaları kaydedilmiştir. Şiiirlerin geçtiği kaynaklar, sözlükler, divanlar belirtilmeye çalışılmış ve şiiirlerin kime ait olduğu hususunda bilgi verilmiştir.

Kelime köklerini ifade etmek için “madde” kavramı kullanılmıştır. Çalışmada ismi geçen şahısların ölüm tarihleri bilinmediği zaman bu, soru işaretiyle (?) belirtilmiştir. Bu tarihlerde bir tereddüt söz konusu olduğunda ise tarihle birlikte soru işareti (ö. 393 [?]) koyulmuştur.

3. KAYNAKLARI

İbn Fâris, eserin mukaddimesinde beş önemli kaynağını açıklamıştır. Bu kaynaklar; el-Halil b. Ahmed’in (ö. 175/791) *Kitâbu’l-‘Ayn*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) *Ġarîbu’l-hadîs* ile *el-Ġarîbu’l-muşannef*, İbnu’s-Sikkît’in (ö. 244/858) *İşlâhu’l-mantık* ve Ebû Bekr b. Dureyd’in (ö. 321/933) *el-Cemhere* adlı eserleridir. Araştırma boyunca müellifin bu kaynaklardan ne kadar istifade ettiği belli olsun diye olabildiğince yararlanmaya çalışılmıştır.

İbn Fâris, kelimelerin açıklanması hususunda daha çok el-Halil b. Ahmed’in *Kitâbu’l-‘Ayn* ve İbn Dureyd’in *el-Cemhere* adlı sözlüklerinden yararlanmıştır. Hadisleri kısmen İbn Sellâm’ın *Ġarîbu’l-hadîs* adlı eserinden almıştır. Meselleri el-Halil’le İbn Dureyd’in sözlüklerinden ve İbnu’s-Sikkît’in *İşlâhu’l-mantık* adlı eserinden, şiirler hususunda da yine el-Halil’le İbn Dureyd’in eserlerinden istifade etmiştir. İbn Fâris’in diğer sözlüğü olan *Mucmelu’l-luğa* adlı eserinden iki sözlük arasında mukayese imkânı vermesi açısından istifade edilmeye özen gösterilmiştir. Bu eser iki mücelled’de dört cilt halinde yayımlanmıştır. Ancak eserin III. cildinin tamamlanıp IV. cildinin başlandığı sayfa bilinmediği için kaynak olarak gösterildiği zaman I. ve II. şekilde mucelled olarak belirtilmiştir. Her mücelled veya her cilt başında sayfa numarası yeniden başlamadığından, bu bir karışıklığa sebep olmayacaktır. Müellifin *fiğhu’l-luğa* konusunda yazılan *eş-Şâhibî* adlı eserinden *naht*, *ibdâl*, *kalb*, *terâduf*, *iştirak*, *eždâd* gibi çeşitli konularda yararlanılmış ve kaynak olarak belirtilmiştir.

Hadislerle *istişhâd* konusunda kutub-i tis‘a başta olmak üzere diğer hadis kitaplarından yararlanılmış ve kaynak olarak gösterilmiştir. Kutub-i tis‘a içerisinde yer alan Ahmed b. Hânel’in *el-Musned* adlı eserinin elli cilt halinde yayımlanan baskısından istifade edilmiştir. *Meğâyis*’te geçen hadislerin bir kısmı ise sadece *Ġarîbu’l-hadîs*’le alakalı eserlerde yer almaktadır. Bu konuda da el-Haţţâbî’nin (ö.

388/998) *Ġarību'l-hadis*, ez-Zemaḥşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Fâik fî Ġarībi'l-hadis*, İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Ġarību'l-hadis* ve İbnu'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî Ġarībi'l-hadis* adlı eserlerine başvurulmuştur.

Meġâyis'te yer alan meseller ve açıklamaları emsâl kitaplarına başvurmak suretiyle geniş bir şekilde işlenmiştir. Bu emsâl kitaplarının bazıları şunlardır: İbn Sellâm'ın *el-Emsâl*'ı, el-'Askerî'nin (ö. 395/1004 [?]) *Cemheretu'l-emsâl*'ı, el-Hâşimî'nin (ö. 400/1009 [?]) *el-Emsâl*'ı, el-Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Mecma'u'l-emsâl*'ı, ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mustaḫşâ fî emsâli'l-'Arab*'ı ve el-Yûsî'nin (ö. 1102/1691) *Zehru'l-ikem fî'l-emsâl ve'l-ḥikem*'i.

Çalışmada ele alınmış şiirlerin divanlarda, şiir kitaplarında ve sözlüklerde geçtiği yerler tespit edilmiş ve kaynak olarak gösterilmiştir. Kaynak olması bakımından yararlanılan divanlar ve şiir kitaplarının bazıları şunlardır: İmru'u'l-Ġays'ın (ö. 540 [?]) *Dîvân*'ı, en-Nâbiga'nın (ö. 604 [?]) *Dîvân*'ı, Zuheyr b. Ebî Sulmâ'nın (ö. 609 [?]) *Dîvân*'ı, el-A'sâ'nın (ö. 7/629 [?]) *Dîvân*'ı, Ru'be b. el-'Accâc'ın (ö. 145/762) *Dîvân*'ı, Yusuf eş-Şentemerî'nin (ö. 476/1084) *Şerhu Dîvâni Tarafe'si*, ez-Zevzenî'nin (ö. 486/1093) *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'i*, et-Tebrîzî'nin (ö. 502/1109) *Şerhu Dîvâni'l-ḥamâse'si* ve el-Baġdâdî'nin (ö. 1093/1682) *Ḥizânetu'l-edeb*'i.

Çalışmanın konusu bir sözlüğün araştırılması olduğu için birçok sözlükten istifade edilmiştir: Bu temel sözlüklerden bazıları şunlardır: Ebû 'Amr eş-Şeybânî'nin (ö. 213/828 [?]) *Kitâbu'l-Cîm*'i, el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-luġa*'sı, el-Cevherî'nin (ö. 393/1003 [?]) *eş-Şihâḥ*'ı, İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) *el-Muḥkem*'i, ez-Zemaḥşerî'nin *Esâsu'l-belâġa*'sı, eş-Şâġânî'nin (ö. 650/1252) *el-'Ubâbu'z-zâḥir*'i, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-'Arab*'ı, el-Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Ġâmûsu'l-muḥîḫi* ve ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-'arûs*'u.

İbn Fâris'in hayatı, eserleri ve ilmî kişiliği hakkında yapılmış bazı çalışmalarını burada kaydetmek önem kazanmaktadır:

1. Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şi'ruhû ve âşâruhû*, Maḥba'atu'l-me'ârif, Bağdat 1970. İbn Fâris'in kısaca hayatını ve eserlerini anlatan bir kitaptır.

2. Hâdî Hasan Hammûdî, *Ahmed b. Fâris ve riyâdetuhû fi'l-baḥsi'l-luġavî ve't-tefsîri'l-Kur'ânî ve'l-meydâni'l-edebî*, Âlemu'l-kutub, Beyrut 1987. İbn Fâris'in hayatını, eserlerini ve bazı görüşlerini inceleyen bir kitaptır.
3. Muhammed Mustafa Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî ve âsâruhû fi'l-luġa ve fi'n-naḥv*, Dâru nahḍa, Mısır 1991. İbn Fâris'in hayatını, eserlerini ve bazı görüşlerini inceleyen bir kitaptır.
4. Emin Muhammed Fâhir, *İbn Fâris el-Luġavî menhecuhû ve eṣeruhû fi'd-dirâsâti'l-luġaviyye*, Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad 1411/1991. İbn Fâris'in hayatını, eserlerini ve bazı görüşlerini inceleyen genel bir çalışmadır.
5. Ğâzî Muḥtâr Ṭuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luġavî: dirâse fi ârâihi'l-luġaviyye ve'n-naḥviyye*, Dâru ṭallâs, Dımaşk 1999. İbn Fâris'in dil ile alakalı bazı görüşlerini inceleyen bir çalışmadır.
6. Kâzım Fethi er-Râvî, Nevvâl Kerim Zerzûr, "Ahmed b. Fâris ve 'ilmu'd-delâle", *Mecelletu Âdâbi'l-mustanşiriyye*, XII, 1406/1985, s. 121-174. İbn Fâris'in anlam bilimiyle alakalı görüşlerini inceleyen bir makaledir.
7. Ğâzî Muḥtâr Ṭuleymât, "Naẓarât fi 'ilmi delâleti'l-elfâz 'inde Ahmed b. Fâris el-Luġavî", *Ḥavliyyâtu kulliyeti'l-âdâb*, XI, Kuveyt 1410/1990, s. 7-97. İbn Fâris'in anlam bilimiyle alakalı görüşlerini inceleyen bir makaledir.
8. Muhammed Cevâd en-Nûrî, "Meḳâyîsu'l-luġa li'bni Fâris: istidrâkât ve taṣḥîḥât", *Mecelletu'd-dârra*, XIX/1, Suudi Arabistan 1993, s. 27-64. İbn Fâris'in *Meḳâyîs*'te naklettiği şiirlerdeki yanlışların tashihiyle alakalı bir makaledir.
9. Muhammed Cevâd en-Nûrî, Ali Halil Hamed, "Meḳâyîsu'l-luġa li'bni Fâris: tenbîḥât ve taṣḥîḥât", *Mecelletu mecma'i'l-luġati'l-'arabiyyeti'l-urduniyyi*, XIX/48, 1415/1995, s. 95-166. İbn Fâris'in

- Meḳâyîs*'te naklettiği Şiirlerdeki yanlışların tashihiyle alakalı bir makaledir.
10. Hilmî Halil, “‘İlmu’l-me‘âcim ‘inde Ahmed b. Fâris beyne’n-naẓar ve’t-tatbîḳ”, *Dirâsât fi’l-luĝa ve’l-me‘âcim*, Dâru’n-naḥḍati’l-‘Arabiyye, Beyrut 1998, s. 461-503.
 11. Abdulkâzım el-Yâsirî, Ḥaydar Cebbâr ‘Îdân, “‘Înâyetu Ahmed b. Fâris fi Mu‘cemi Meḳâyîsi’l-luĝa bi’d-delâleti’l-miḥveriyye”, *Mecelletu âdâbi’l-Kûfe*, I/2, Irak 2008, s. 11-46. *Meḳâyîs*'teki ortak anlam düşüncesini genel hatlarıyla işleyen bir makaledir.
 12. Bekr Abdullah Ḥûrşîd, “et-Tevzî‘u’l-ḥâricî ve’d-dâhilî li’l-mâddeti’l-mu‘cemiyye fi mu‘cemi meḳâyîsi’l-luĝa li Ahmed b. Fâris”, *Mecelletu’l-kulliyyeti’l-islâmiyyeti’l-câmi‘a*, III/6, Irak 2009, s. 177-195. *Meḳâyîs*'in esas özelliklerini genel hatlarıyla işleyen bir makaledir.
 13. Abdulkâzım el-Yâsirî, Ḥaydar Cebbâr ‘Îdân, “el-Mevâḳifu’n-naḳdiyye li Ahmed b. Fâris fi Mu‘cemi Meḳâyîsi’l-luĝa”, *Ehlu’l-beyt*, sy. VI, s. 354-374. İbn Fâris'in *Meḳâyîs*'teki eleştirel bakışını inceleyen bir makaledir.
 14. Neclâ Yasdıman Demirdöven, “el-Cevherî'nin *es-Sihâh: Tâcu’l-luĝa ve Sihâhu’l-Arabiyye*'siyle İbn Fâris'in *Mu‘cemu Meḳâyîsi’l-Lüĝa*'sında “Erâde” ve “Şâe” Fiillerinin Karşılaştırmalı Anlamları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy: 39, s. 75-104.
 15. Mehmet Ali Kılay Araz, *Ahmed b. Fâris'in Hayatı, Eserleri ve Dil Hakkındaki Görüşleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Danışman: Doç. Dr. Yakup Civelek, Van 2003.
 16. Salih Zeki Keş, *Ebu’l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Danışman: Prof. Dr. Tacettin Uzun, Konya 2010.

4. İBN FÂRİS'İN HAYATI ve ESERLERİ

4.1. Hayatı

4.1.1. İsmi, Doğum Yeri ve Ailesi

Tam ismi Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed b. Habîb er-Râzî el-Ğazvînî el-Hemedânî'dir.¹ İlk hocası fakih olan babası Fâris'dir.² Dedesinin adı Zekeriyâ'dır. Bazı kaynaklar babasının ismini Zekeriyâ, dedesinin ismini ise Fâris şeklinde vererek³ hataya düşmüşlerdir. Şöyle ki, kaynakların çoğunda müellifin ismi Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ şeklinde geçmektedir. Ayrıca kendi eserlerindeki “Fâris b. Zekeriyâ” ifadesinden de babasının Fâris olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁴

İbn Fâris'in doğum tarihiyle alakalı çoğu kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. 329/941 senesinde doğduğu bazı eserlerde geçmektedir.⁵ Doğduğu

¹ İbn Fâris'in hayatı hakkında bilgi için bkz. Ebû Mansûr Abdülmelik eş-Se'âlibî, *Yetîmetu'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'aşr* (nşr. Mufîd Muhammed Kûmeyha), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1403/1983, III, 463; Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-udebâ'* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim), Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kahire 1418/1998, s. 278; Yâkût b. Abdillâh el-Ğamevî, *Mu'cemu'l-udebâ' = İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (nşr. İhsan Abbas), Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, I, 410; Cemaluddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuĥât* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim), Dâru'l-fikri'l-'Arabî (Kahire) – Muessesetu'l-kutubi's-sekâfiyye (Beyrut), 1406/1986, I, 127; Abdurrahman Celaluddin es-Suyûtî, *Buġyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuĥât* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim), Maĥba'atu İsa el-Bâbî el-Ğalebî ve şurakâ'ih, (y.y.) 1384/1964, I, 352; Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: kâmusu terâcim*, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2002, I, 193; Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ĥayâtuĥu, şî'ruĥu ve âsâruĥu*, Maĥba'atu'l-me'ârif, Bağdat 1970, s. 9; Hâdî Hasan Ĥammûdî, *Ahmed b. Fâris ve riyâdetuĥu fi'l-baĥsi'l-luġavî ve't-teĥsîri'l-Kur'ânî ve'l-meydânî'l-edebî*, Âlemu'l-kutub, Beyrut 1987, s. 33; Emin Muhammed Fâĥîr, *İbn Fâris el-Luġavî menhecuhû ve eseruhû fi'd-dirâsâti'l-luġaviyye*, Câmî'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad 1411/1911, s. 25; Muhammed Mustafa Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî ve âsâruĥu fi'l-luġa ve fi'n-naĥv*, Dâru nahĥa, Mısır 1991, s. 19; Abdusselam Muhammed Hârûn, “Muĥaddimetu'n-nâşîr” (*Mu'cemu Meĥâyîsi'l-luġâ* adlı eserin mukaddimesi – Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, Dâru'l-fikr, (y.y.), 1399/1979), I, 3; H. Fleisch, “İbn Fâris” (trc. Mustafa Kaya, Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sy. 34, s. 210; Moh Ben Cheneb, “İbn Fâris”, *İA*, Ankara 1967, V/2, 732; Hüseyin Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 479; Salih Zeki Keş, *Ebu'l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010, s. 33.

² Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, s. 278.

³ Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîĥ* (nşr. Ömer Abdusselam Tedmurî), Dâru'l-kitabi'l-'Arabî, Beyrut 2012, VII, 375; Ebu'l-Vefa Burhaneddin İbrahim b. Ali İbn Ferĥûn, *ed-Dîbâcu'l-muzheb fi ma'rifeti a'yânî 'ulemâ'i'l-mezheb* (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr), Dâru't-turâġ, Kahire 1972, I, s. 163.

⁴ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Meĥâyîsi'l-luġa* (nşr. Abdusselam Muhammed Hârûn), Dâru'l-fikr, (y.y.), 1399/1979, I, 5.

⁵ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 193.

şehir konusunda ihtilaf olsa da bir İran şehri olduğu görüşü ağır basmaktadır.⁶ Genellikle Qazvin⁷ şehrinde doğduğu ifade edilmektedir.⁸

Müellifin ailesi hakkında çok fazla bilgi yoktur. İlk tahsilini Şâfî fakihî ve dil âlimi olan babası Fâris b. Zekeriyâ'dan aldığı bilinmektedir.⁹

Arap veya Acem olması konusunda da kesin bir bilgi yoktur. Ancak bazı kaynaklarda İranlı olduğu ifade edilmiştir. Şu'ûbiyye¹⁰ mücadelelerinde ise Arap dilinin en şiddetli savunucusu olmuştur.¹¹

4.1.2. Seyahatleri ve Vefatı

İbn Fâris Qazvin'de doğmuş, Hemedan'da¹² bir müddet yaşamış, buradan ayrıldıktan sonra Rey şehrine yerleşmiş ve bu şehirde vefat etmiştir.¹³

332/943 senesinde İbn Fâris'in Qazvin'de olduğu bilinmektedir.¹⁴ Bu şehirde Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Çattân'dan (ö. 345/956) el-Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eserini okumuştur.¹⁵

İbn Fâris Hemedan'da bir âlim olarak ün kazandıktan sonra Rey valisi Faḥruddevle Ebu'l-Hasan Ali b. Rukniddevle el-Buveyhî (373/983-387/997) tarafından, oğlu Ebû Tâlib Mecduddevle Rustem b. Fahridddevle'nin (387/997-420/1029 [?]) eğitimini üstlenmesi için Rey'e davet edildi.¹⁶

⁶ Salih Zeki Keş, *Ebu'l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı*, s. 35.

⁷ Rey (İran'da) yakınlığında bir şehirdir (Yâkût b. Abdillâh el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, Dâru şâdir, Beyrut 1397/1977, IV, 342).

⁸ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'* (nşr. Komisyon), Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1402/1982-1409/1988, XVII, 104; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 193.

⁹ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, s. 278; Fleisch, "İbn Fâris", sy. 34, s. 210.

¹⁰ Arap olmayan milletler tarafından Emevîler ve Abbâsîler döneminde baskıya maruz kaldıkları için oluşturulan ve kendilerinin Arap'lardan üstün olduğunu iddia eden siyasî, fikrî ve edebî hareket (Adem Apak, "Şu'ûbiyye", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 244-246).

¹¹ Moh Ben Cheneb, "İbn Fâris", *İA*, V/2, 732.

¹² Batı İran'da bir şehirdir (Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 183).

¹³ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, XVII, 104; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 193.

¹⁴ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, IV, 1643 (İbn Fâris'in 332/943 yılında Qazvin'de olduğu bilgisini esas aldığımız takdirde 329/941 senesinden önce doğduğu söylenebilir. Çünkü üç yaşında olan bir çocuk fazla tanınmaz).

¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luḡa*, I, 1.

¹⁶ el-Ḳıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 130; Hârûn, "Muḳaddimetu'n-nâşir", I, 6; Fleisch, "İbn Fâris", sy. 34, s. 211.

İbn Fâris ilim tahsili için Zencân'da,¹⁷ İsfahân'da,¹⁸ Bağdat'ta, Miyânic'de¹⁹ bulundu.²⁰ Hacca gittiği zaman da Mekke'de tahsil gördü.²¹

Müellifin ölüm tarihi ihtilafli olsa da kaynakların ekseriyeti Safer 395/1004'te vefat ettiğini kaydetmiştir. Rey şehrine bağlı Muhammediyye bölgesinde Kâdı'l-kudât Ebu'l-Hasan Ali b. Abdilaziz el-Curcânî'nin (ö. 392/1001-1002) kabrinin karşısına defnedilmiştir.²²

4.1.3. İlmî Kişiliği ve Ahlakı

İbn Fâris nahiv, şiir, fıkıh, hadis, tefsir, siyer gibi birçok sahada söz sahibi bir âlim idi. Çok farklı sahalarda kaleme aldığı eserleri onun engin bilgisini göstermektedir. Ancak dil ve sözlük bilimi esas alanı idi ve Arap dünyasında “el-Luğavî” olarak tanındı. Bu alandaki şöhretini *eş-Şâhibî*, *Mucmelu'l-luğa*, *Mu'cemu Mekâyisi'l-luğa* ve *Mutehayyeru'l-elfâz* gibi eserleri ile kazandı. Fakihlere dilin inceliklerini bilmenin ne kadar önemli olduğunu açıklamak için *Futyâ fakîhi'l-'Arab* adlı eserini yazdı.

Genellikle Kufe ekolüne mensup olduğu söylenmektedir.²³ Ancak görüşlerinden bu sonucu çıkarmak zordur. Çünkü pek çok meselede Basra ekolünün görüşlerini de tercih etmiştir.

İbn Fâris, fıkıh ve usulünde de derin bilgiye sahip idi. Önceleri Şâfiî mezhebine mensup iken, yaşlandıktan sonra Malikî mezhebine geçmiştir. Bunun sebebi sorulduğunda, farklı mezheplerin ve görüşlerin temsil edildiği Rey'de Mâlikî mezhebini ihyâ etmek amacıyla bu mezhebe intisap ettiğini vurgulamıştır.²⁴

¹⁷ İran'da tarihî bir şehirdir (Abdülkerim Özeydin, “Zencan”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 251).

¹⁸ İran'ın dördüncü büyük şehridir (Osman Gazi Özgüdenli, “İsfahan”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 497).

¹⁹ Azerbaycan'da (Güney Azerbaycan'da) bir bölgenin ismidir (Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (nşr. Komisyon), Maṭba'atu ḥukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1385/1965-1422/2001, VI, 223).

²⁰ Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, XIX, 479.

²¹ Moh Ben Cheneb, “İbn Fâris”, *İA*, V/2, 732.

²² el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 130; Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), Dâru şâdir, Beyrut 1397-1398/1977-1978, I, 119.

²³ Bkz. el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 129; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 352.

²⁴ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, s. 278; Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 411;

İbn Fâris kendi asrındaki edebi faaliyetleri de çok yakından takip etmiştir.²⁵ Hayatının çoğunu Arapların yaşamadığı bölgelerde geçirmesine rağmen Arapçaya olan hâkimiyeti çok yüksek seviyede idi. Arap şiirini çok iyi bilmekle beraber kendisinin de şiirleri bulunmaktadır. Ayrıca yüksek seviyede şiir tenkitçisidir. Eserlerinde hem kendi şiirinden hem de diğer şairlerin şiirlerinden çokça istişhadda bulunmuştur. Kur'ân ilimleri ve hadis sahasında da öğrenim görmüştür. Ayrıca rivayet ettiği hususlarda çok titiz davranmış ve bunları hadis ehlinin yaptığı gibi sahibine isnat etmeye özen göstermiştir. Dil konusunda özellikle sahih rivayetleri nakletmeye çok dikkat etmiştir.

İbn Fâris kendi elbisesini ve ev eşyasını ihtiyacı olanlara verecek kadar cömert bir insan idi.²⁶ “el-Ğağbân” lakaplı bir dostu vardı. Tam ismi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed er-Râzî (?) olan bu şahıs, İbn Fâris'in hizmetinde bulunmakta ve aynı zamanda ona talebelik de etmekteydi. Bu lakabı nasıl aldığını şöyle anlatmaktadır: “İbn Fâris'in evine ne zaman girsem bazı eşyaların eksildiğini görüyorum, bundan rahatsız olduğumu söylüyor ve surat asıyordum. İbn Fâris ise bana gülüyordu. Bu âdetinden hiç vazgeçmiyordu. Bana da “Nasılsın Ğağbân?” diye takılıyordu. Böylece lakabım “Ğağbân” oldu”.²⁷

Müellifin, eserlerindeki üslubundan, ne kadar mütevazı, çalışkan, hocalarına karşı saygılı ve haddini bilen bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

4.1.4. Hocaları

İbn Fâris'in ilk hocası, dil âlimi ve Şâfiî fakihî olan babası Fâris b. Zekeriyâ (ö. 369/979) olmuştur. Eserlerinde babasından nakillerde bulunmuş²⁸ ve İbnü's-Sikkî'tin (ö. 244/858) *İşlahu'l-mantık* adlı kitabını ondan rivayet ettiğini *Meğâyîsu'l-luğa*'nın mukaddimesinde belirtmiştir.²⁹

Ğazvin'de Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Ğađđân'dan ders almış³⁰ ve ondan el-Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eserini okumuştur.³¹ *Meğâyîs*'te,³² eş-

²⁵ Hârûn, “Muğaddimetu'n-nâşir”, I, 20.

²⁶ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 279; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 352.

²⁷ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 279.

²⁸ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: hayâtuhû, şi 'ruhû ve âşâruhû*, s. 19.

²⁹ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 5.

³⁰ Yâğût el-Ğamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, IV, 1643.

Sâhibî'de³³ ve diğer eserlerinde ondan çokça rivayette bulunmuştur. Ayrıca Ali b. Muhammed b. Mehreveyh (?)³⁴ ve Ahmed b. 'Allân'dan (?)³⁵ ders almıştır.

Zencan'da Sa'leb'in (ö. 291/903) ravisi dil âlimi olan Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasan el-Hatib'den (?),³⁶ İsfahân'da Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb eṭ-Ṭaberânî'den (ö. 360/970),³⁷ Hemedân'da Abdurrahman b. Ḥamdân el-Hemedânî'den (ö. 342/953),³⁸ Bağdat'ta Muhammed b. Abdillâh ed-Dûrî'den (?),³⁹ Miyânic'de Azerbaycanlı hadis âlimi Ebû Abdillâh Ahmed b. Tahir en-Necm'den (ö. 360/970)⁴⁰ ders aldı. Hocalarının arasında İbn Fâris özellikle Ebû Abdillâh Ahmed b. Tahir en-Necm'in bilgisinden çok etkilenmiştir.⁴¹ *Meḳâyis*'te⁴² ve *Mucmel*'de⁴³ ondan rivayette bulunmuştur.

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) arkadaşı Ebu'l-Hasan Ali b. Abdilaziz (ö. 287/899) de onun hocaları arasında yer almaktadır. İbn Sellâm'ın *Ġarîbu'l-hadîs* ve *el-Ġarîbu'l-muşannef* adlı eserlerini ondan rivayet etmiştir.⁴⁴ Ancak yaşadıkları yıllar ve ölüm tarihleri dikkate alınca birbirleriyle görüşmeleri imkânsızdır. Aralarındaki hoca-talebe ilişkisi dolaylı yolla olmuştur.

Şâfiî fakihî olan ve İbnu's-Sunnî diye tanınan Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak (ö. 364/974) da İbn Fâris'in hocası olmuş ve ondan *Meḳâyis*'te rivayette bulunmuştur.⁴⁵

³¹ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 1.

³² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 12, 102, 114, II, 231, 329, 346, 444.

³³ Bkz. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *eṣ-Şâhibî fî fikhi'l-luġati'l-'Arabîyye ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arab fî kelâmihâ* (nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Mektebetu'l-me'ârif, Beyrut 1414/1993, s. 61, 100, 101, 137.

³⁴ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, XVII, 104.

³⁵ Şihâbuddîn Ahmed b. Aybek İbnu'd-Dimyâṭî, *el-Mustefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd* (nşr. Muhammed Mevlûd Halef), Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1406/1986, s. 167.

³⁶ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 278; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, XVII, 105.

³⁷ İbnu'd-Dimyâṭî, *el-Mustefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd*, s. 167.

³⁸ İbn Fâris, *eṣ-Şâhibî*, s. 42.

³⁹ İbnu'd-Dimyâṭî, *el-Mustefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd*, s. 167.

⁴⁰ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, XVII, 105; Ayrıca bkz. Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 479.

⁴¹ el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 130.

⁴² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, VI, 113.

⁴³ Bkz. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Mucmelu'l-luġa* (nşr. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan), Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1406/1986, II, 926.

⁴⁴ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 4.

⁴⁵ Bkz. *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 24, 114.

Ali b. Ahmed es-Sâvî (?)⁴⁶ ve Muhammed b. Hârûn eş-Sağafî (?)⁴⁷ de onun hocaları arasında yer almaktadır.

4.1.5. Talebeleri

İbn Fâris'in birçok talebesi olmuştur ancak kaynaklar çoğunun ismini zikretmemektedir. En meşhur talebeleri *Mağâmât* sahibi Bedî'uzzaman el-Hemedânî (ö. 398/1008),⁴⁸ Buveyhî veziri ve ilim adamı olan eş-Şâhib İsmail b. 'Abbâd (ö. 385/995)⁴⁹ ve Ebû Talib Mecduddevle b. Faḥriddevle el-Buveyhî'dir.⁵⁰

Bedî'uzzaman el-Hemedânî'nin yetişmesinde en çok emeği geçen ve bir edebiyat şaheseri olan *Mağâmât*'ındaki orijinal üslûbunda kendisinden esinlendiği hocası İbn Fâris'tir.⁵¹ Onun bu konuda İbn Fâris'in *Futyâ faḳîhi'l-'Arab* adlı eserindeki üslûbunu örnek aldığı görülmektedir.⁵²

eş-Şâhib b. 'Abbâd, İbn Fâris'in İbnu'l-'Amîd diye tanınan Buveyhî veziri ve alim olan Ebu'l-Fazl Muhammed b. el-Huseyn'e (ö. 360/970) gösterdiği sevgiden rahatsız idi. İbn Fâris, İbn 'Abbâd'a *Kitâbu'l-Hacer* adlı eserini göndermiş, İbn 'Abbâd önce kabul etmek istememiş, ancak inceledikten sonra bu hediyeyi kabul ederek onun ilmini takdir etmiştir.⁵³ Onun hakkında şu sözleri söylemiştir: "Hocamız Ebu'l-Huseyn güzel yazan ve hata yapmaktan uzak olan kimselerdendir".⁵⁴ İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserini onun adına kaleme almıştır.⁵⁵

Babasından sonra vezir olan Ali b. Muhammed b. el-Huseyn Ebu'l-Feth İbnu'l-'Amîd (ö. 366/976) de İbn Fâris'in talebeleri arasında yer almaktadır.⁵⁶

"el-Ğaḍbân" lakabıyla tanınan Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed er-Râzî (?) de İbn Fâris'den ders almıştır.⁵⁷

⁴⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 5.

⁴⁷ Bkz. *Meḳâyîsu'l-luğa*, III, 67, 428.

⁴⁸ eş-Se'âlibî, *Yetîmetu'd-dehr*, III, 463; el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 128.

⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 411.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 411.

⁵¹ Nevzat Aşık, "Bedî'uzzaman el-Hemedânî", *DİA*, İstanbul 1992, V, 328.

⁵² Fâḫir, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 96.

⁵³ el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 128.

⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 411.

⁵⁵ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 33.

⁵⁶ Bkz. eş-Se'âlibî, *Yetîmetu'd-dehr*, III, 216-217.

⁵⁷ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 279.

Evcezu's-siyer li hayri'l-beşer adlı eserinin ravileri Ali b. el-Kasım b. İbrahim (?)⁵⁸ ve Ebu'l-Feth Suleym b. Eyyûb er-Râzî (ö. 447/1055)⁵⁹ de onun talebeleridir.

4.2. Eserleri

İbn Faris'in tespit edilen 64 eseri bulunmaktadır.⁶⁰ Bunlardan 26 tanesi neşredilmiş, 3 tanesi el yazması halindedir. 35 eseri ise kayıptır.

4.2.1. Sözlükleri ve Dile Dair Eserleri

1. *Emsiletu'l-escâ'*: Kayıp olan bu eserinden İbn Fâris *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*'nin sonuç kısmında bahsetmiştir.⁶¹ Müellifin burada kaydettiklerinden, bu eserin *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*'nin devamı olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserde atasözlerini ve hikmetli sözleri ele almaktadır.

2. *el-Envâ' 'alâ mezhebi'l-'Arab*: Arapların astronomi ve meteoroloji bilgisiyle ilgili bir sözlüktür. M. Forcada tarafından *Muhtaşar mine'l-envâ'* adıyla neşredilmiştir (*Anuari de Filologia*, XIX/B-2, Barcelona 1996, s. 769-780).⁶²

3. *el-Ezdâd*: Kayıp olan⁶³ bu eseri İbn Fâris *eş-Şâhibî*'de zikretmiştir.⁶⁴ Müellifin *eş-Şâhibî*'deki açıklamasından ve eserin isminden zıt anlamlı kelimelerle alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

4. *el-Farq*: Bu eserde insan, hayvan ve kuşların benzer organlarının farklı isimleri incelenmiştir. Ramazan Abduttevvab tarafından Kahire'de 1402/1982

⁵⁸ Hârûn, "Muqaddimetu'n-nâşir", I, 9.

⁵⁹ Tâcuddin Abdulvehhâb b. Ali es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ* (nşr. Mahmud Muhammed et-Şanâhî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv), Maḥba'atu İsa el-Bâbî el-Halebî ve şurakâ'ih, (y.y.), 1383/1964, IV, 388.

⁶⁰ Eserleri için bkz. Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, s. 279; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 411-412; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 352; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifin esmâu'l-muellifin ve âşâru'l-muşannifin*, Muessesetu't-târîhi'l-'Arabî, (y.y.), (t.y.), I, 68-69; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (trc. Abdulhalim en-Neccâr), Dâru'l-me'ârif, Kahire 1983, II, 265-268; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 193; Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: hayâtuhû, şî'ruhû ve âşâruhû*, s. 34-60; Hammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 55-71; Fâhîr, *İbn Fâris el-Lugavî*, s. 115-165; Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 123-134; Hârûn, "Muqaddimetu'n-nâşir", I, 25-37; Fleisch, "İbn Fâris", sy. 34, s. 212-214; Moh Ben Cheneb, "İbn Fâris", *İA*, V/2, 732; Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 480-481; Salih Zeki Keş, *Ebu'l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı*, s. 55-62.

⁶¹ Bkz. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *el-İtbâ' ve'l-muzâvece* (nşr. Kemal Mustafa), Maḥba'atu's-se'âde, (y.y.), (t.y.), s. 70.

⁶² Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

⁶³ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: hayâtuhû, şî'ruhû ve âşâruhû*, s. 48.

⁶⁴ Bkz. İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 99.

senesinde yayımlanmıştır.⁶⁵ Müellif böyle bir kitap yazdığını *Temâmu faşîhi 'l-keîâm* adlı eserinde belirtmiştir.⁶⁶

5. *Futyâ fakîhi 'l-'Arab*:⁶⁷ Eser fetvaya dair bilmeceleeri soru-cevap şeklinde ele almaktadır. Fakihlerin dilin inceliklerini, özellikle de kelimelerin az bilinen anlamlarını öğrenmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Huseyn Ali Mahfûz tarafından Dimaşk'ta 1958 yılında neşredilmiştir.⁶⁸

6. *el-Ĥabîru 'l-muzheb*: İbn Fâris bu eserinden *Muteĥayyeru 'l-elfâz* adlı sözlüğünün mukaddimesinde bahsetmiştir. Burada kaydettiklerinden bu eserin *Muteĥayyeru 'l-elfâz*'ın devamı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹

7. *el-Ĥacer*:⁷⁰ Taşın çeşitli adlarından bahseden bir eserdir. Müellifin bu eseri kayıptır.⁷¹ Bu eserine *eş-Şâhibî*'de işarete bulunmuştur.⁷²

8. *Ĥalku 'l-insan (Maķâle fî esmâ'i a 'zâ'i 'l-insan)*:⁷³ İnsana ait organların adları ve sıfatlarına dair bir sözlüktür. Bu eseri Davut Çelebi Bağdat'ta 1931'de, Faysal Abdulmecid Yunus Debdûb ise Dimaşk'ta 1967 yılında neşretmiştir.⁷⁴

9. *'İlelu 'l-Ġarîbi 'l-muşannef*: Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *el-Ġarîbu 'l-muşannef* adlı kitabı üzerine yapılmış bir çalışma olması muhtemeldir. Müellifin bu eseri kayıptır.⁷⁵

10. *el-İntişâr li Şa'leb*:⁷⁶ Bu kitap kayıptır. Kitabın isminden İbn Fâris'in Kûfe dil ekolüne yakın olduğu sanılmaktadır. Çünkü Şâ'leb bu ekolün imamlarındandır.⁷⁷

⁶⁵ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 480-481.

⁶⁶ Bkz. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Temâmu faşîhi 'l-keîâm* (nşr. Zeyyân Ahmed el-Ĥâcc İbrahim), Menşûrâtu merkezi'l-maĥtûât ve't-turâş ve'l-vesâ'ik, Kuveyt 1416/1995, s. 75.

⁶⁷ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu 'l-elibbâ*, s. 279; el-Kıftî, *İnbâhu 'r-ruvât*, I, 129.

⁶⁸ Fleisch, "İbn Fâris", sy. 34, s. 213-214.

⁶⁹ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Muteĥayyeru 'l-elfâz* (nşr. Hilal Nâcî), Maĥba'atu'l-ma'ârif, Bağdat 1390/1970, s. 44.

⁷⁰ Yâķût el-Ĥamevî, *Mu'cemu 'l-udebâ*, I, 412; el-Kıftî, *İnbâhu 'r-ruvât*, I, 128; el-Bağdâdî, *Hedyyetu 'l-'ârifîn*, I, 68.

⁷¹ Fâķir, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 153-154.

⁷² Bkz. İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 47-48.

⁷³ Yâķût el-Ĥamevî, *Mu'cemu 'l-udebâ*, I, 412; es-Suyûtî, *Buğyetu 'l-vu'ât*, I, 352.

⁷⁴ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 480.

⁷⁵ Fâķir, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 159.

⁷⁶ es-Suyûtî, *Buğyetu 'l-vu'ât*, I, 352; el-Bağdâdî, *Hedyyetu 'l-'ârifîn*, I, 68.

11. *İsti'âreti a'zâ'i'l-insan*: İnsana ait organların anlamlarını açıklayan bir risaledir. Ahmed Han tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1983).⁷⁸

12. *İştikâku esmâ'i'l-buldân*: Müellifin bu eseri kayıptır.⁷⁹

13. *el-İtbâ' ve'l-muzâvece*:⁸⁰ Aynı vezne sahip, pekiştirme için bir arada kullanılan çift kelimeleri toplayan alfabetik bir sözlüktür.⁸¹ Eser, kelimenin son harfine göre kaleme alınmıştır. Rudolf Brünnow (*Orientalische Studien Theodor Nöldeke Zum Siebzigsten Geburtstag*, Gieszen 1906, s. 225-248), Kemal Mustafa (Kahire 1947)⁸² ve Muhammed Edîb Abdulvahid Cemrân (Dimaşk 1995) tarafından neşredilmiştir.⁸³ es-Suyûtî (ö. 911/1505) bu eseri özetlemek ve eksiklerini tamamlamak suretiyle *el-İlmâ' fi'l-itbâ'* adlı yeni bir sözlük oluşturmuştur.⁸⁴

14. *Kifâyetu'l-mut'allimîn fi ihtilâfi'n-naḥviyyîn*:⁸⁵ Bu eser kayıptır.⁸⁶

15. *el-Lâmât*:⁸⁷ “Lâm” çeşitlerine dair bir risaledir. Eser Gotthelf Bergstrasser (Leipzig 1924) ve Şakir el-Fehhâm (Dimaşk 1973) tarafından neşredilmiştir.⁸⁸ İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserinde de “lâm”ın çeşitlerinden bahsetmiştir.⁸⁹

16. *el-Medḥal ilâ 'ilmi'n-naḥt*: Bu eser kayıptır.⁹⁰ İsminden, naḥt konusuyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

17. *Maḳâletu "kellâ" ve mâ câ'e minhâ fi Kitabillah*:⁹¹ “Kellâ” edatının anlamlarıyla Kur'ân'da kullanıldığı yerlere dair risaledir.⁹² İbn Fâris bu eserden *eş-*

⁷⁷ Fâhir, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 149.

⁷⁸ Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, XIX, 480.

⁷⁹ Fâhir, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 140.

⁸⁰ es-Suyûtî, *Buḡyetu'l-vu'ât*, I, 352; el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifîn*, I, 68.

⁸¹ Moh Ben Cheneb, “İbn Fâris”, *İA*, V/2, 732.

⁸² Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî'ruhû ve âşâruhû*, s. 34.

⁸³ Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, XIX, 480.

⁸⁴ Abdurrahman Celaluddin es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğati ve envâ'ihâ*, Menşûrâtu'l-mektebeti'l-'aşriyye, Beyrut 1406/1986, I, 414.

⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 412; es-Suyûtî, *Buḡyetu'l-vu'ât*, I, 352.

⁸⁶ Hammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 67.

⁸⁷ Brockelmann, *Târîḫü'l-edebi'l-'Arabî*, II, 267; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 193.

⁸⁸ Salih Zeki Keş, *Ebu'l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı*, s. 60.

⁸⁹ Bkz. İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 168-172.

⁹⁰ Fâhir, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 163.

⁹¹ Brockelmann, *Târîḫü'l-edebi'l-'Arabî*, II, 267.

⁹² Hammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 70.

Şâhibî'de bahsetmiştir.⁹³ Kahire'de 1344/1925 yılında Abdulaziz el-Meymenî er-Râcekûtî tarafından neşredilmiştir.⁹⁴

18. *Mu'cemu Meḳâyîsu'l-luġa*.⁹⁵ Tezin konusu bu eserle alakalıdır.

19. *Mucmelu'l-luġa*:⁹⁶ Sadece sahîh kelimeleri içerisine alan ilk alfabetik sözlüktür.⁹⁷ Eserin yazım şeklinden ve üslûbundan müellifin eseri gençliğinde yazdığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu eserde nakletme, toplama ve düzenleme özelliği ön planda iken *Mu'cemu Meḳâyîsi'l-luġa* adlı sözlüğünde eleştiri, yorum ve farklı bir bakış açısı sunma özelliği ağır basmaktadır.⁹⁸ Eserin I cildi Kahire'de ilk defa 1332/1914 senesinde yayımlanmıştır.⁹⁹ Tamamı ise Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire 1366/1947), Zuheyр Abdulmuhsin Sultan (Beyrut 1404/1984, 1986), Hâdî Hasan Ḥammûdî (Kuveyt 1405/1985) ve Şihâbuddin Ebû 'Amr (Beyrut 1414/1994) tarafından neşredilmiştir.¹⁰⁰

20. *el-Muḥaşşal fi'n-naḥv*:¹⁰¹ Bu eser kayıptır.¹⁰²

21. *Muḳaddime fi'n-naḥv*:¹⁰³ Müellifin kayıp eserleri arasında zikredilmektedir.¹⁰⁴

22. *Muteḥayyeru'l-elfâz*:¹⁰⁵ Arapça'daki yeni kelimelere (muvelledât) dair bir sözlüktür. Hilal Nâcî tarafından Bağdat'ta 1390/1970 senesinde yayımlanmıştır.¹⁰⁶

İbn Fâris *Muteḥayyeru'l-elfâz*, *Mucmelu'l-luġa* ve *Meḳâyîsu'l-luġa* olmak üzere üç esas sözlük kaleme almıştır. Bunlardan *Muteḥayyeru'l-elfâz* mana merkezli

⁹³ Bkz. İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 166.

⁹⁴ Hârûn, "Muḳaddimetu'n-nâşir", I, 36.

⁹⁵ Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 412; el-Baġdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, I, 69; Brockelmann, *Târîḫü'l-edebi'l-'Arabî*, II, 267.

⁹⁶ Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 411; İbn Ḥallikân, *Vefeyât*, I, 118; es-Suyûtî, *Buġyetu'l-vu'ât*, I, 352.

⁹⁷ Zülfikar Tüccar, "Mücmelü'l-luġa", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 454.

⁹⁸ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 253, 268.

⁹⁹ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḫayâtuhû, şî'ruhû ve âşâruhû*, s. 40.

¹⁰⁰ Tüccar, "Mücmelü'l-luġa", *DİA*, XXXI, s. 455.

¹⁰¹ Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, Muessesetu't-târîhi'l-'Arabî, (y.y.), (t.y.), II, 1615; el-Baġdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, I, 69.

¹⁰² Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḫayâtuhû, şî'ruhû ve âşâruhû*, s. 60.

¹⁰³ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 279; es-Suyûtî, *Buġyetu'l-vu'ât*, I, 352.

¹⁰⁴ Hârûn, "Muḳaddimetu'n-nâşir", I, 37.

¹⁰⁵ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 279; Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 411.

¹⁰⁶ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 480.

sözlükler (me‘âcimu’l-me‘ânî) arasında yer alırken¹⁰⁷ *Mucmel* ve *Meḳâyîs* lafız merkezli sözlükler (me‘âcimu’l-elfâz) arasında değerlendirilmektedir.

23. *el-Muzekker ve’l-Mu’enneş*: Eser mukaddime ve on bir bölümden oluşmaktadır. Mukaddimede müenneslik alametleri, diğer bölümlerde bazı kelimelerin müzekkerlik ve müenneslikleri işlenmiştir. Ramazan Abduttevvab eseri Kahire’de 1969 yılında yayımlamıştır.¹⁰⁸

24. *en-Neyrûz*:¹⁰⁹ Muarreb kelime olan “neyrûz” hakkında etimolojik bir tetkik ve Arapçada “fey‘ûl” veznindeki kelimelere dair bir çalışmadır.¹¹⁰ Abdusselam Muhammed Hârûn tarafından neşredilmiştir (Kahire 1373/1954).¹¹¹

25. *eş-Şâhibî fî fîḳhi’l-luġati’l-‘Arabiyye ve mesâilihâ ve suneni’l-‘Arab fî kelâmiḥâ*:¹¹² Arap dilinin inceliklerine ve ifade farklılıklarına dair “fîḳhu’l-luġa” (lengüistik) türünde yazılan ilk eserdir. Buveyhî veziri eş-Şâhib İsmail b. ‘Abbâd adına kaleme alındığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Eserde gramer ve belâgata, özellikle Kur’ân ve hadisin anlaşılmasına dair verilen bilgiler son derece sağlam ve tutarlı olmakla beraber; dillerin menşei, en zengin dilin hangisi olduğu, Arap dilinin diğer dillerle mukayesesi gibi alanlarda verilen bilgiler sübjektif olup dönemin zihniyetini yansıtmaktadır.¹¹³

“Fîḳhu’l-luġa” terimini bu eserinde ilk defa o kullanmıştır.¹¹⁴ İbn Fâris dil biliminin teorik kısmını bu eserinde, pratik kısmını ise *el-Mucmel* ve *el-Meḳâyîs* adlı sözlüklerinde işlemiştir.

İbn Fâris bu eseri hayatının son dönemlerinde *Meḳâyîs*’ten de sonra kaleme almıştır. Şöyle ki, *eş-Şâhibî* adlı eserinin naḫt bölümünde “Biz bunu bütün yönleriyle *Meḳâyîs* kitabında zikrettik”¹¹⁵ ifadesini kullanmıştır.

¹⁰⁷ İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz’ İlminin Temel Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 23.

¹⁰⁸ Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, XIX, 480.

¹⁰⁹ Brockelmann, *Târîḫü’l-edebi’l-‘Arabî*, II, 267; ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, I, 193.

¹¹⁰ Fleisch, “İbn Fâris”, sy. 34, s. 214.

¹¹¹ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî ‘ruhû ve âsârühû*, s. 41.

¹¹² Ebu’l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ’*, s. 279; Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ’*, I, 412.

¹¹³ Hulûsi Kılıç, “es-Sâhibî”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 521.

¹¹⁴ Fâḫîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 315.

¹¹⁵ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 264.

Eser ilk defa Muhibbuddin el-Hatib ve Abdulfettah el-Katlan tarafından neşredilmiştir (Kahire 1328/1910). Daha sonra Mustafa eş-Şuveymî (Beyrut 1382/1963), Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1977), Ömer Faruk et-Tabbâ‘ (Beyrut 1414/1993) ve Ahmed Hasan Besec (Beyrut 1418/1997) tarafından da yayımlanmıştır.¹¹⁶ Ayrıca bu eser üzerine Salih Zeki Keş tarafından *Ebu’l-Huseyn İbn Fâris ve eş-Şâhibî Kitabı* adıyla yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır (Konya 2010).

26. *eş-Selâse (el-Muşellese) fi’l-luğa*:¹¹⁷ Aynı harflere sahip ancak bu harflerin yerlerinin değişmesi suretiyle üç farklı kelimeyi ele alan ve anlamlarını inceleyen bir eserdir (الخَمْرُ (sevgiden dolayı kalbi kuşatan bir duygu) → المَرْخ (bir ağaç türü) → المَخْر (seçmek) gibi).

Ramazan Abduettevab tarafından Kahire’de 1970 senesinde yayımlanmıştır.¹¹⁸

27. *eş-Siyâb ve’l-ḥuliy*: Bu eserin ismi bazı kaynaklarda *eş-Şiyât ve’l-Ḥuliy* şeklinde de geçmektedir.¹¹⁹ Muhtemelen mana merkezli sözlüklerdendir. Müellifin bu eseri kayıptır.¹²⁰

28. *Temâmu faşîhi’l-keîâm*:¹²¹ Sa‘leb’in dil hatalarının fasih kullanımlarını topladığı *el-Faşîh* adlı eserinin zeylidir.¹²² Eserin ilk neşrini Arthur J. Arberry (London 1951) yapmıştır. Daha sonra ise Mustafa Cevad ve Yusuf Yakub Meskûnî (Bağdad 1969) tarafından yayımlanmıştır.¹²³ Zeyyân Ahmed el-Ḥâcc İbrahim de Kuveyt’te 1995 yılında eseri neşretmiştir.

¹¹⁶ Kılıç, “es-Sâhibî”, *DİA*, XXXV, 522.

¹¹⁷ Brockelmann, *Târîhu’l-edebî’l-‘Arabî*, II, 266; ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, I, 193.

¹¹⁸ Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, XIX, 480.

¹¹⁹ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, I, 412; el-Bağdâdî, *Hediyetu’l-‘arifîn*, I, 69.

¹²⁰ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî‘ruhû ve âsâruhû*, s. 56.

¹²¹ Brockelmann, *Târîhu’l-edebî’l-‘Arabî*, II, 268.

¹²² Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, XIX, 480.

¹²³ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî‘ruhû ve âsâruhû*, s. 35.

4.2.2. Edebiyata Dair Eserleri

1. *Dârâtu'l- 'Arab*:¹²⁴ Bu eser Arap köşklerinden bahsetmektedir. İbn Fâris bu eserinde yaklaşık kırk köşk zikretmiştir. Müellifin bu eseri kayıptır.¹²⁵ *Meşkâys*'te ise otuz iki köşk kaydetmiştir.¹²⁶

2. *Ebyâtu'l-istişhâd*: Gramer ve dil dışında çeşitli gayelerle şiirle istişhadda bulunabileceği konusunu işleyen risaledir. Farklı konularda örnek olarak verilen beyitleri içerisine almaktadır. Abdusselam Muhammed Hârûn tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1951, 1972).¹²⁷

3. *el-Emâlî*: Güzel hikâyeleri, şiirleri, rivayetleri ve bunların açıklamalarını ihtiva eden bir eser olduğu zan edilmektedir.¹²⁸ Bu eser kayıptır.¹²⁹

4. *el-Ĥamâsetu'l-muĥdese*:¹³⁰ Kahramanlıklara dair şiirleri ihtiva eden eserdir.¹³¹ Bu eser de kayıptır.¹³²

5. *el-Ĥûru'l- 'în*: Bu eseri Mustafa Kemal, Kahire'de 1947 senesinde neşretmiştir.¹³³

6. *Ĥaşîdetu'l-A 'şâ fi'r-Rasûl*: el-A 'şâ'nın (ö. 7/629 [?]) Hz. Peygamber'i (s.a.v.) metheden kasidesinin şerhidir.¹³⁴ Müellifin bu eseri kayıptır.

7. *el-Leyl ve'n-nehâr (Ĥişâşu'n-nehâr ve semeru'l-leyl)*:¹³⁵ Gece ve gündüzün karşılaştırılması atışma şeklinde verilmekte ve bu atışma âyet, hadis, şiir ve mesellerle anlatılmaktadır. Hâmid el-Haffâf tarafından yayımlanmıştır (Kum 1409).¹³⁶

¹²⁴ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 279; Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 411.

¹²⁵ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ĥayâtuhû, şi 'ruhû ve âşâruhû*, s. 58.

¹²⁶ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luġa*, II, 312-313.

¹²⁷ Fâĥîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 115-116.

¹²⁸ Ĥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 57-58.

¹²⁹ Fâĥîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 148.

¹³⁰ Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 412; el-Baġdâdî, *Hediyyetu'l- 'arifîn*, I, 68.

¹³¹ Ĥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 63.

¹³² Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ĥayâtuhû, şi 'ruhû ve âşâruhû*, s. 58.

¹³³ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

¹³⁴ Ĥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 67.

¹³⁵ Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 412; Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1454.

¹³⁶ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

8. *Ma'ârîd*: Şairlerle âlimler tarafından herhangi bir söz veya soruya kinaye ve ta'rizle verilen cevaplar konusunu işleyen risaledir. Ahmed Han tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1984).¹³⁷

9. *Risâle ilâ Ebî 'Amr Muhammed b. Sa'îd el-Kâtib: es-Se'âlibî* bu eserden bir bölümü *Yetîmetu'd-dehr* adlı eserinde kaydetmiştir.¹³⁸ Müellifin kendi döneminde yaşamış şairlerin güzel şiirlerine dair bir risaledir.

10. *Risâle ile'l-Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. İsmail*: Âlimlerden yaptığı rivayetlerin kaynaklarını zikrettiği bu eserin, Zuheyr Abdulmuhsin Sultan tarafından neşredileceği belirtilmektedir.¹³⁹

11. *Şerhu'l-Ĥamâse li-Ebî Temmâm*: Bu eserle *el-Ĥamâsetu'l-muĥdese* adlı eser birbirine karıştırılmaktadır. Müellif burada kahramanlıkla alakalı şiirleri şerh etmektedir.¹⁴⁰ Eser Hâdî Hasan Ĥammûdî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1415/1995).¹⁴¹

12. *Şerhu Risâleti'z-Zuhrî ilâ Abdilmelik b. Mervân*:¹⁴² Emevî halifesi Yezid b. Abdilmelik'in (101/720-105/724) isteği üzerine Ebû Bekr Muhammed b. Muslim ez-Zuhrî'nin (ö. 124/741) yazdığı risaledir. İbn Fâris bu eseri şerh etmiştir ancak eser kayıptır.¹⁴³

13. *el-Yeşkuriyyât*: Bu eser henüz neşredilmemiştir. Brockelmann bu eserin bir el yazmasının Dımaşk'ta ez-Zâhiriyye kütüphanesinde olduğunu kaydetmiştir.¹⁴⁴

14. *Zemmu'l-ĥaĥâ' fi's-şi'r*:¹⁴⁵ Müellif bu risalesinde şairlerin şiir konusunda yaptıkları yanlışlardan bahsetmektedir. Bu risale dört sayfadan oluşmaktadır. Husâmeddin el-Kudsî tarafından eş-Şâhib İsmail b. 'Abbâd'ın, *el-Keşf 'an mesâvi'i Şi'ri'l-Mutenebbî* adlı eseriyle birlikte yayımlanmıştır (Kahire 1349/1930).¹⁴⁶ Bazı

¹³⁷ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

¹³⁸ es-Se'âlibî, *Yetîmetu'd-dehr*, III, 463-468.

¹³⁹ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

¹⁴⁰ Ĥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 64-65.

¹⁴¹ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

¹⁴² Yâĥûd el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 412.

¹⁴³ Ĥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 65.

¹⁴⁴ Brockelmann, *Târîĥu'l-edebi'l-'Arabî*, II, 267.

¹⁴⁵ es-Suyûtî, *Buġyetu'l-vu'ât*, I, 352; Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 827; el-Baġdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, I, 68.

¹⁴⁶ Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 127.

kaynaklarda müellifin *el-Huḍâre*, *Naḳdu's-şi'r*, *Na'tu's-şi'r* adlı eserlerinden bahsedilmektedir. Muhtemelen bu isimler *Zemmu'l-ḥaṭâ' fi's-şi'r* adlı eserin farklı isimleridir.¹⁴⁷ İbn Fâris *el-Huḍâre* veya *Na'tu's-şi'r* adlı bir eser kaleme aldığını *eş-Şâhibî*'de belirtmiştir.¹⁴⁸

4.2.3. Tefsire Dair Eserleri

1. *Câmi'u't-te'vîl fi'tefsîri'l-Kur'ân*:¹⁴⁹ Kayıp olan bu eserin kaynaklarda dört cilt olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁰

2. *el-Cevâbât*: Müellif bu eserinden *eş-Şâhibî*'de bahsetmiştir.¹⁵¹ Kayıp olan bu eser birbirini tefsir eden ve biri diğerine cevap olan âyetlerle ilgilidir.¹⁵²

3. *el-Efrâd*: Bu eser kayıptır ancak Bedruddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burhân fi'ulûmi'l-Kur'ân* adlı kitabında bu eserden bir bölüm nakletmiştir.¹⁵³ Eser vucûh ve nezâ'ir'¹⁵⁴le ilgilidir.

4. *Fevâ'idu elfâzi'l-Kur'ân*:¹⁵⁵ Bu eser kayıptır. Bu eserin ismi kaynaklarda *el-Fevâ'id* olarak geçmektedir.¹⁵⁶

5. *Ġarîbu i'râbi'l-Kur'ân*:¹⁵⁷ Bu eser müellifin kayıp eserleri arasında zikredilmektedir.¹⁵⁸

6. *el-Vucûh ve'n-nezâ'ir*:¹⁵⁹ Muhtemelen müellifin *el-Efrâd* adlı eserinin başka bir ismidir.¹⁶⁰

¹⁴⁷ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 156-157.

¹⁴⁸ Bkz. İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 268.

¹⁴⁹ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 412; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 193.

¹⁵⁰ Hârûn, "Muḳaddimetu'n-nâşir", I, 28.

¹⁵¹ Bkz. İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 241.

¹⁵² Fâhîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 152-153.

¹⁵³ Bkz. Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim), Dâru't-turâs, Kahire 1404/1084, I, 102-110.

¹⁵⁴ Kur'ân'da bir kelimenin farklı yerlerde kazandığı değişik anlamları tekrarlarıyla birlikte araştıran ilim dalı (Mehmet Suat Mertoġlu, "Vucûh ve Nezâ'ir", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 141).

¹⁵⁵ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

¹⁵⁶ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 161.

¹⁵⁷ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, s. 279; Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 411.

¹⁵⁸ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî'ruhû ve âşâruhû*, s. 59.

¹⁵⁹ el-Baġdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn*, I, 69.

¹⁶⁰ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

4.2.4. Hadise Dair Eserleri

İbn Fâris'in *Ma'ḥazu'l-'ilm*¹⁶¹ adlı eseri bilgiyi, hadisi alma yollarından bahsetmektedir. Bundan dolayı hadis usulüyle alakalı eserler arasında değerlendirilebilir. Eser Muhammed b. Nâşir el-'Acî tarafından Beyrut'ta 1426/2005 yılında neşredilmiştir.

4.2.5. Usûl-i Fıkha ve Fıkha Dair Eserleri

1. *Hilyetu'l-fuḳahâ'*:¹⁶² el-Muzenî'nin (ö. 264/878), hocası İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) kullandığı terimleri topladığı *el-Muḥtaşar* adlı eserin şerhidir. Fikhî istilahları açıklamaktadır. Bazı kaynaklarda *Şerhu Muḥtaşari'l-Muzenî* adıyla da geçmektedir. Eseri Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî Beyrut'ta 1403/1983 senesinde yayımlamıştır.¹⁶³

2. *Muḳaddime fi'l-ferâid*:¹⁶⁴ İsminden, miras hukukuyla alakalı olduğu anlaşılan bu eser kayıptır.¹⁶⁵

3. *Usûlu'l-fikḫ*:¹⁶⁶ Bu eser kayıptır.¹⁶⁷

4.2.6. Siyere Dair Eserleri

1. *Ahlâku'n-nebî*:¹⁶⁸ Brockelmann bu eserin bir el yazmasının Kazan'da bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶⁹

2. *Esmâ'u Rasûlillah ve me'ânihâ (Tefsîru esmâ'i'n-nebî)*:¹⁷⁰ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) isimlerinin anlamlarını ve hayatını açıklayan bir eserdir. Abdusselam Muhammed Hârûn ise bu eserin konusunun iştikakla alakalı olduğunu

¹⁶¹ Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1574; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, I, 69.

¹⁶² Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 411; İbn Ḥallikân, *Vefeyât*, I, 118; Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 690.

¹⁶³ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 480.

¹⁶⁴ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 411-412.

¹⁶⁵ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 70.

¹⁶⁶ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 412.

¹⁶⁷ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî'ruhû ve âşâruhû*, s. 48.

¹⁶⁸ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 412; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, I, 68.

¹⁶⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, II, 267.

¹⁷⁰ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, s. 279; Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 411; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 352.

ifade etmiştir.¹⁷¹ Mâcid ez-Zehbî tarafından Kuveyt'te 1409/1989 yılında neşredilmiştir.¹⁷²

3. *Evcezu's-siyer li hayri'l-beşer: Muhtaşaru siyeri Rasûlillah, Muhtaşar fi nesebi'n-nebiyyi ve mevlidihî ve menşe'ihî, Ahşaru sîreti seyyidi'l-beşer*¹⁷³ gibi farklı adlarla bilinen eser, ilk defa Cezayir'de 1301/1883 senesinde neşredilmiştir. Daha sonra bu eserin neşirleri birçok defa tekrarlanmıştır.¹⁷⁴ Sekiz sayfadan ibaret küçük bir risaledir.¹⁷⁵

4. *Fazlu'ş-şalâti 'alâ'n-nebiyyi 'aleyhi'ş-şalâtu ve's-selâm:*¹⁷⁶ Bu eser kayıptır.¹⁷⁷

4.2.7. Konusu Belli Olmayan Eserleri

1. *el-'Ammu ve'l-Hâl:*¹⁷⁸ Kayıp olduğu¹⁷⁹ için konusu belli değildir.

2. *Mâ câ'e fi ahlâki'l-mu'minîn:*¹⁸⁰ Bu eser kayıptır.¹⁸¹ İsminden ahlakla alakalı olduğunu söylemek mümkündür.

3. *el-Me'âş ve'l-kesb:*¹⁸² Bu eser kayıptır.¹⁸³

4. *el-Mesâ'ilu'l-ğams:* Bu eser kayıp olduğu¹⁸⁴ için konusu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bu eserin ismi sadece ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân* adlı kitabında geçmektedir. ez-Zerkeşî'nin kendisinden nakilde bulunduğu husus surelerin ve âyetlerin tertibiyle alakalıdır.¹⁸⁵

¹⁷¹ Hârûn, "Muqaddimetu'n-nâşir", I, 27.

¹⁷² Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 480.

¹⁷³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 412; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, II, 266-267; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 193.

¹⁷⁴ Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 481.

¹⁷⁵ Hammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 64.

¹⁷⁶ Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1279; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, I, 68.

¹⁷⁷ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 161.

¹⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 412; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn*, I, 69.

¹⁷⁹ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: hayâtuhû, şî'ruhû ve âsârühû*, s. 59.

¹⁸⁰ Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan eţ-Ṭûsî, *el-Fihrist*, Neşriyyâtu'l-mektebeti'l-Murtağaviyye, Irak, (t.y.), s. 36.

¹⁸¹ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 162.

¹⁸² eţ-Ṭûsî, *el-Fihrist*, s. 36.

¹⁸³ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: hayâtuhû, şî'ruhû ve âsârühû*, s. 60.

¹⁸⁴ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 163.

¹⁸⁵ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 237, 258.

5. *Miḥnetu'l-erîb*:¹⁸⁶ Kayıp olduğu¹⁸⁷ için konusu belli değildir.

6. *el-Muvâzene*: Bu eser kayıptır.¹⁸⁸

7. *Zehâ'iru'l-kelimât*:¹⁸⁹ Kayıp olan¹⁹⁰ bu eserin konusu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

8. *Zemmu'l-gîbe*:¹⁹¹ Kayıp olan¹⁹² bu eserin konusu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

¹⁸⁶ el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn*, I, 69.

¹⁸⁷ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî'ruhû ve âsâruhû*, s. 60.

¹⁸⁸ Fâḥîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 165.

¹⁸⁹ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, I, 412; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn*, I, 68.

¹⁹⁰ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 64.

¹⁹¹ Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 828; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn*, I, 68.

¹⁹² Fâḥîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 158.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBN FÂRİS'İN *MU'CEMU MEKÂYİSİ'L-LUGA*'DA SÖZLÜK BİLİMİ
YÖNTEMİ

Arap sözlük bilimi tarihinde *Meḳâyîsu'l-luġa*'nın kendinden önce yazılmış sözlüklerin yöntemine bağlı kalmaması, maddelerinin anlamlandırılma şekli ve tertibindeki yeni usul nedeniyle öncü bir özelliği vardır. Maddeleri etimolojik ve semantik yönüyle inceleyen bu eser, aslında sözlük görünümünde olan dil bilimi kitabıdır. İbn Fâris eserinde genellikle anlamdan hareketle kendi yöntemini ortaya koymaktadır. Önce bir maddenin anlamını tespit etmekte sonra bu anlam etrafında o maddeden türeyen diğer kelimeleri toplamaya çalışmaktadır.

1. ESERİN İSMİ, TELİF SEBEBİ ve TELİF ZAMANI

İbn Fâris (ö. 395/1004) *Meḳâyîsu'l-luġa* adlı eserinin mukaddimesinde Arap dilinde “sahih miḳyâsların” ve fer‘lerin kendisinden meydana geldiği “asılların” olduğunu belirtmiştir. Kendisinden önce yazılan eserlerde “miḳyâs”¹ ve “asıl” konusunun açıklanmadığını ve bu konunun çok büyük bir önemi haiz olduğunu ifade etmiştir.² *eş-Şâhibî* adlı eserinde ise Arap dilinde kıyasın söz konusu olduğunu ve kelimelerin bir kısmının diğer bir kısmından türediğini açıklamıştır. Örnek olarak ise جَنَّ isminin اجْتِنَان kelimesinden türemesini vermiş ve bu bâbin ortak anlamının (aslının) “örtme” olduğunu belirtmiştir.³ Müellif burada iki önemli hususa değinmektedir. Bunlardan birincisi Arap dilinin “sahih miḳyâslar” ve “asıllar” gibi önemli bir özelliğe sahip olmasıdır. İkincisi ise bu özelliğe sahip bir eserin halen yazılmamış olmasıdır.

Yazım şekli ve üslûbu incelendiği zaman İbn Fâris'in *Meḳâyîs*'i *eş-Şâhibî* gibi hayatının son dönemlerinde, *Mucmelu'l-luġa* adlı sözlüğünü ise gençliğinde yazdığı anlaşılmaktadır. Çünkü müellifin *Mucmelu'l-luġa* adlı eserinde nakletme, toplama ve düzenleme özelliği ön planda iken diğer iki eserde eleştiri, yorum ve

¹ el-Cevherî “miḳyâs” kelimesine “miktar” anlamını vermektedir (Ebû Naşr İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî, *eş-Şihâḥ tâcu'l-luġa ve şihâḥu'l-'Arabîyye* (nşr. Ahmed Abdulġafur 'Addâr), Dâru'l-'ilm li'l-melâ'yîn, Beyrut 1990, III, 967). ez-Zebîdî ise bu kelimeyi “miktar ve ölçü aleti” şeklinde anlamlandırmaktadır. “Meḳâyîs” bu kelimenin çoğuludur (ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XVI, 417, 421).

² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 1.

³ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 66-67.

farklı bir bakış açısı sunma özelliği ağır basmaktadır.⁴ Mesela *Mucmel* adlı eserinde *تَعَمَّ* maddesinde *تَعَمَّ* (bir yeri beğenip oraya gitmek) fiilinin aslında *تَعَمَّ* (refah içinde olmak) olduğunu belirten bir görüşten bahsetmiş⁵ ancak kendi düşüncesini açıklamamıştır. *Meḳâyis*'te ise bunların iki ayrı fiil olduğunu ve bu fiillerde taşhîfden bahseden görüşün sahih olmadığını belirtmiştir.⁶ Müellif *Mucmel* adlı eserinde zikrettiği birçok görüşü *Meḳâyis*'te eleştiriye tabi tutmuştur.

İbn Fâris *Mucmel*'de *حَدَقَ* maddesinin iki anlamından (bir işte mahir olmak ve kesmek) bahsetmiş,⁷ *Meḳâyis*'te ise bu iki anlamı toplayarak bir tek ortak anlamının (bir şeyi kesmek) olduğunu ifade etmiş, “mahir olmak” anlamının da bu ortak anlam çerçevesinde olduğunu belirtmiştir. Çünkü İbn Fâris'e göre bir işte mahir olmak o işi kökünden kesmek demektir.⁸

eş-Şâhibî adlı eserini ise *Meḳâyis*'ten sonra kaleme almıştır. Şöyle ki, *eş-Şâhibî*'de naḥt bölümünde “Biz bunu bütün yönleriyle *Meḳâyis* kitabında zikrettik”⁹ ifadesini kullanmıştır.

2. ESERİN KAYNAKLARI

Müellif *Meḳâyis*'in mukaddimesinde başlıca beş kaynağını açıklamıştır. Bunların en önemlisi el-Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eseridir. Bundan sonra Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Ġarîbu'l-hadîs*'i ile *el-Ġarîbu'l-muşannef*, İbnu's-Sikkît'in (ö. 244/858) *İşlâhu'l-mantık* ve Ebû Bekr b. Dureyd'in (ö. 321/933) *el-Cemhere* adlı eserlerini sırasıyla kaydetmiştir. “*Meḳâyis*” konusunda istinbât ettiklerinin bu beş esere dayandığını ve naklettiği nadir hususların

⁴ Hammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 253, 268; Hârûn, “Muḳaddimetu'n-nâşir”, I, 41; Abdulkâzım el-Yâsirî, Ḥaydar Cebbâr 'Îdân, “el-Mevâkıfu'n-naḳdiyye li Ahmed b. Fâris fi Mu'cemi Meḳâyisi'l-luġa”, *Ehlu'l-beyt*, sy. VI, s. 356.

⁵ İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 159.

⁶ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 377.

⁷ İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 225.

⁸ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, II, 37-38.

⁹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 264.

da sahiplerine nispet edildiğini vurgulamıştır.¹⁰ el-Halil b. Ahmed'in ve İbn Dureyd'in eserlerini beraber kastettiğinde de *el-Kitâbeyn* adını kullanmıştır.¹¹

Bu eserlerin dışında kitabının değişik yerlerinde Ebû Zeyd'in (ö. 215/830) *el-Hemz*,¹² el-Aşma'î'nin (ö. 216/831) *el-İbil*¹³ ve *el-Ecnâs*,¹⁴ Sa'leb'in (ö. 291/903) *el-Faşîh*'i¹⁵ gibi farklı eserleri de zikretmiştir.

el-Halil b. Ahmed, Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 206/821), el-Aşma'î, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbnu'l-A'râbî (ö. 231/845) ve İbn Dureyd, *Meḳâyîsu'l-luḡa*'da dört yüzden fazla yerde ismi anılan âlimlerdir.¹⁶ Bu da İbn Fâris'in bu isimlerden ne kadar çok yararlandığını göstermektedir.

Bunların dışında el-Ferezdaḳ (ö. 114/732),¹⁷ el-Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbî (ö. 178/794 [?]),¹⁸ Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805),¹⁹ Ebu Ziyâd el-Kilâbî (ö. 200/815),²⁰ en-Naḍr b. Şumeyl (ö. 204/820),²¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822),²² Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Muṣennâ (ö. 209/824 [?]),²³ Ebû Ali Kuṭrub (ö. 210/825 [?]),²⁴ Ebû Zeyd el-Enşârî (ö. 215/830),²⁵ Ebu'l-Hasan el-Liḫyânî

¹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 1-5.

¹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 103, 370, 380.

¹² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, V, 353.

¹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 307.

¹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 486.

¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 220.

¹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, VI, 349-414.

¹⁷ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 92, 119, II, 235, 407, III, 170, 381, IV, 50, 99, V, 122, 151.

¹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 50, 187, 202, 207, 250, 263.

¹⁹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 9, 101, II, 15, 400, III, 25, 306, IV, 22, 84, V, 89, 285, VI, 4, 131, 132.

²⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 58, 165, II, 133, 287, III, 122, IV, 21, 79, V, 70.

²¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 49, 56, 145, 154, 171, 268, III, 122, 172, IV, 18, 33, 48, 62, 140, 169, 176.

²² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 16, 19, II, 34, 412, III, 350, 392, IV, 40, 115, V, 199, 204, VI, 14, 24.

²³ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 22, 59, II, 38, 286, III, 105, 133, IV, 30, 220, V, 124, 141, VI, 105, 120.

²⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 226, 227, 252, 297, II, 506, III, 205, IV, 161, 162.

²⁵ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 15, 50, II, 63, 320, III, 80, 113, IV, 49, 61, V, 353, 408, VI, 29, 107, 149.

(ö. 220/835),²⁶ Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869),²⁷ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ Şa'leb (ö. 291/903)²⁸ gibi dil âlimlerinden de yararlanmışır.

İmru'u'l-Kays b. Hıcr (ö. 540 [?]),²⁹ Tarafe b. el-'Abd (ö. 564 [?]),³⁰ en-Nâbîga ez-Zubyânî (ö. 604 [?]),³¹ Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. 609 [?]),³² Evs b. Hacer (ö. 620),³³ el-A'sâ (ö. 7/629 [?]),³⁴ Ebû Zueyb el-Huzelî (ö. 28/648-49),³⁵ Lebîd b. Rabî'a (ö. 40/660),³⁶ İbn Aḥmer (ö. 75/694 [?]),³⁷ Cerîr et-Temîmî (ö. 110/728 [?]),³⁸ Zü'r-Rumme (ö. 117/735)³⁹ ve Ru'be b. el-'Accâc (ö. 145/762),⁴⁰ çokça nakilde bulunduğu şairlerdendir.

İbn Fâris, el-Halil ve İbn Dureyd'e göre daha çok bilginden nakilde bulunmuş, çeşitli görüşleri ve yorumları eserine almıştır. Hatta başka sözlüklerde geçmeyen bazı maddeleri⁴¹ ve kelimeleri eserine almış ve incelemiştir. Onun bu

²⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 28, 32, II, 363, 445, III, 30, 244, IV, 10, 125.

²⁷ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 14, 23, II, 165, 190, III, 335, IV, 22, 30, V, 425.

²⁸ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 12, 102, 114, II, 27, 69, 231, III, 93, 144, IV, 201, 235, V, 225, 414, VI, 113, 144.

²⁹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 53, 65, 301, 499, II, 22, 62, 454, III, 85, 96, IV, 90, 98, V, 40, 208, VI, 136, 159.

³⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 19, 35, II, 23, 160, III, 181, 203, IV, 206, 344, V, 55, 105, VI, 27, 43.

³¹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 25, 28, 35, II, 99, 190, III, 301, 311, IV, 88, 191, V, 166, 412, VI, 39.

³² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 88, 145, II, 190, 211, III, 141, 325, IV, 59, 250, V, 77, 201, VI, 15, 16.

³³ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 44, 92, II, 80, 208, III, 299, 400, IV, 74, 113, V, 12, 28, VI, 20, 80.

³⁴ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 7, 21, 59, 111, II, 4, 16, 22, III, 221, 223, 330, IV, 50, 102, V, 95, 207, VI, 14, 52, 140.

³⁵ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 60, 69, II, 30, 94, III, 240, 335, IV, 191, 303, V, 99, 103.

³⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 29, 34, II, 131, 139, III, 35, 93, IV, 90, 220, V, 53, 209, VI, 5, 110.

³⁷ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 87, 92, 266, II, 97, 132, 150, III, 44, 280, IV, 111, 288, V, 114, 203, VI, 11, 21.

³⁸ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 93, 118, II, 91, 204, III, 75, 132, IV, 45, 119, V, 41, 76, VI, 27, 51, 105, 155.

³⁹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 38, 80, II, 235, 477, III, 102, 133, IV, 80, 209, V, 190, 208, VI, 10, 11, 63, 87.

⁴⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 15, 39, II, 214, 281, III, 80, 203, IV, 166, 180, V, 190, 282.

⁴¹ Bu maddeler için bkz. Muhammed 'Avaḍ Mur'ib, Fâtima Muhammed Aşlân, "el-Muḳaddime" (*Mu'cemu Meḳâyîsu'l-luġa* adlı eserin mukaddimesi - Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, Dâru ihyâ'i't-turâşi'l-'Arabî, Beyrut 1422/2001), s. 31-32.

kadar çeşitli görüşleri vermesinin sebebi, ortak anlam düşüncesini temellendirmek istemesidir.⁴²

İbn Fâris, kısaltmayı ilke edindiği için kendilerinden nakilde bulunduğu dilcilerin adlarını çoğunlukla zikretmemiştir. Birçok yerde naklettiği görüşleri eleştirmiş ancak bu görüş sahiplerinin isimlerini kaydetmemiştir. Mesela *بيظ* maddesinde bir tek kelimedenden ve bu kelimenin de sahih Arapçada olmadığından bahsetmektedir. İbn Fâris'e göre onlar (dil bilginleri) bu kelimeyi zikretmeselerdi onu kaydetmek için bir sebep olmazdı. Bu kelime *ماء الفحل = البيظ* (erkeğin suyu) kelimesidir.⁴³ Müellif burada dil bilginlerinin kimler olduğunu açıklamamaktadır. Yine *حُضِف* maddesinin ortak anlamının olmadığını ve bu maddeyle meşgul olmanın gereksiz olduğunu belirtmektedir. “*حُضِمَ* fiilinin (yellenmek) fiiliyle aynı anlama geldiğini söylemişler. Söylediklerine göre *الحُضِف* kelimesi “karpuz” anlamına gelmektedir”.⁴⁴ İbn Fâris burada da söyleyenlerin kimler olduğunu belirtmemektedir.

İbn Fâris'in birçok konuda yararlandığı ve mukaddimesinde kaynak olarak belirttiği beş eser ve müellifleri hakkında bilgi vermek eserin tanınması açısından önemli olacaktır.

2.1. el-Halil b. Ahmed ve *Kitâbu'l-'Ayn'*

el-Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) ilk defa alfabetik diziyi uyguladığı bu eserde harflerin diziminde onların mahreçleri göz önüne alınarak kelimeler sıralanmıştır. Müellif ayrıca, bir kökü meydana getiren harflerin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan kelimeleri bir araya toplamıştır (kalb/anagram usulü).⁴⁵

İbn Fâris'in en çok yararlandığı âlim el-Halil b. Ahmed'dir. Eserinde birçok yerde ortak anlamları/asılları el-Halil'e isnat etmekte⁴⁶ ve asılların fer'lerini de onun söylediklerine dayanarak şerh etmektedir. Bazı maddelerde de el-Halil'den

⁴² Huseyn Naşşâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuhû ve tetavvuruhû*, Dâru Mısır, Kahire 1408/1988, II, 362.

⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 327.

⁴⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, II, 192.

⁴⁵ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 310.

⁴⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 185, IV, 167.

aldıklarını ona isnat etmeden eserinde vermiştir.⁴⁷ Ancak genellikle onun söylediklerinin bir kısmını ya hazf etmekte ya da özetlemektedir. Yine birçok yerde onun istişhâd ettiği âyet, hadis, mesel ve şiirleri örnek vermektedir.

İbn Fâris mekâyîsle alakalı zikrettiği hususlarda el-Halil b. Ahmed'i önder kabul ettiğini açık bir şekilde ifade etmiştir.⁴⁸ el-Halil'in eserinden naklettiği ortak anlama örnek olarak عَقَّ (yarmak) maddesi verilebilir.⁴⁹ Bu maddenin yan anlamlarını da el-Halil'in ifadelerine dayanarak açıklamaktadır. Yine bu maddede istişhâd ettiği hususlar çoğunlukla el-Halil'le aynıdır. Doğal olarak onun söylediklerine ilave ettiği hususlar da vardır. Bununla beraber el-Halil'le İbn Dureyd'in bir maddeyle alakalı olarak eserlerine aldığı her kelimeyi de eserine alıp incelememektedir.

el-Halil b. Ahmed'le alakalı eleştirilerinde son derece saygılı davranan müellif, bu eleştirilerini çok defa *Kitâbu'l-'Ayn*'a yöneltmiştir.⁵⁰ Mesela İbn Fâris el-Halil'in kitabında الهِنَّةُ فِي الشَّفَةِ الْعُلْيَا (üst dudağın ortasında doğuştan var olan et parçası) şeklinde açıklandığını bunun ise yanlış olduğunu ifade etmektedir. Üst dudağın ortasında bulunan et parçasına التُّفْرَةَ denilmektedir.⁵¹ Yine مَشَقُّ الْكِرَابِ kelimesinin el-Halil'e nispet edilen kitapta Yemen ehlinin diline göre "su mecralarının ayrıldığı yer" anlamına geldiğini kaydetmektedir. التَّلَامِ kelimesiyle alakalı olarak da el-Halil, İbn Dureyd'in zikrettiğine benzer şeyler söylemektedir. Yani bu kelimenin التَّلَامِيذِ (öğrenciler) olduğunu kaydetmektedir. İbn Fâris ise bu konuda sağlam bir bilginin olmadığını söyleyerek her ikisini de eleştirmektedir. İbn Fâris التَّلْمِيذِ kelimesinin Arapça olmadığını ifade etmektedir.⁵²

⁴⁷ Naşşâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, II, 362.

⁴⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 440.

⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 3-4.

⁵⁰ Naşşâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, II, 358.

⁵¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 345.

⁵² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 353; el-Halil'i eleştirdiği başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 357-358, II, 355.

İbn Fâris'in eleştirilerini el-Halil'e değil de kitabına yöneltmesinin sebebi bu kitabın ona ait olup olmamasındaki şüpheden kaynaklanabilir. "el-Halil'e nispet edilen kitap"⁵³ ifadesi de bu şüpheyi teyit etmektedir.

Yine el-Halil'in, الذَّكَرُ الْحَبِيثُ مِنَ السَّعَالِي الْعَكْنَكَع (çirkin erkek dev) şeklinde açıkladığı rivayet edilmektedir. İbn Fâris bu görüşün zayıf olduğunu söylemekte ve bu tür rivayetler sebebiyle el-Halil'in kitabının ilim ehlinin gözünde az da olsa değer kaybettiğini düşündüğünü ifade etmektedir.⁵⁴

Buna rağmen İbn Fâris, el-Halil'i güvenilir (şıka) görmekte ve ona ait olmasında şüphe olmayan görüşlerin kabul edileceğini belirtmektedir.⁵⁵ el-Halil'den rivayet edilmiş zayıf bir kelimeyle alakalı olarak "Bunun el-Halil'in sözü olduğunu zanetmiyorum"⁵⁶ diyerek ona olan güvenini ifade etmektedir.

İbn Fâris'in eserinde el-Halil'e isnat ettiği bazı hususlar günümüzde yayınlanmış olan *el-'Ayn*'de bulunmamaktadır. Bu da günümüzde yayınlanmış olan nüsha ile İbn Fâris'in yararlandığı nüsha arasında bazı farkların bulunduğunu göstermektedir. Bu durum İbn Dureyd'in *el-Cemhere* adlı eseri için de söz konusudur.⁵⁷

2.2. İbn Sellâm ve Ğarîbu'l-hadîs ile el-Ğarîbu'l-muşannef'i

Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) tarafından telif edilen *Ğarîbu'l-hadîs* adlı eser hadislerde geçen nadir kelime ve tabirlerin izahına dairdir.⁵⁸ İbn Sellâm, konularına göre tasnif modeli diyebileceğimiz konulu sözlük çalışmalarının kurucusu kabul edilebilir. O, kitabını müsnet tarzında yazarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.), ashap ve tabiînden birine olan isnadı ayrı ayrı vermiştir. Hadisi ve senedini kaydettikten sonra kelimelerini açıklama yönüne gitmiştir.⁵⁹ İbn Fâris'in eserinde verdiği hadislerin çoğunun kaynağı İbn Sellâm'ın bu eseridir.

⁵³ İbn Fâris, *Meġâyîsu'l-luġa*, I, 346, 353.

⁵⁴ İbn Fâris, *Meġâyîsu'l-luġa*, IV, 12; Başka örnek için bkz. İbn Fâris, *Meġâyîsu'l-luġa*, III, 408-409.

⁵⁵ İbn Fâris, *Meġâyîsu'l-luġa*, II, 221.

⁵⁶ İbn Fâris, *Meġâyîsu'l-luġa*, I, 346.

⁵⁷ Naşşâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, II, 362.

⁵⁸ Kenan Demirayak, Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 2000, s. 133.

⁵⁹ Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler* (editör: İsmail Güler), İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 38.

el-Ğarîbu'l-muşannef müellifin en önemli eseri olup “ğarîbu'l-luğa” diye anılan nadir kelimeler hususunda mana merkezli sözlük (mu‘cemu'l-me‘ânî) olarak kaleme alınan ilk lügat kitabıdır. Muhtemelen her iki eser de aynı tarihlerde kaleme alınmıştır.⁶⁰

Müellif birçok maddede İbn Sellâm’dan nakilde bulunmuş ancak hangi eserinden alıntı yaptığını belirtmemiştir. Bazı maddelerde ortak anlamı onun kaydettiklerine nispet etmekte ve bu husustaki tespitini isabetli görmektedir.⁶¹ Onun açıklamalarını şâz olarak değerlendirdiği yerler de vardır.⁶²

2.3. İbnu’s-Sikkît ve *İşlâhu'l-mantık*’ı

Ebû Yusuf Yakub b. İshak es-Sikkît (ö. 244/858) tarafından telif edilen *İşlâhu'l-mantık* aynı vezin ve farklı anlamlara yahut aynı mana ve farklı vezinlere sahip kelimelerin doğru kullanımını göstermek amacıyla kaleme alınmış bir dil kitabıdır. Müellif kendi döneminde halk arasında, lahn denilen dil hatalarının yayıldığını görmüş ve kelimelerin doğru kullanımını tespit amacıyla bu eseri yazmıştır.⁶³

İbn Fâris bazı maddelerde İbnu’s-Sikkît’den nakilde bulunmuş ve bazen onun görüşlerinin isabetli olduğunu kaydetmiştir. İbnu’s-Sikkît القَاءة kelimesinin “yağmur damlası”, el-Aşma‘î ise “yıldırım” anlamına geldiğini belirtmiştir. İbn Fâris, İbnu’s-Sikkît’in görüşünün daha doğru olduğunu kaydetmiştir. Çünkü قَبْ maddesinin ortak anlamı “toplamaktır”. Yağmur damlası da tozu-toprağı topladığı için müellif bu görüşün daha doğru olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

2.4. İbn Dureyd ve *el-Cemhere*’si

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd (ö. 321/933) kelimelerin sıralamasında el-Halil’in uyguladığı aslî harflere dayalı sistemi bazı farklılıklarla

⁶⁰ Zülfikar Tüccar, “Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 244.

⁶¹ Bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 71, 239.

⁶² Bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, II, 452-453.

⁶³ Abdusselam Muhammed Hârûn, “Mukaddime” (*İşlâhu'l-mantık* adlı eserin mukaddimesi (nşr. Muhammed Mur‘ib) - Ebû Yusuf Yakub b. İshak b. es-Sikkît, Dâru ihyâ’i’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1423/2002), s. 8; Demirayak, Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 157; Nasuhi Ünal Karaarslan, “İşlâhu'l-mantık”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 194.

⁶⁴ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, V, 5; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, II, 453.

takip etmiş, ancak kelimeleri mahreçlerine göre sıralama usulünden vazgeçerek alfabetik sıralamayı benimsemiştir. Aslı harflerine göre sıralanmış olan kelimelerle bunlardaki harflerin yerlerinin değişmesiyle (çalb) meydana gelen kelimelerin manaları aynı yerde verilmiştir.⁶⁵

İbn Fâris'in el-Halil'den sonra en çok istifade ettiği bilgin İbn Dureyd'dir. Bazı ortak anlamları ona isnat etmektedir.⁶⁶

Bununla birlikte yer yer İbn Fâris İbn Dureyd'i ağır biçimde tenkit etmekte, onun kelime uydurduğunu, yanlışları gizlediğini ve yanıldığını belirtmektedir. Sözlüğünde kabilelerin lehçe farklarına nadir olarak yer verdiği halde İbn Dureyd'in Yemen lehçesiyle ilgili nakillerinin birçoğu onun ortak anlam teorisiyle uyuşmadığı için ağır eleştirilere maruz kalmıştır.⁶⁷

İbn Fâris İbn Dureyd'in الْجَنْبِ kelimesini ذُو الشَّعْبِ (fitne salan) şeklinde açıkladığını ifade etmektedir. Ona göre İbn Dureyd bunu uydurmuş ve kullanmıştır.⁶⁸ Ancak İbn Dureyd bu kelimeyi رَجُلٌ شَعْبٌ جَعْبٌ şeklinde itbâ⁶⁹ olarak açıklamış, tek başına kullanılmayacağını ifade etmiştir.⁷⁰ İbn Fâris *Mucmel*'de الرَّجُلِ الْجَنْبِ kelimesini الرَّجُلِ الشَّعْبِ şeklinde açıklamış⁷¹ olsa da *Meḳâyis*'te Arapçada birinci harfi “cîm”, ikinci harfi “ğayn” olan bir kelimenin olamayacağını belirtmiştir.⁷²

⁶⁵ Nasuhi Ünal Karaaslan, “el-Cemhere”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 323.

⁶⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, I, 185, II, 508, V, 88.

⁶⁷ el-Yâsirî, ‘İdân, “el-Mevâkıfu'n-naḳdiyye”, s. 366-370; Hüseyin Elmalı, “Mu‘cemü meḳâyisi'l-luğa”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 347.

⁶⁸ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, I, 464.

⁶⁹ İtbâ' kelimelerin ardı sıra, vezinleri veya son harfleri aynı olarak tekid ve işbâ' için gelmesidir (İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 263).

⁷⁰ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd, *Cemheretu'l-luğa* (nşr. Remzî Munîr Ba'albekî), Dâru'l-‘ilm li'l-melâîyn, Beyrut 1987, I, 268, 344.

⁷¹ İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 192.

⁷² İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, I, 464.

İbn Fâris İbn Dureyd'in العَزِيْق (basık düz yer, toprak) kelimesinin Yemen lehçesinde olduğunu söyleyerek doğruyla yanlış karıştırdığını (tedlîs) ifade etmektedir. İbn Fâris'e göre عَزَق maddesinde sahil bir kelime yoktur.⁷³

İbn Dureyd الشُّعْنَة kelimesini الكَارَة (sırta bağlanıp taşınan yemek veya elbise) şeklinde açıklamaktadır. İbn Fâris'e göre ise شَعْن maddesinin bir aslı yoktur.⁷⁴

İbn Dureyd'in "جَعِم" (yemek yemeyi istemek veya istememek) kelimesinin ezdâddan olduğunu zannediyorum" ifadesi üzerine İbn Fâris "Dil, zan ve tahminle sabit olmaz" diyerek onu eleştirmiştir.⁷⁵ Bazen de İbn Dureyd'in açıklamalarını tuhaflik,⁷⁶ gariplik⁷⁷ şeklinde nitelendirmiştir. Ancak onun görüşünü doğru gördüğünde hakkını teslim etmiş⁷⁸ hatta el-Halil'in görüşüne karşı onun görüşünü tercih ettiği de olmuştur.⁷⁹ İbn Fâris'in nakilde bulunduğu diğer bilgileri de eleştirdiği yerler olmuştur.

3. İBN FÂRİS'İN MUASIRI OLAN SÖZLÜK YAZARLARI ve ESERLERİ

İbn Fâris'in muasırı olan sözlük yazarları ve sözlükleri hakkında bilgi vermek müellifin onlardan etkilenip etkilenmediğini tespit açısından önemlidir.

Endülüs'te Arap Filolojisinin kurucusu sayılan Ebû Ali el-Ğâlî (ö. 356/967) *el-Bâri' fi ğarîbi'l-luğati'l-'Arabiyye* adlı eserin sahibidir. el-Ğâlî bu eserinde el-Halil'in kelime tertibindeki mahreç metodunu esas almış, ancak harfleri mahreçlerine göre ondan farklı bir sıraya koymuştur.⁸⁰

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-luğa* adlı eseri harflerin mahreçleri esas alınarak tertip edilmiş bir sözlüktür. Müellif el-

⁷³ İbn Fâris, *Meĳâyîsu'l-luğa*, IV, 307.

⁷⁴ İbn Fâris, *Meĳâyîsu'l-luğa*, III, 195.

⁷⁵ İbn Fâris, *Meĳâyîsu'l-luğa*, I, 461-462; İbn Dureyd'i eleştirdiği başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meĳâyîsu'l-luğa*, I, 208, 467, II, 286, 334, IV, 477, 481.

⁷⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meĳâyîsu'l-luğa*, IV, 482, 485, 504, V, 85, 109, 115, VI, 40.

⁷⁷ Bkz. İbn Fâris, *Meĳâyîsu'l-luğa*, II, 177, VI, 143.

⁷⁸ Bkz. İbn Fâris, *Meĳâyîsu'l-luğa*, I, 446.

⁷⁹ Bkz. İbn Fâris, *Meĳâyîsu'l-luğa*, II, 416.

⁸⁰ Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", s. 55.

Halil'in metodunu aynen uygulamıştır. Özellikleri itibarıyla *Tehzîbu'l-luğa Kitâbu'l-'Ayn*'in genişletilmiş bir şekli kabul edilebilir.⁸¹

Buveyhî veziri ve ilim adamı olan eş-Şâhib İsmail b. 'Abbâd (ö. 385/995) İbn Fâris'in talebesidir.⁸² Tevazu eseri olarak İbn Fâris'in talebesi olduğunu söylediği de ifade edilmektedir.⁸³ İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserini onun adına kaleme aldığı için bu şekilde isimlendirmiştir.⁸⁴ *el-Muḥîṭ fî'l-luğa* adlı sözlüğü harflerin mahreçleri göz önüne alınarak tertip edilmiştir.⁸⁵

İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî (ö. 393/1003 [?]), *eş-Şihâh* adlı son harf esasına göre tertip edilmiş sözlüğün yazarıdır. İbn Fâris'in ve el-Cevherî'nin sözlüklerinde bazı maddeler incelendiği zaman birbirinden habersiz bu maddelere anlam verdikleri bazı kaynaklarda ifade edilmektedir. Mesela İbn Fâris شياً kelimesine “çirkinleştirdi”⁸⁶ anlamını verirken, el-Cevherî “zorladı, teşvik etti”⁸⁷ manasını kaydetmektedir.⁸⁸ Sadece bir kelimenin karşılaştırılmasıyla bu yazarların birbirinden etkilenmediği kanısına varmak doğru görünmemektedir. Böyle bir şey söylemek için her iki sözlüğün detaylı bir şekilde incelenmesi ve maddelerinin, verdikleri anlamların karşılaştırılması gereklidir. Ayrıca her iki eserde birbirine benzer açıklamalar da bulunmaktadır. Burada sadece şunu söylemek mümkündür: İbn Fâris'in eserinde hem bu dört yazarın hem de eserlerinin isimleri geçmemektedir.

4. ESERİN BASKILARI

Meḳâyis'i gün yüzüne çıkaran ve ilk olarak 1365 senesinin sonlarında tahkikini üstlenen Abdusselâm Muhammed Hârûn'dur.⁸⁹ Eserin en meşhur baskısı bu

⁸¹ Demirayak, Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 143.

⁸² Fleisch, “İbn Fâris”, sy. 34, s. 211; Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, XIX, 479; Salih Zeki Keş, *Ebu'l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı*, s. 39-40.

⁸³ Moh Ben Cheneb, “İbn Fâris”, *İA*, V/2, 732.

⁸⁴ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 33; Kılıç, “es-Sâhibî”, *DİA*, XXXV, 521; Salih Zeki Keş, *Ebu'l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı*, s. 67.

⁸⁵ Demirayak, Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 143.

⁸⁶ İbn Fâris, *Meḳâyisü'l-luğa*, III, 231.

⁸⁷ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 58-59.

⁸⁸ Neclâ Yasdımân Demirdöven, “el-Cevherî'nin *es-Sihâh: Tâcu'l-luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*’siyle İbn Fâris'in *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüğa*’sında “Erâde” ve “Şâe” Fiillerinin Karşılaştırmalı Anlamları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 39, s. 84-85, 100.

⁸⁹ Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 114-115.

olup altı cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1366-1371/1946-1951, 1389-1392/1969-1972).

Eseri Abdusselâm Muhammed Hârûn Dâru'l-kutubi'l-Mısıryye'de yer alan tek bir nüshasını esas alarak tahkik etmiştir. Eserin asıl nüshası İran'da Merviyeye medresesinde bulunmaktadır. Bu nüshadan iki suret Dâru'l-kutubi'l-Mısıryye, bir suret Teymûriyye kütüphanesi, bir suret Kahire Arap dili akademisi kütüphanesi, diğer bir suret de Anistâs el-Kermelî (ö. 1366/1947) için alınmıştır.⁹⁰ Eserin iki el yazma nüshası Londra'da da bulunmaktadır.⁹¹

Meḳâyîs bir cilt halinde Muhammed 'Avaḍ Mur'ib ve Fâtıma Muhammed Aşlân tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1422/2001). Yine bir cilt halinde Enes Muhammed eş-Şâmî tarafından (Kahire 2008), iki cilt halinde de İbrahim Şemsuddin tarafından haşiye eklenerek yayımlanmıştır (Beyrut 2011). Bir cilt halinde Şihâbuddin Ebû 'Amr'ın tahkikiyle yayımlanmış (Beyrut 2012) ve yine *Tertîbu Meḳâyîsi'l-luġa* adıyla tek cilt olarak Ali el-'Askerî tarafından da neşredilmiştir (Kum 2008).

5. ESERİN ÖZELLİKLERİ

Meḳâyîsu'l-luġa adlı eser üç önemli özelliğe sahiptir ki, bu özellikleri sözlüğünde ilk ortaya koyan ve işleyen kişi İbn Fâris'tir. Bu özellikler şunlardır:

1. Muzâaf ve üç harfli kelimelerde meḳâyîs, usul/ortak anlam düşüncesi,
2. Dört ve beş harfli kelimelerde naḥt düşüncesi,
3. Eserin yazım şekli (maddelerin dizimi).

İbn Fâris sözlüklere ortak anlam fikriyle kelime gruplarından ihtisarla elde edilen yapay kelimeler (menḥût) düşüncesini getirerek Arap sözlük biliminde etimolojik yaklaşımı başlatan kişidir.⁹²

5.1. Meḳâyîs, Usul/Ortak Anlam Düşüncesi

İbn Fâris sözlüğünü “meḳâyîs” ve “usul” düşüncesi üzerine bina etmiştir. Şöyle ki, *Meḳâyîsu'l-luġa* adlı eserinin mukaddimesinde Arap dilinde “sahih

⁹⁰ Hârûn, “Muḳaddimetu'n-nâşir”, I, 40-41.

⁹¹ Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî 'ruhû ve âşâruhû*, s. 41.

⁹² Elmalî, “Mu'cemü meḳâyîsi'l-luġa”, *DİA*, XXX, 347 (Elmalî “ortak anlam” yerine “temel anlam” ifadesini kullanmıştır).

miqyâsların” ve fer‘lerin kendisinden meydana geldiği “asılların” olduğunu belirtmiştir. Kendisinden önce yazılan eserlerde “miqyâs” ve “asıl” konusunun açıklanmadığını ve bu konunun çok büyük bir önemi haiz olduğunu ifade etmiştir.⁹³ *eş-Şâhibî* adlı eserinde ise Arap dilinde “kıyasın” söz konusu olduğunu ve kelimelerin bir kısmının diğer bir kısmından türediğini açıklamıştır. Örnek olarak ise *حِنِّ* isminin *اجْتِنَان* kelimesinden türemesini vermiş ve bu bâbın ortak anlamının (asılının) “örtme” olduğunu belirtmiştir.⁹⁴

Arapça kelimelerin kendilerinden türediği köklerin ve bunların ortak anlamlarının bulunduğu olgusu⁹⁵ ile (usul-meqâyis) aynı kökten türeyen kelimeler arasında anlam ilişkisinin mevcut olduğu gerçeğinden hareket eden İbn Fâris, sözlüğünde bu nazariyeyi ispat etmeye çalışmıştır.

İbn Fâris’e göre “meqâyis” bir kökten türeyen kelimelerin ortak anlamının olmasıdır. Zaten İbn Fâris’in bu sözlüğü kaleme almasındaki maksat bir kökten türeyen kelimelerdeki ortak anlamın tespitini yapmaktır. Bu ortak anlama “asıl” veya “miqyâs” denilmektedir.

“Miqyâs” ile “asıl” şu şekilde de izah edilmiştir: “Meqâyis’ kelimelerin türemesinin, artmasının illetidir. ‘Usul’ ise kelimelerin kendisinden türediği köklerin anlamlarıdır. Bu usulden de fer‘ler türemektedir.”⁹⁶ Buna göre “miqyâs” kavramıyla “asıl” arasındaki fark şu şekilde açıklanabilir: *وَي* maddesinin ortak anlamı “yakınlıktır - قُرْبٌ”.⁹⁷ Bu maddede “yakınlık” aslında miqyâstır. Çünkü bu maddede yer alan tüm kelimeler arasında “yakınlık” ortak vasıftır (illettir). Şöyle ki, bu maddede ortak anlamı ifade etmek için “asıl” yerine “miqyâs” kavramı daha uygun gözükmektedir. Buna *زَوْج* maddesini de örnek vermek mümkündür. Bu maddenin

⁹³ İbn Fâris, *Meqâyisu’l-luğa*, I, 1.

⁹⁴ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 66-67.

⁹⁵ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996, I, 293.

⁹⁶ Bekr Abdullah Hürşid, “et-Tevzî‘u’l-hâricî ve’l-dâhilî li’l-mâddeti’l-mu‘cemiyye fi Mu‘cemi Meqâyisi’l-luğa li Ahmed b. Fâris”, *Mecelletu’l-kulliyeti’l-islâmiyyeti’l-câmi‘a*, III/6, Irak 2009, s. 181.

⁹⁷ İbn Fâris, *Meqâyisu’l-luğa*, VI, 141.

ortak anlamı “bir şeyin başka bir şeye yakın olmasıdır”.⁹⁸ Çünkü bu maddede yer alan tüm kelimeler arasında bu ortak vasıf (illet) söz konusudur. Onun için burada da ortak anlamı “miqyâs” kavramıyla ifade etmek daha doğrudur. Ancak حَنَّ maddesinde ise asıl/ortak anlam “örtmektir - سَتَّرَ”.⁹⁹ Bu “örtmek” anlamı aynı zamanda miqyâstır. زوج maddesindeki gibi bu maddede ortak vasfın tespiti mümkün değildir. Ondan dolayı “örtmek” asıl olarak aynı zamanda miqyâs’ın da yerini almaktadır. Çünkü “örtmek” bu maddede kelimelerin kendisinden türediği temel anlamdır. Yani ilk iki örnekte ortak anlamı “miqyâs”, son örnekte ise “asıl” kavramıyla ifade etmek daha doğrudur.

Müellif ortak anlamı belirtirken o anlamın en bariz vasfı neyse genellikle onu zikretmeğe özen göstermiştir. Çünkü o anlama yakın anlamlı kelimeleri o vasıf etrafında toplamak mümkündür. Bu vasfı ifade etmek için daha çok “miqyâs” kavramı uygun gözükmemektedir. Ortak anlamın en bariz vasfının tespiti mümkün olmadığı zaman ise ortak anlamın kendisini zikretmiştir. Bunu ifade etmek için ise “asıl” kavramı daha münasiptir. Böyle maddelerde “asıl” kavramıyla “miqyâs” aynı anlamı ifade etmektedir. Bazı maddelerde “asıl” kavramı maddenin kökü anlamında da kullanılmıştır. “Kıyas” kavramı ise genellikle anlam benzerliğini (teşâbuh’u) ifade etmektedir.

Bekr Abdullah Hûrşîd’e göre ise “meqâyîs, köklerin anlamları” manasına gelmektedir. Şöyle ki, bazen bu anlamların sayısı artmakta ve bir kökün birden çok aslı olmaktadır. Bu anlamlar Arap dilinde iştikakın illetidir. Her “asıl” aynı zamanda kendi maddesinin “miqyâsı” sayılmaktadır. Bu söylenenleri şu şekilde göstermek mümkündür:

الجُذُورُ + المَعَانِي = المَقَائِيسُ

المَقَائِيسُ = مَعَانِي الجُذُورِ

الجِيمِ وَالتُّونِ + تَدُلُّانِ أَبَدًا عَلَى السَّتْرِ = قِيَاسُ

⁹⁸ İbn Fâris, *Meqâyîsu'l-luğa*, III, 35.

⁹⁹ İbn Fâris, *Meqâyîsu'l-luğa*, I, 421.

قِيَاس = أَصْل

İbn Fâris'e göre her "kıyas" kelimelerin kendisinden türediği "sahih asıl" sayılmaktadır. Her müştak kelimenin kendine has bir kıyası vardır. Fer'lerin hepsi bu kıyastan türemektedir.¹⁰⁰

İbn Fâris'in ortak anlam düşüncesini İbn Dureyd'in *Kitâbu'l-İştikâk* adlı eserinden etkilenecek ortaya koyduğu söylenmektedir. İbn Dureyd bu eserinde Arap kabile isimlerinin iştikakı üzerinde durmuş ve bu isimlerin lugavî asıllara sahip olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹ Ancak İbn Fâris kendi eserinde bir kelimeyi açıklarken "el-Halil'in bu söyledikleri mekâyîs konusunda bizim zikrettiklerimizin bir kısmı için delildir ve bu manada o bizim önderimizdir"¹⁰² diyerek onun açıklamalarından etkilendiğini açık bir şekilde ifade etmiştir.

İbn Fâris, ortak anlamları istinbât ederken hem kendi dil bilgisine hem de eserinde zikrettiği ve zikretmediği âlimlerin görüşlerine dayanmıştır. Onun bu hususta çokça yararlandığı âlimlerin başında el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791),¹⁰³ el-Aşma'î (ö. 216/831),¹⁰⁴ İbnu's-Sikkât (ö. 244/858)¹⁰⁵ ve İbn Dureyd (ö. 321/933)¹⁰⁶ gelmektedir. Eserinde birçok yerde ortak anlamı bu bilginlerin eserlerinde naklettiği ifadelere dayandırmıştır.

Mekâyîsu'l-luğa kitabını tahkik eden Abdusselâm Muhammed Hârûn (ö. 1988) bu esere yazdığı mukaddimede İbn Fâris'in "mekâyîs" sözüyle her kökle ilgili kelimelerin ortak bulunduğu bir ya da birden çok anlamı ifade eden "el-İştikâku'l-kebîr'i" kastettiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ İştikak-ı kebîr'i sadece bir kısım dil bilginleri bu şekilde tarif etmişlerdir.¹⁰⁸ Emil Yakub ise "usul" ve "mekâyîsin" dil bilginleri

¹⁰⁰ Hürşîd, "et-Tevzî'u'l-hâricî ve'd-dâhilî", s. 183.

¹⁰¹ Hârûn, "Muqaddimetu'n-nâşir", I, 23; Abdulkâzım el-Yâsirî, Haydar Cebbâr 'Îdân, "Înâyetu Ahmed b. Fâris fi Mu'cemi Mekâyîsi'l-luğa bi'd-delâleti'l-mihveriyye", *Mecelletu Âdâbi'l-Küfe*, I/2, Irak 2008, s. 11; Hürşîd, "et-Tevzî'u'l-hâricî ve'd-dâhilî", s. 183.

¹⁰² İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 440.

¹⁰³ Bkz. İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 57, 68, 87, 206, 227, IV, 125-126.

¹⁰⁴ Bkz. İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, II, 86-87, 159, 275, 485, IV, 315.

¹⁰⁵ Bkz. İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, II, 422-423, 452-453, V, 5, 299, 395.

¹⁰⁶ Bkz. İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 9, 425, II, 182, 508, III, 347.

¹⁰⁷ Hârûn, "Muqaddimetu'n-nâşir", I, 39.

¹⁰⁸ Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 87; Elmalı, "Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa", *DİA*, XXX, 347.

tarafından “el-iştikâku’l-ekber” olarak isimlendirildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁹ Ancak iştikak-ı kebîr ile İbn Fâris’in ortak anlam düşüncesi arasında fark vardır ve aynı zamanda İbn Fâris araştırdığı köklerde iştikak-ı ekber’i esas almamıştır.¹¹⁰ İbn Fâris’in düşüncesi iştikak-ı sağîr’de¹¹¹ ortak anlamın tespitidir. Eserdeki her hangi bir madde incelendiği zaman bu kolaylıkla gözükmektedir.¹¹²

Müellif bazı maddelerde ortak anlamlar arasındaki anlam tutarsızlığından (tebâyun),¹¹³ anlam uzaklığından (tebâ‘ud)¹¹⁴ bahsetmiştir. Ortak anlamını bulamadığı kökler için anlam benzeşmezliği (‘adem-i inşiyâs)¹¹⁵ ve münferit anlamlı kelimeler¹¹⁶ gibi terimler kullanmıştır.¹¹⁷

İbn Fâris anlamları yakın veya aralarında bir bağ olan kelimeler grubu için tek ortak anlam (asıl), anlamları farklı olan kelime grupları için ise farklı ortak anlamlar tespit etmiştir. Şayet anlamlar arasında hiçbir bağ yoksa bunları anlam tutarsızlığına (tebâyun’e) sahip ortak anlamlar (asıllar) olarak değerlendirmiştir. Aralarında bir bağ olmayan anlam grupları için أرق maddesi örnek verilebilir. Bu maddenin iki ortak anlamı vardır. Birincisi “gece uykunun kaçması”, ikincisi ise “renk ismidir”.¹¹⁸ Görüldüğü gibi bu iki ortak anlamı bir tek anlamda toplamak mümkün değildir. Çünkü birinci ortak anlam soyut, ikincisi ise somuttur. İbn Fâris’in mutebâyin (anlam tutarsızlığı) olarak belirttiği üç ortak anlamlı kök için أم örnek verilebilir. Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “tütsü”, ikincisi “yılan”, üçüncüsü ise “eşi olmayan kadındır”.¹¹⁹ Bu üç anlamı bir veya iki anlamda toplamak mümkün değildir. Bu şekilde anlamları toplamak mümkün olmadığında bu ortak anlamların sayısı birden altıya kadar çıkmaktadır.

¹⁰⁹ Emil Yakub, *el-Me‘âcimu’l-luğaviyyetu’l-‘Arabiyye bedâetuhâ ve tetavvuruhâ*, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, Beyrut 1985, s. 85.

¹¹⁰ el-Yâsirî, ‘Îdân, “‘Inâyetu Ahmed b. Fâris fi Mu‘cemi Meḳâyîsi’l-luḡa”, s. 26.

¹¹¹ İştikak çeşitlerinin açıklaması için “Eserde İştikak” başlığına bakınız.

¹¹² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 187, 318, 477.

¹¹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 64.

¹¹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 427.

¹¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 433.

¹¹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 460.

¹¹⁷ Emil Yakub, *el-Me‘âcimu’l-luğaviyyetu’l-‘Arabiyye*, s. 88-89; Naşşâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, II, 349.

¹¹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 82.

¹¹⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 165.

İbn Fâris aralarında yakınlık (teğârub) olan farklı ortak anlamları tek ortak anlamda toplamaya çalışmıştır. Buna örnek olarak اجر maddesi verilebilir. Bu maddenin iki ortak anlamı vardır. Ancak bunları tek anlamda toplamak mümkündür. Birincisi “bir işe karşılık verilen ücret”, ikincisi ise “kırılmış kemiğin iyileşmesi, kaynamasıdır”. Bu iki anlamı şu şekilde toplamak mümkündür: İşçi işinin karşılığı olan ücreti almak suretiyle işinde karşılaştığı yorgunluktan kurtulmuş, durumu iyileşmiş, düzelmiş olmaktadır.¹²⁰ İbn Fâris bu yorumu tamamen kendi lugavî sezgisiyle yapmaktadır.

Müellif, ortak anlam - yan anlam teorisini sahil Arapça olan, kendisinden birçok kelimenin türediği köklerde görmüş ve uygulamıştır. Bundan dolayı aşağıdaki kelime türlerinde ortak anlam – yan anlam ilişkisi ve türeme ilgisi görmemiştir: Bitki ve yer adları, özel isimler, kinayeler, tabiattaki seslerin taklidiyle oluşan kelimeler, kalem – malem gibi pekiştirmelerin (itbâ‘) yapay olan ikinci kelimeleri, mubhem lafızlar ve edatlar, Arapça’ya başka dillerden geçen kelimeler, sahil Arapça olduğu şüpheli kelimeler, bir harfi başka bir harften dönüşmüş (mubdel) kelimeler, bir kökün iki harfinin yer değiştirmesiyle oluşan fer‘î kökler (جذب –nin –nin maqlûbu olması gibi), mezîd kelimeler, türevleri olmayan tek kelime halindeki kökler.¹²¹

İbn Fâris eserinde sahil kelimeleri incelemiş, sıhhati konusunda emin olduğu köklerin ortak anlamlarını araştırmış ve şaibeli kelimelerden ise kaçınmıştır.¹²² Bu yüzden sadece çöl Araplarının kullandığı kelimeleri incelemeye özen göstermiştir.¹²³

Mikyâsları tespit etmenin şöyle önemli bir yararı vardır ki, bu miqyâslara esasen müellif birbiriyle çelişen görüşler arasında tercihte bulunmaktadır.¹²⁴ Mesela ظعن maddesinin ortak anlamının “bir yerden başka bir yere gitmek” olduğunu kaydetmektedir. الظَّعِينَةُ kelimesinin bazılarına göre “kadın” anlamına geldiğini ifade

¹²⁰ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 62-63; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 395-396.

¹²¹ Rıdvân, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 97-101; Elmalı, “Mu‘cemü meğâyîsi'l-luga”, *DİA*, XXX, 347.

¹²² Bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 353.

¹²³ Naşşâr, *el-Mu‘cemu'l-‘Arabî*, II, 358.

¹²⁴ Naşşâr, *el-Mu‘cemu'l-‘Arabî*, II, 354.

etmektedir. الطَّعَائِنِ (الطَّعِينَةُ kelimesinin cemi) kelimesi diğer bir kısım bilginlere göre ise içerisinde kadın olsun ya da olmasın “mahfeler” anlamına gelmektedir. Müellif bu anlamlardan ikincisinin daha doğru olduğunu belirtmektedir. Çünkü “mahfe” göçte kullanılan bir eşyadır.¹²⁵ Bu kelimenin “mahfe” anlamında “bir yerden başka bir yere gitmek” olan ortak anlam açık bir şekilde gözüktüğü için bu anlamı tercih etmiştir.

Ortak anlam bir kökten türeyen kelimelerde ortaya çıkmaktadır. Bu anlamdan başka lafzın kendine has bir anlamı da vardır. Ayrıca lafız sarf sıygalarından birine sahip olduğu için bu sıyganın da kendine has başka bir anlamı daha vardır. Böylece bir lafız üç anlamı kendi bünyesinde toplamış olmaktadır: 1. Ortak anlam, 2. Lafzın kendine has anlamı, 3. Sarfî anlam.¹²⁶

Ortak anlamın bir kökten türeyen kelimelerde ortaya çıkması ve ta‘lilleri birkaç örnekle açık bir şekilde izah edilebilir:

الْعَيْنُ وَالْبَاءُ وَالرَّاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ وَاحِدٌ يَدُلُّ عَلَى النُّفُوزِ وَالْمُضِيِّ فِي الشَّيْءِ.

عبر maddesinin “varmak, ulaşmak, geçmek” şeklinde sahîh tek ortak anlamı vardır.

عَبَّرْتُ النَّهْرَ. – “Nehri karşıdan karşıya geçtim”.

شَطْرُ نَهْرٍ هِيَ لِلْعُبُورِ. – “Geçme yeri”. Geçiş için hazırlanmış nehir kıyısı.

السَّفِينَةُ يُعْبَرُ عَلَيْهَا النَّهْرُ. – “Nehri geçme vasıtası, gemi”.

رَجُلٌ عَابِرٌ سَبِيلٍ، أَيُّ مَارٍ. – “Yolcu, yolgeçen”.

عَبْرَةُ الدَّمْعِ: حَرِيَّةٌ... وَهَذَا مِنَ الْقِيَاسِ؛ لِأَنَّ الدَّمَاعَ يُعْبَرُ، أَيُّ يَنْقُذُ وَيَجْرِي. – “Gözyaşı”. Gözyaşının akması. Kelimenin bu anlamı kıyasa (asla/ortak anlama) uygundur. Çünkü gözyaşı (gözden yanağa doğru) akmada, intikal etmededir. Gözyaşı akmayıp gözde olduğu zaman ona “عَبْرَةٌ” denilmez.

¹²⁵ İbn Fâris, *Meğâyîsi'l-luğa*, III, 465.

¹²⁶ el-Yâsirî, ‘İdân, “İnâyetu Ahmed b. Fâris fi Mu‘cemi Meğâyîsi'l-luğa”, s. 19.

عِبْرَةٌ – “İbret, ders, uyarı” kelimesindeki ortak anlam bir şahıstan diğerine geçen tecrübede kendini göstermektedir.¹²⁷

تَعْبِيرٌ – “Tabir, ifade etme” kelimesindeki “geçmek, intikal etmek” ortak anlamı şu şekillerde izah edilebilir: “Tabir konuşanın zihninden diline intikal eden düşüncedir” veya “Sözü söyleyenden dinleyene intikal eden düşünce ve anlamdır”.

عَبِيرٌ – “Safran ve güzel koku” anlamlarına gelen bu kelimeyi İbn Fâris şâz kelime olarak değerlendirmektedir.¹²⁸ Ancak bu kelimenin “koku” anlamında ortak anlam kendini göstermektedir. Çünkü kokunun özelliği kaynağından başka bir yere intikal etmesidir.

Bu kökten türeyen kelimelerde ortak anlamla birlikte lafzın kendine has anlamı ve sarfî anlam da kendini göstermektedir.

الْجِيمُ وَالنُّونُ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهُوَ [السَّتْرُ وَ] التَّسْتُرُ.

جَنَّ maddesinin “örtme ve örtünme” şeklinde tek ortak anlamı (aslı) vardır.¹²⁹

Bu kökten türeyen bütün kelimelerde bu ortak anlam açık veya gizli bir şekilde kendini aksettirmektedir. Bu maddede İbn Fâris’in zikrettiği kelimeler ve açıklamaları şu şekildedir:

. – “Bahçe” kelimesi ağaç yapraklarıyla (bitkilerle) örtüldüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

. – “Cenin, embriyo, anne karnındaki çocuk” kelimesi de üzerinde bir örtü olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir. Yine bu kelime المَقْبُورُ – “gömülü, kapalı, gizli olan şey” anlamına da gelmektedir. Bu kelimedede de örtme ve örtünme anlamının olduğu gayet açıktır.

¹²⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 207-210.

¹²⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 210.

¹²⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 421.

. المَجَنّ : التُّرْس . – “Kalkan” insanı koruduğu, örttüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

الجُنَّة : ما أُتْقِيَ بِهِ – “Kalkan, siper, örtü” kelimesi insanın kendisiyle korunduğu her şey anlamına gelmektedir. İbn Fâris bu kelimeyi şu şekilde de izah etmektedir:

وَكُلُّ مَا اسْتَتَرَ بِهِ مِنَ السَّلَاحِ فَهُوَ جُنَّةٌ - Kendisiyle korunan (örtünen) her silah “cunne” şeklinde isimlendirilmiştir.

الجُنَّة : الجُنُون ، وذلك أَنَّهُ يُعْطَى الْعَقْلَ . – “Delilik” akli örttüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

جَنَانِ اللَّيْلِ : سَوَادُهُ وَسَتْرُهُ الْأَشْيَاءَ . – “Gecenin karanlığı” her şeyi örttüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

الْجَيْنُ : سُمُّوا بِذَلِكَ لِأَنَّهُمْ مُتَسَتِّرُونَ عَنِ أَعْيُنِ الْخَلْقِ . – “Cin” insanlara gözükmedikleri için bu şekilde isimlendirilmişlerdir.¹³⁰

الْهَاءُ وَالْفَاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ يَدُلُّ عَلَى خِفَّةٍ وَسُرْعَةٍ فِي سَيْرٍ وَصَوْتٍ.

“Yürümedeki, hareket etmedeki ve sesteki sürat ve hafiflik”

şeklinde sahih tek ortak anlamı vardır.¹³¹ Bu kökten türeyen bütün kelimelerde bu anlam kendini göstermektedir. İbn Fâris’in bu maddede verdiği kelimeler ve açıklamaları şu şekildedir:

الهَفِيفُ : سُرْعَةُ السَّيْرِ . – “Yürüme hızı” kelimesindeki ortak anlam çok açıktır.

الرِّيحُ الْهَفَّافَةُ : الْخَفِيفَةُ الْهُبُوبُ . – “Hafif esen rüzgâr” kelimesindeki ortak anlam rüzgârın hareketindeki hızda ve hafiflikte kendini göstermektedir.

قَمِيصٌ هَفَّافٌ : رَقِيقٌ . – “İnce, berrak, hafif gömlek” kelimesi hafifliğinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.

¹³⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 421-422.

¹³¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, VI, 10.

. “Yağmursuz boş bulut” kelimesi de *الهِفِّ* : الذي هَرَّاقَ مَائَهُ وَخَفَّ مِنَ السَّحَابِ . hafifliğinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.

. “Balı az, zayıf olan bal peteği” kelimesi de yine *الشُّهْدِ الهِفِّ* : الرَّيِّقِ القَلِيلِ العَسَلِ . hafifliğinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.

. “Ahmak” kelimesi de aklındaki hafiflikten dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.¹³²

العَيْنُ وَالْعَيْمُ وَالذَّلَالُ أَصْلٌ كَبِيرٌ، فُرُوعُهُ كَثِيرَةٌ تَرْجِعُ إِلَى مَعْنَى، وَهُوَ الْإِسْتِقَامَةُ فِي الشَّيْءِ، مُتَّصِبًا أَوْ مُمْتَدًّا، وَكَذَلِكَ فِي الرَّأْيِ وَإِرَادَةِ الشَّيْءِ.

عمد maddesinin tek büyük ortak anlamı vardır. Bu ortak anlamın birçok yan anlamı (*furû'u*) vardır ki, bu yan anlamlar ortak anlama bağlıdır. Bu maddenin “bir hususa dikey veya yatay olarak yönelmek (istikamet)” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu yönelme bir görüşte ve bir şeyi irade etmede de olabilir.

– *عَمَدْتُ فُلَانًا وَأَنَا أَعْمِدُهُ عَمَدًا، إِذَا قَصَدْتَ إِلَيْهِ.* “Birine yönelme” bu kelimedeki ortak anlam gayet açıktır.

– *العَمْدُ: تَقْيِضُ الخَطَأِ فِي القَتْلِ وَغَيْرِهِ، وَإِنَّمَا سُمِّيَ ذَلِكَ عَمْدًا لِإِسْتِوَاءِ إِرَادَتِكَ إِيَّاهُ.* “Kasıt, niyet, öldürme ve buna benzer durumların hatayla değil de kasten olması”. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi iradenin bu işe yönelmesidir.

– *عَمَدْتُ الشَّيْءَ: أَسَدْتُهُ. وَالشَّيْءُ الَّذِي يُسَدُّ إِلَيْهِ عِمَادٌ.* “Direk vurmak, dayamak”. Vurulan direğe de “imâd” denilmektedir. Bu anlamda da yönelmenin (istikamet) bir çeşidi vardır.

– *عَمُودُ الأَمْرِ: قِوَامُهُ الَّذِي لَا يَسْتَقِيمُ إِلَّا بِهِ.* “İşin esası”. Bir işin onsuz olmayacağı esası, rüknü. Buradaki ortak anlam o işte olan “istikamette” kendini göstermektedir.

¹³² İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, VI, 10.

. عَمُودَا الْبَطْنِ: الظَّهْرُ وَالصُّلْبُ .
 “Sırt ve omurga”. Bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi dik durma (istikamet) açısından birbirlerine dayanmalarıdır.¹³³

İbn Fâris kelime köklerinden anlamların istinbâtını “asıl” ve “kıyas” esasını üzerine bina etmiştir.

5.1.1. Asıl

İbn Fâris’in eserinde kullandığı bu terim genellikle bir kökten gelen kelimelerdeki ortak anlamı ifade etmektedir. Bu terim الْمَعْنَى الْمَشْتَرَكِ (ortak anlam) dışında الْمَعْنَى الْجَامِعِ (bir kökten olan kelimelerdeki toplayıcı anlam) ve الْمَعْنَى الْمِحْوَرِي (bir kökten olan kelimelerdeki anlam eksenini) şekillerinde de isimlendirilmiştir.

Eserdeki maddeler incelendiği zaman bu terim daha iyi anlaşılacaktır. Bu terimin açıklığa kavuşması için bazı maddeler örnek verilebilir:

الْعَيْنُ وَالْهَاءُ وَالذَّالُ أَصْلُ هَذَا الْبَابِ عِنْدَنَا ذَالٌ عَلَى مَعْنَى وَاحِدٍ، قَدْ أَوْمَأَ إِلَيْهِ الْخَلِيلُ. قَالَ: أَصْلُهُ الْإِحْتِفَاطُ بِالشَّيْءِ وَإِحْدَاثُ الْعَهْدِ بِهِ. وَالَّذِي ذَكَرَهُ مِنَ الْإِحْتِفَاطِ هُوَ الْمَعْنَى الَّذِي يَرْجِعُ إِلَيْهِ فُرُوعُ الْبَابِ.

İbn Fâris bu bâbın aslının (kök = حَذْرٌ) bir tek manaya delalet ettiğini söylemektedir. Bu anlama el-Halil işaret etmiştir: Bu bâbın aslı (ortak anlamı) “bir şeyi korumak ve sözü tutmaktır”. Bu bâbın yan anlamları (furû‘u) onun zikrettiği bu “korumak” anlamına bağlıdır.¹³⁴

Bu ibaredeki birinci “asıl” kavramını bir maddenin kökünü, ikinci “asıl” ise ortak anlamı ifade etmektedir.

Yine جَنَحٌ maddesi de bu terimin açıklığa kavuşması için örnek verilebilir:

الْجَيْمُ وَالْتُونُ وَالْحَاءُ أَصْلُ وَاحِدٌ يَدُلُّ عَلَى الْمَيْلِ وَالْعِدْوَانِ. وَيُقَالُ جَنَحَ إِلَى كَذَا، أَي مَالَ إِلَيْهِ. وَسُمِّيَ الْجَنَاحَانِ جَنَاحَيْنِ لِمَيْلِهِمَا فِي الشَّقَيْنِ. وَالْجَنَاحُ: الْإِثْمُ، سُمِّيَ بِذَلِكَ لِمَيْلِهِ عَنِ طَرِيقِ الْحَقِّ. وَهَذَا هُوَ الْأَصْلُ ثُمَّ يُشْتَقُّ مِنْهُ.

¹³³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 137-139.

¹³⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 167.

Bu kökün “meyletmek, yönelmek, geçmek, koşmak” şeklinde bir tek aslı (ortak anlamı) vardır. جَنَّحَ kelimesi “bir şeye meyletmek” anlamına gelmektedir. الجَنَاحَانِ (iki kanat) kelimesinin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi iki tarafa yönelmesidir. Günah kelimesinin de الجُنَاحِ şeklinde isimlendirilmesinin sebebi hak yoldan sapma söz konusu olduğu içindir. Bu bâbda asıl (ortak anlam) budur ve kelimeler bu asıldan türemektedir.¹³⁵ Buradaki “asıl” kavramları ortak anlamı ifade etmektedir.

“Asıl” kavramı eserde “ortak anlam” dışında üç anlamda daha kullanılmıştır:

1. Kelimenin kökü (جَذْرٌ) anlamında.¹³⁶
2. Bir fer‘in aslı anlamında.¹³⁷ Buradaki fer‘ asıldan türemiş bir kelime veya o aslın mecazî kullanımını olabilir. Ya da aslın anlamına ilave edilmiş müktesep bir anlamdır. Burada asıl sadece bir kelimedenden ibarettir.
3. Ortak anlama sahip kelimeler grubu anlamında. İbn Fâris bu grupları kelimelerin çokluğuna göre أُصَيْلٌ (useyl/asılılık/küçük asıl),¹³⁸ أُصْلٌ (asıl) ve أُصْلٌ كَبِيرٌ (asıl kebîr/büyük asıl)¹³⁹ şeklinde tasnif etmiştir ve bu şekilde olan asıllardan miqyâsları istinbât etmiştir.¹⁴⁰

Bazen “asıl” terimi “kök”, “ortak anlam”, “iştikak” ya da “kıyas” terimlerinden hangisiyle anlamlandırılırsa uygun gözükmektedir.

¹³⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 484.

¹³⁶ البَاءُ وَالْيَاءُ وَالصَّادُ لَيْسَ بِأَصْلٍ. لِأَنَّ يَيْصَ إِتْبَاعَ لِحَيْصٍ. بَيْصٌ maddesinin bir aslı (kökü) yoktur. Çünkü bu kelime بَيْصٌ kelimesinin itbâ‘ı konumundadır” (İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 326). Bu maddedeki “asıl” kavramının ortak anlamdan daha çok “kök” şeklinde tercüme edilmesi uygun gözükmektedir. Çünkü muştak lafızları olmayan bir maddedir.

¹³⁷ İbn Fâris bazı mubdel maddeleri de fer‘ şeklinde nitelendirmekte ve aslını belirtmektedir (Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 62, 67, 389).

¹³⁸ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 230, 233, 243, 275; İbn Fâris “elif”, “be”, “te”, “se”, “cîm” harfleriyle başlayan maddelerde “useyl” terimini hiç kullanmamasına rağmen diğer harflerle başlayan maddelerde çok kullanmıştır. Bu da İbn Fâris’in bu terimi daha sonra keşfettiğini göstermektedir.

¹³⁹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 454, 490, IV, 125.

¹⁴⁰ “Asıl” kavramının bu üç anlamı için bkz. Hürşîd, “et-Tevzî‘u'l-ḥâricî ve’d-dâḥilî”, s. 182; Hilmî Halil, “‘İlmu’l-me‘âcim ‘inde Ahmed b. Fâris beyne’n-nazar ve’t-tatbîk”, *Dirâsât fi'l-luġa ve'l-me‘âcim*, Dâru’n-nahḍati'l-‘Arabiyye, Beyrut 1998, s. 492.

İbn Fâris, kökleri incelerken öncelikle onların birden altıya kadar artabilen ortak anlamlarını (asıllarını) zikretmiş, ardından her asılla ilgili yan anlamları (furû‘u) sıralamış, şayet varsa bu asıllara haml¹⁴¹ edilen kelimelere (mecaz, teşbih, istiare, kinaye gibi), en sonda da kendilerinden türeyen kelimelerin bulunmadığı, kıyasa ve haml’e uygun olmayan (şâz) müfredata yer vermiştir.

5.1.1.1. Fer‘ Olan Kelimeler

İbn Fâris bir asıldan doğan ve o aslı/ortak anlamı kendi bünyesinde taşıyan kelimeleri fer‘ (yan anlam) şeklinde isimlendirmiştir. Bu kavram müellifin عَقَّ maddesinde zikrettikleri çerçevesinde açıklanabilir. Müellif bu maddenin ortak anlamını “yarmak” olarak kaydetmekte ve bu bâbdaki fer‘lerin dikkatlice bakıldığında bu ortak anlama bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bu maddede fer‘ olarak zikrettiklerine şu kelimeler örnek verilebilir:

عَقَّ الرَّجُلُ عَنْ ابْنِهِ cümlesi “çocuğunu tıraş etti ve onun adına kurban kesti” anlamına gelmektedir. عَقِيْقَةٌ kelimesi “saç, tüy” anlamını vermektedir. Deriyi yarıp çıktığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu anlamdan hareketle kesilen kurbanı da عَقِيْقَةٌ ismi verilmiştir. Yine العُقُوقُ kelimesi bu ortak anlamın başka bir yan anlamıdır. Bu kelime “akrabayla ilişkiyi kesmek” anlamına gelmektedir. Müellif bu anlam için şu meselleri örnek vermektedir: ذُقْ عَقَقُ “Akrabalarına yaptığının cezasını çek”.¹⁴² عَقَقُ kelimesi, عَاَقَ “ana babasına isyankar olan, akrabasıyla ilişkisini kesen şahıs” kelimesiyle aynı anlamı taşımaktadır. هُوَ أَعَقُّ مِنْ ضَبٍّ “Kelerden daha yaramaz, daha

¹⁴¹ Haml bir kelimenin anlamının mecaz, teşbih, istiare ve kinaye yoluyla başka bir anlama intikalidir. Anlamın intikal ettiği kelimeye de maḥmûl kelime denilmektedir.

¹⁴² el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn* (nşr. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ'î), Muessesetu'l-a'lem li'l-maṭbû'ât, Beyrut 1988, I, 64; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 156; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, II, 609; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-a'zam* (nşr. Abdulhamid Hindâvî), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1421/2000, VI, 543; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemaḥşerî, *el-Mustakşâ fi emşâli'l-'Arab*, Matba'atu meclisi dâireti'l-ma'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad 1381/1962, II, 84; (Bu sözü Ebû Sufyân (ö. 30/652) Uhud harbinde Hamza b. Abdilmuttalib'in (ö. 3/625) cesedinin başında söylemiştir (Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî, *Târiḫü'eṭ-Ṭaberî: târiḫü'l-umem ve'l-mulûk* (nşr. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim), Dâru suveydân, Beyrut 1967, II, 527)).

isyankârdır”.¹⁴³ Yavrularını yediği için böyle mesel haline gelmiştir. الْعَقَّاقَةَ kelimesi “şimşekle yarılan, ikiye bölünen bulut” anlamına gelmektedir.¹⁴⁴ Bu maddedeki kelimeler incelendiği zaman üç anlam etrafında birleştiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi “yarmak”, ikincisi “yeni doğan çocuğun saçı, tüyü”, üçüncüsü ise “ana babaya isyankâr davranmak, akrabayla ilişkiyi kesmek” anlamına sahip kelimelerdir. Birinci anlam asıl/ortak anlamdır. İkinci ve üçüncü anlam ise fer‘/yan anlamlardır.

Bu kavram için yine عفو maddesi örnek verilebilir: Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “bir şeyi terk etmek”, ikincisi ise “talep etmektir” Bu maddenin anlam bakımından farklılık arz etmeyen birçok yan anlamı vardır. Anlamlardan birisi “affetmek, bağışlamaktır”. Allah’ın insanları affetmesi onları terk edip cezalandırmaması anlamına gelmektedir. Başka bir fer‘ olan kelime الْعَافِيَةِ kelimesidir. عَافَى fiili “hastalıktan kurtarmak, şerri ve kötülüğü defetmek” anlamına gelmektedir. Bu fer‘de de “terk” anlamının olduğu açıktır. Yine الْعِفَاوَةَ kelimesi bu bâbın başka bir yan anlamıdır. Bu kelime “ yemeğin köpüğü” anlamına gelmektedir. Yenilmeden terk edildiği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Başka bir yan anlam عَفَا “çoğalmak” kelimesidir. Bir şey terk edildiği zaman çoğalmaktadır. Malın çoğalması için onu terk etmek, dokunmamak gereklidir. İkinci ortak anlam olan “talep etmeye” اعْتَفَى kelimesi örnek verilebilir. Bu kelime “bir şahsın iyiliğini istemek” anlamına gelmektedir.¹⁴⁵

Bazen de müellif mubdel¹⁴⁶ olan kelimeleri fer‘ şeklinde nitelendirmektedir.

¹⁴³ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 167; Ebu'l-Fağl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Maţba'atu's-sunneti'l-Muhammediyye, (y.y.), 1374/1955, II, 47; Ebu'l-Fağl Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru şâdir, Beyrut, (t.y.), I, 539.

¹⁴⁴ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 3-9.

¹⁴⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 56-62.

¹⁴⁶ İbdâl kelimedede telaffuz kolaylığı ve akıcılığı sağlamak için bir harfin yerine mahreç veya sıfat bakımından ona yakın olan başka bir harfi getirmektir (Mustafa Sâdik er-Râfi'î, *Târîhu âdâbi'l-'Arabî*, Mektebetu'l-îmân, Mısır, (t.y.), I, 157-158; Mehmet Ali Sarı, “İbdâl”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 263).

5.1.1.2. Maḥmûl Kelimeler (Mecaz, Teşbih, İstiare, Kinaye)

Meḳâyis'in önemli özelliklerinden biri de mecaz, mustear, muşebbeh ve kinaye olan kelimeleri belirtmesidir. Bu kelimeleri genellikle maddenin son kısmında açıklamaktadır. Müellif bazen bu kelimelerin mecaz, istiare veya teşbih yoluyla ḥaml edildiklerini kaydetmiş bazen de sadece maḥmûl olduklarını zikretmiş ḥaml¹⁴⁷ olunma şeklini ise açıklamamıştır.

دعو maddesinin sonunda müellif mecazla alakalı olarak şu açıklamalara yer vermektedir:

وَيُحْمَلُ عَلَى الْبَابِ مَجَازًا أَنْ يُقَالَ: دَعَا فُلَانًا مَكَانَ كَذَا، إِذَا قَصَدَ ذَلِكَ الْمَكَانَ، كَأَنَّ الْمَكَانَ دَعَاهُ. وَهَذَا مِنْ فَصِيحِ كَلَامِهِمْ.

“Bu bâba mecaz olarak şu ifade ḥaml edilmektedir: ‘Falan yer falancayı çağırdı’. Bir şahıs bir yere gitmek için yöneldiğinde bu ifade kullanılmaktadır. Sanki o yer onu çağırıştır. Bu Arapların fasih ifadelerindedir.”¹⁴⁸

İbn Fâris *ذوق* maddesinin “tadına bakmak için bir şeyi denemek” şeklinde ortak anlamını kaydettikten sonra bu kelimenin mecazî olarak da *وَذُقْتُ مَا عِنْدَ فُلَانٍ*: “Falancada olanı denedim, sınadım” anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁴⁹

Muşebbeh için *رحل* maddesi örnek verilebilir:

الرَّاءُ وَالْحَاءُ وَاللَّامُ أَصْلٌ وَاحِدٌ يَدُلُّ عَلَى مُضِيِّ فِي سَفَرٍ... فَأَمَّا قَوْلُهُمْ لِمَا ابْيَضَّ ظَهْرُهُ مِنَ الدَّوَابِّ: أَرْحَلُ، فَهُوَ مِنْ هَذَا أَيْضًا؛ لِأَنَّهُ يُشَبَّهُ بِالدَّابَّةِ الَّتِي عَلَى ظَهْرِهَا رِحَالَةٌ.

¹⁴⁷ Ḥaml bir kelimenin anlamının mecaz, teşbih, istiare ve kinaye yoluyla başka bir anlama intikalidir. Anlamın intikal ettiği kelimeye de maḥmûl kelime denilmektedir.

¹⁴⁸ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, II, 281.

¹⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, II, 364.

Bu maddenin “sefere gitmek” şeklinde tek ortak anlamı vardır... Sırtı beyaz olan hayvan anlamına gelen أرْحَل kelimesi de bu ortak anlamdan gelmektedir. Çünkü o sırtında eğer olan hayvana benzetilmektedir.¹⁵⁰

الرَّاءُ وَالْحَاءُ وَالْحَرْفُ الْمُعْتَلُ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهِيَ الرَّحَى الدَّائِرَةُ... وَالْأَرْحَاءُ: الْأَضْرَاسُ. وَهَذَا عَلَى التَّشْبِيهِ، أَيَّ كَأَنَّهَا تَطْحَنُ الطَّعَامَ.

رحى maddesinin tek ortak anlamı bulunmaktadır: “Daire şeklinde olan değirmen”... أرْحَاء kelimesi “azı dişleri” anlamına gelmektedir. Yemeği öğüttüğü için teşbih yoluyla bu şekilde isimlendirilmiştir.¹⁵¹

İstiare için رجم maddesi örnek verilebilir:

الرَّاءُ وَالْجِيمُ وَالْمِيمُ أَصْلٌ وَاحِدٌ يَرْجِعُ إِلَى وَجْهِ وَاحِدٍ، وَهِيَ [الرَّمْيُ بِ] الْحِجَارَةِ... وَالَّذِي يُسْتَعَارُ مِنْ هَذَا قَوْلُهُمْ: رَجَمْتُ فَلَانًا بِالْكَلَامِ، إِذَا شَتَّمْتَهُ. وَذُكِرَ فِي تَفْسِيرِ مَا حَكَاهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي قِصَّةِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: {لَيْنَ لَمْ نَنْتَه لَأَرْجُمَنَّكَ} أَيَّ لَأَشْتُمَنَّكَ. وَكَأَنَّهُ إِذَا شَتَّمَهُ فَقَدْ رَجَمَهُ بِالْكَلَامِ، أَيَّ ضَرَبَهُ بِهِ، كَمَا يُرْجَمُ الْإِنْسَانُ بِالْحِجَارَةِ.

Bu maddenin bir yönü olan tek bir ortak anlamı vardır. “O da taş atmaktır”... رَجَمْتُ fiilinin “küfür ettim” anlamına gelmesi ise istiare yoluyla sabit olmuştur.

Nitekim şu âyette de bu anlama gelmektedir:

“Yemin ederim ki, eğer (onları kötülerden) vazgeçmezsen, seni muhakkak taşlarım (gerçekten veya söz ile).”¹⁵²

İbn Fâris bu âyette söz ile taşlama yani küfür etme anlamını tercih etmektedir. Sanki küfür ettiği zaman söz ile taşlamış olmaktadır. İnsan taşla vurulduğu gibi söz ile de vurulmaktadır.¹⁵³

¹⁵⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 497.

¹⁵¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 499.

¹⁵² Meryem, 19/46.

زأم maddesinin “ses ve kelam” şeklinde tek ortak anlamı vardır. الرَّأْمَةُ kelimesi “şiddetli ses” anlamına gelmektedir... “Korku” anlamına gelen الرَّأْمُ kelimesi bu ortak anlama haml edilmektedir. كَذَا أَرَأَمْتُهُ عَلَى كَذَا cümlesi de “onu falan işe mecbur ettim” anlamına gelmektedir.¹⁵⁸ Müellif burada haml edilme şeklini açıklamamıştır. Belki de “şiddetli sesle” “korku” kelimeleri arasında bir alaka kurmuştur.

الْحَيْمُ وَالْمَيْمُ وَالذَّالُّ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهُوَ حُمُودُ الشَّيْءِ الْمَائِعِ مِنْ بَرْدٍ أَوْ غَيْرِهِ. يُقَالُ: حَمَدَ الْمَاءُ يَجْمَدُ. وَسَنَةٌ حَمَادٌ قَلِيلَةُ الْمَطَرِ. وَهَذَا مَحْمُولٌ عَلَى الْأَوَّلِ، كَأَنَّ مَطَرَهَا حَمَدٌ.

جمد maddesinin “soğuk veya başka sebeplerle sıvı bir şeyin donması” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. سَنَةٌ حَمَادٌ ifadesi “az yağmurlu sene” anlamına gelmektedir. Bu anlam birinci anlama (donmaya) haml edilmektedir.¹⁵⁹ Müellif burada haml’i “sanki o senenin yağmuru donmuştur” şeklinde açıklamaktadır. Buradaki كَأَنَّ (sanki) harfinden hareketle haml’in teşbih yoluyla olduğunu söylemek mümkündür.

5.1.1.3. Şâz Kelimeler

Şayet bir kökün anlamı İbn Fâris’in istinbât ettiği miqyâslara uymazsa, müellif onun ya şâz olduğuna ya da aslının bilinemediğine karar verir. Bir kelimenin şâz olması o kelimedede meydana gelen anlam kaymasını ifade etmektedir. Bu anlam kayması kelimenin geçirdiği merhalelerle ve zamanla kelimenin temel anlamından uzaklaşmasıyla ortaya çıkabilir. Bu uzaklaşma sonucunda şâz anlamla ortak anlam arasında bir ilişki kurmak imkânsız hale gelir.¹⁶⁰ Meşkûk¹⁶¹ ve mu‘arreb¹⁶² kelimeler

¹⁵⁸ İbn Fâris, *Meşkûk*’l-luğa, III, 43.

¹⁵⁹ İbn Fâris, *Meşkûk*’l-luğa, I, 477.

¹⁶⁰ el-Yâsirî, ‘Îdân, “‘Înâyetu Ahmed b. Fâris fi Mu‘cemi Meşkûk’l-luğa”, s. 11, 22.

¹⁶¹ İbn Fâris “meşkûk” kavramıyla bahis konusu olan kelimenin sahil Arapça olması hususundaki şüpheli ifade etmektedir.

¹⁶² Mu‘arreb, ihticâc asırlarında Arapça’ya giren ve bu dilin özelliklerine göre bazı değişikliklere uğrayarak kullanılan kelimelerdir. Dil âlimlerine göre bir kelimenin mu‘arreb sayılması için iki şart gereklidir. Birincisi, kelimenin harflerinde ve kalıplarında Arapça’nın esaslarına göre değişiklik yapılmış olması, ikincisi ise kelimenin Kur’ân-ı Kerîm veya hadiste bulunması yahut da sözleri delil gösterilebilen önemli edip ve âlimlerce kullanılmış olmasıdır (Ebû Mansûr Mevhûb b.

de şâz çerçevesinde değerlendirilmektedir. Şâz kelimeye örnek olarak دبر maddesinde İbn Fâris'in kaydettiği birkaç kelime verilebilir. Müellif bu maddenin bir tek ortak anlamının olduğunu ve buradaki kelimelerin çoğunun bir kıyas içerisinde yer aldığını, birkaç kelimenin ise şâz olduğunu belirtmektedir. Bu maddenin ortak anlamı “bir şeyin sonu, bir şeyin ardıdır”. Şâz olan kelimeleri ise müellif meşkûk ve sahih olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Meşkûk kelimeye örnek olarak دُبَار (eski Cahiliye döneminde perşembe günü)¹⁶³ kelimesini vermektedir. Şâz olmakla beraber sahih olan kelimeler için ise الدَّبَار (tarladaki küçük su arkı, ziraat yapılan bölge) ve دَبْر (fazla mal) kelimelerini zikretmektedir.¹⁶⁴

Şâz'a başka bir örnek olarak müellifin عمد maddesinde kaydettikleri verilebilir. Bu maddenin “bir hususa dikey veya yatay olarak yönelmek (istikamet)” şeklinde tek ortak anlamının olduğunu belirtmiş ve birçok örnekle bu maddeyi açıklamıştır. Maddenin sonunda ise Ebû Cehl'in (ö. 2/624) Bedr'de öldürülürken söylediği şu sözünü kaydetmiş¹⁶⁵ ve bu sözün هَلْ زَادَ عَلَيَّ سَيِّدٍ قَتَلَهُ قَوْمُهُ؟ (Sadece kavminin efendisini öldürmesidir mi bu?)¹⁶⁶ şeklinde açıklandığını belirtmiştir. İbn Fâris أَعْمَدُ kelimesinin bu açıklamaya delalet etmediğini ve hiç yakın da olmadığını belirtmiştir. Bu anlamın kaynağını bilmediğini ifade etmiştir. Ebû Cehl'in bu sözü “Kavminin öldürdüğü efendiye hayret ediyorum” şeklinde de

Ahmed el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb mine'l-keîmi'l-a'camîyyi 'alâ hurûfi'l-mu'cem* (nşr. F. Abdurrahim), Dâru'l-İkâd, Dımaşk 1410/1990, s. 13-14; Zülfikar Tüccar, “Dahîl”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 413).

¹⁶³ Büyük bir ihtimalle bu kelime Farsça “ikinci defa, tekrar” anlamına gelen دُبَار kelimesidir (Bkz. Komisyon, *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Şər-qərb nəşriyyatı, Bakı 2006, I, 713).

¹⁶⁴ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, II, 324-326.

¹⁶⁵ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Ğarîbu'l-hadîs*, Dâiretu'l-ma'ârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1384/1964, IV, 54-55; ez-Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Fâiḳ fi ġarîbi'l-hadîs* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Faḳl İbrahim), Dâru'l-fikr, Beyrut 1414/1993, II, 17-18.

¹⁶⁶ فَقَالَ لَهُ أَبُو جَهْلٍ: أَعْمَدُ مِنْ سَيِّدٍ قَتَلَهُ قَوْمُهُ... مَعْنَاهُ هَلْ زَادَ عَلَيَّ سَيِّدٍ قَتَلَهُ قَوْمُهُ، هَلْ كَانَ إِلَّا هَذَا؟ أَيُّ أَنْ هَذَا لَيْسَ بِعَارٍ، وَمُرَادُهُ بِذَلِكَ أَنْ يُهَوَّنَ عَلَيَّ نَفْسِهِ مَا حَلَّ بِهِ مِنَ الْهَلَاكِ، وَأَنَّهُ لَيْسَ بِعَارٍ عَلَيْهِ أَنْ يَقْتُلَهُ قَوْمُهُ.

Ebû Cehl kendisi açısından bunun utanılacak bir durum olmadığını belirtmek suretiyle kendisini teselli etmeye çalışmıştır (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 306).

anlaşmıştır. İbn Fâris bu anlamın birinci anlamdan daha uzak bir ihtimal olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷

5.1.2. Kıyas

İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserinde Arap dilinde kıyasın söz konusu olduğunu ve kelimelerin bir kısmının diğer bir kısmından türediğini açıklamıştır. Örnek olarak ise *جَنَّ* isminin *اجْتِنَان* kelimesinden türemesini vermiş ve bu bâbın ortak anlamının “örtmek” olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁸ İbn Fâris’in bu ifadesinden onun “kıyas” kavramıyla bir tek ortak anlamdan türeyen kelimeler arasındaki benzerliği (teşâbuh’u) kastettiği anlaşılmaktadır. O bu “kıyas” çerçevesinde ortak anlamı istinbât etmeye çalışmıştır. *جعل* maddesindeki kelimelerin ‘adem-i inkiyâs’a (anlam benzeşmezliğine) sahip olduğunu ifade etmiş ve bununla da bu kökteki kelimelerin birbirine benzemediğini kastettiğini açık bir şekilde belirtmiştir.

الْجِيمُ وَالْعَيْنُ وَاللَّامُ كَلِمَاتٌ غَيْرٌ مُتَقَاسِمَةٌ، لَا يُشْبِهُ بَعْضُهَا بَعْضًا. فَالْجَعْلُ: النَّخْلُ يَفُوتُ الْيَدَ... وَالْجَعُولُ: وَكَدِ النَّعَامِ. وَالْجِعَالُ: الْخِرْفَةُ الَّتِي تُنْزَلُ بِهَا الْقِدْرُ عَنِ الْأَتَافِيِّ. وَالْجُعْلُ وَالْجُعَالَةُ وَالْجَعِيلَةُ: مَا يُجْعَلُ لِلْإِنْسَانِ عَلَى الْأَمْرِ يَفْعَلُهُ. وَجَعَلْتُ الشَّيْءَ صَنَعْتُهُ... فَهَذَا الْبَابُ كَمَا تَرَاهُ لَا يُشْبِهُ بَعْضُهُ بَعْضًا.

“Bu madde ‘adem-i inkiyâs’a/anlam benzeşmezliğine sahip kelimelerden oluşmaktadır. Bu kelimeler birbirine benzememektedir. *الْجَعْلُ* kelimesi “elin uzanamayacağı hurma ağacı”, *الْجَعُولُ* kelimesi “devekuşu yavrusu”, *الْجِعَالُ* kelimesi “sacayağından (ocaktan) kap indirmede kullanılan bez parçası”, *الْجُعْلُ وَالْجُعَالَةُ وَالْجَعِيلَةُ* kelimeleri “bir iş karşılığı verilmesi taahhüt edilen ücret”, *جَعَلْتُ الشَّيْءَ صَنَعْتُهُ* cümlesi de “bir şey yaptım, ettim” anlamına gelmektedir. Gördüğün gibi bu bâbdaki kelimeler birbirine benzememektedir.”¹⁶⁹

¹⁶⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 137-140.

¹⁶⁸ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 66-67.

¹⁶⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 460-461.

“Kıyas” kavramının bu anlama geldiği başka maddelerde de açık bir şekilde gözükmektedir.

الصَّادُ وَالْوَاوُ وَالرَّاءُ كَلِمَاتٌ كَثِيرَةٌ مُتَبَايِنَةٌ الْأَصُولِ. وَلَيْسَ هَذَا الْبَابُ بِيَابِ قِيَاسٍ وَلَا اشْتِقَاقٍ.

“Bu maddesi asılları (kökleri) anlam tutarsızlığına sahip birçok kelimedenden oluşmaktadır. Bu bâb kıyasa (teşâbuh’e) ve iştikaka uygun bir bâb değildir.”¹⁷⁰

الْبَاءُ وَالطَّاءُ وَاللَّامُ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهُوَ ذَهَابُ الشَّيْءِ وَفُلَةٌ مَكْنِيَةٌ وَلَيْثِيَّةٌ. يُقَالُ: بَطَلَ الشَّيْءُ يُبْطَلُ بَطْلًا وَبُطُولًا. وَسُمِّيَ الشَّيْطَانُ الْبَاطِلَ لِأَنَّهُ لَا حَقِيقَةَ لِأَفْعَالِهِ، وَكُلُّ شَيْءٍ مِنْهُ فَلَا مَرْجُوعَ لَهُ وَلَا مَعْوَلَ عَلَيْهِ. وَالْبَطْلُ الشُّجَاعُ. قَالَ أَصْحَابُ هَذَا الْقِيَاسِ سُمِّيَ بِذَلِكَ لِأَنَّهُ يُعْرَضُ نَفْسُهُ لِلْمَتَالِفِ.

“Bu maddenin (بطل) tek ortak anlamı bulunmaktadır. O da “bir şeyin gitmesi, yok olması ve bir yerde az bir süre kalmasıdır”. Şeytanın الباطل şeklinde isimlendirilmesinin sebebi fiillerinin gerçeklik payının olmamasıdır. Ondan gelen hiçbir şeye güvenilmez. البطل kelimesi “cesur” anlamına gelmektedir. Bu kıyasın taraftarları (البطل kelimesiyle bu ortak anlam arasında benzerliğin olduğunu söyleyenler) cesur insanın kendisini tehlikelere attığı için bu şekilde isimlendirildiğini söylemektedirler.”¹⁷¹

الْعَيْنُ وَالذَّالُ وَالرَّاءُ بِنَاءٍ صَحِيحٍ لَهُ فُرُوعٌ كَثِيرَةٌ، مَا جَعَلَ اللَّهُ - تَعَالَى - فِيهِ وَجْهَ قِيَاسٍ بِنَاءً، بَلْ كُلُّ كَلِمَةٍ مِنْهَا عَلَى نَحْوِهَا وَجْهَتِهَا مُفْرَدَةٌ.

“عذر maddesinin birçok yan anlamdan ibaret sahit bir yapısı vardır. Allah (c.c.) hiçbir şekilde bu bâbı kıyasın (teşâbuh’un) konusu kılmamıştır. Bu bâbdaki tüm kelimeler kendi açısından müfret (anlam bakımından bu kökten türeyen diğer kelimelere benzemeyen) kelimelerdir.”¹⁷²

¹⁷⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 319; Başka bir örnek için bkz. *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 363.

¹⁷¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 258.

¹⁷² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 253.

Müellif bazı maddelerin sahih aslının olduğunu söylemekle beraber kıyasa uygun görmemiştir.

الْعَيْنُ وَالذَّالُ وَالْبَاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ، لَكِنَّ كَلِمَاتِهِ لَا تَكَادُ تَنْقَاسُ، وَلَا يُمَكِّنُ جَمْعُهَا إِلَى شَيْءٍ وَاحِدٍ. فَهُوَ كَالَّذِي ذَكَرْنَاهُ آنَفًا فِي بَابِ الْعَيْنِ وَالذَّالِ وَالرَّاءِ. وَهَذَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ اللَّعَةَ كُلَّهَا لَيْسَتْ قِيَاسًا، لَكِنَّ جُلَّهَا وَمُعْظَمَهَا.

İbn Fâris عذب maddesinin sahih asla¹⁷³ sahip olduğunu kaydetmektedir.

“Ancak bu kökten gelen kelimeler neredeyse birbirine benzememektedir. Bu kelimeleri tek manada toplamak mümkün değildir. Bu bâb az önce zikrettiğimiz عذر bâbı gibidir. Bu da dilin hepsinde değil de büyük bir kısmında kıyasın geçerli olduğuna delalet etmektedir.”¹⁷⁴

Bazen de müellif bir maddenin birkaç aslını zikretmekte, bunlardan bir kısmının kıyasa uygun olduğunu belirtirken diğer kısmını ise bu şekilde görmemektedir. Bazı asılların kıyasa uygun olmama sebebini Arapların bu şekilde vazetmeleriyle açıklamaktadır. Buna örnek olarak أرض maddesi verilebilir:

Bu madde üç asıldan ibarettir. Bu asıllardan sadece birinden kelimeler meydana gelmektedir. Diğer iki asıl ise kıyasa uygun değildir. Araplar tarafından hangi anlam için vazedilmişlerse sadece o anlamda kullanılmaktadırlar. Bu iki asıldan birincisi “soğuk algınlığıdır”.

رَجُلٌ مَأْرُوضٌ، أَي: مَزْكُومٌ

رَجُلٌ مَأْرُوضٌ kelimesi مَزْكُومٌ (soğuk almış, üşütmüş) kelimesiyle aynı manayı ifade etmektedir.

İkinci asıl ise “titreme ve sarsıntıdır”.

يُقَالُ: يَفْلَانِ أَرْضًا، أَي رِعْدَةً

¹⁷³ Buradaki “asıl” kavramının “kök” anlamında kullanıldığı gözükmektedir. Çünkü “bu kelimeleri bir tek anlamda toplamak mümkün değildir” ifadesinden “asıl” kavramının burada ortak anlamı ifade etmediği ortaya çıkmaktadır.

¹⁷⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 259 (عذب ve عذر maddelerindeki kelimelerle alakalı müellif لا يُشْبِهُ Önceki kelimeye benzememektedir” ifadesini çok kullanmıştır).

Burada “Falan titremektedir” anlamını vermektedir.

Bu iki asıl kıyasa uygun değildir.

Kıyasa uygun olan asla (ortak anlama) gelince onu şu şekilde ifade edebiliriz: Alta, aşağıda olan ve yüksekliğin karşıtı olan her şeye “أرض” denilmektedir. Bu ortak anlamdan (asıl) yan anlamlar (furû‘) meydana gelmektedir.

Atın en üst kısmına (sirtına) سَمَاء , en alt kısmına (ayaklarına) ise أَرْضُ denilmektedir. Şair atı vasfederken şöyle diyor: [Tavîl]

وَأَحْمَرُ كَالدِّيَّاجِ أَمَّا سَمَاؤُهُ فَرِيًّا وَأَمَّا أَرْضُهُ فَمُحُولٌ

Halis ipek gibi (rengi) kıızıdır.

*Sirtına gelince dolgun, ayakları ise incedir.*¹⁷⁵

Üzerinde olduğumuz “yere, toprağa” da أَرْضُ denilmektedir.

إِرَاضُ kelimesi “büyük halı” anlamına gelmektedir.¹⁷⁶ Herhalde ayakaltında olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.

Bazen de müellif bir maddenin bazı kelimelerini kıyasa uygun görürken bazılarını da uygun görmemektedir. Mesela فطر maddesinin kıyasa uygun bir şekilde vazedilmediğini ve bu bâbdaki kelimelerin anlam tutarsızlığına sahip olduğunu belirtmiştir.

İbn Fâris bu bâbda kıyasa uygun olmayan kelimeler için şu örnekleri vermektedir:

القَطْرُ kelimesi “taraf, bölge, nahiye”, القَطْرُ ise “ödağacı” anlamına gelmektedir.

القَطْرُ : قَطْرُ الْمَاءِ وَغَيْرِهِ “su ve başka şeylerin damlası” kelimesini ise müellif bu bâbdaki kıyasa uygun olan anlam şeklinde belirtmektedir. Çünkü buradaki ortak

¹⁷⁵ Bu şiir Tufeyl el-Ğanevî’ye (ö. 610 [?]) nispet edilmektedir (Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XIV, 399).

¹⁷⁶ İbn Fâris, *Meğâyisu’l-luğa*, I, 79-81.

anlam “peş peşe olmaktır”. قَطَارُ الْإِبِلِ “deve kervanı” ve تَقَاطَرَ الْقَوْمُ “insanlar grup grup geldi” örnekleriyle de bu anlamı desteklemektedir.¹⁷⁷

Eserde birçok yerde kıyas kelimesinden sonra مُطَّرِدٌ (sabit, devamlı, istisnasız olma) sıfatı zikredilmektedir. Bu ifade geçtiği ortak anlama sahip kelimeler arasındaki benzerliğin istisnasız ve sabit olmasını ifade etmektedir.

السَّيْنُ وَالْفَاءُ وَالْهَاءُ أَصْلٌ وَاحِدٌ، يَدُلُّ عَلَى حِفَّةٍ وَسَخَافَةٍ. وَهُوَ قِيَاسٌ مُطَّرِدٌ.

سفه maddesinin “hafiflik ve zayıflık” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu ortak anlamdaki kıyas sabittir.¹⁷⁸ Yani bu ortak anlama sahip tüm kelimeler arasındaki benzerlik istisnasız ve sabit bir şekildedir.

Eserde bazı yerlerde bu ifade أَصْلٌ مُطَّرِدٌ قِيَاسُهُ ve مُطَّرِدُ الْقِيَاسِ şekillerinde¹⁷⁹ de geçmektedir. Bazen de müellif لَا يُخْلِفُ قِيَاسٌ ya da لَا يُخْلِفُ قِيَاسُهُ (bu aslın kıyası değişmemektedir) gibi ifadelerle¹⁸⁰ ilgili maddelerdeki kıyasın sabit ve istisnasız olduğunu belirtmektedir. İbn Fâris قعد maddesinden türeyen kelimeler arasındaki benzerliği ise çok tekitli bir şekilde ifade etmiştir: الْقَافُ وَالْعَيْنُ وَالذَّالُّ أَصْلٌ مُطَّرِدٌ مُتَّقَاسٌ لَا يُخْلِفُ bu maddenin ortak anlamının hem istisnasız hem kıyasa uygun hem de değişmez olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹

Müellif bazen de sadece أَصْلٌ وَاحِدٌ مُتَّقَاسٌ ifadesiyle¹⁸² o maddenin kıyasa uygunluğunu belirtmiştir.

¹⁷⁷ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 105-106.

¹⁷⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 79; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 53, 197, 380, III, 434.

¹⁷⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 344, II, 139.

¹⁸⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 78, 218, 367, V, 92.

¹⁸¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 108.

¹⁸² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 296, 339.

İbn Fâris bazen aslı zikretmeden قِيَّاسٌ صَحِيحٌ veya قِيَّاسُ الْبَابِ gibi ifadelerle¹⁸³ ortak anlamı belirtmiştir. Yine دَحْنُ maddesindeki وَاللَّامِ وَالْجِيمِ وَالذَّالِ (bu maddenin kıyası دَحْلُ maddesinin kıyasıyla aynıdır)¹⁸⁴ ifadesi “kıyas” kelimesinin “asıl” anlamında kullanıldığı düşüncesini akla getirirse de başka maddelerdeki açıklamalar bu iki terim arasında bir farkın olduğunu göstermektedir. أَزَقُ maddesiyle alakalı قِيَّاسٌ وَاحِدٌ وَأَصْلٌ وَاحِدٌ (bu maddenin bir tek kıyası ve bir tek aslı vardır),¹⁸⁵ yine حُلُوْ maddesiyle alakalı قِيَّاسٌ مُطَّرِدٌ وَأَصْلٌ وَاحِدٌ (bu maddenin bir tek aslı ve sabit bir kıyası vardır)¹⁸⁶ gibi ifadelerden bu iki terim arasında bir farkın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu fark قِيَّاسٌ صَحِيحٌ مِنْ أَصْلٍ وَاحِدٍ (bir tek asıldan/ortak anlamdan türemiş sahit kıyas),¹⁸⁷ ve أَصْلَانِ مُتَقَارِبَانِ فِي الْقِيَّاسِ (kıyas açısından yakınlığı bulunan iki asıl/ortak anlam)¹⁸⁸ ifadelerinde ise çok açık bir şekilde gözükmektedir. Özellikle son iki örnekte “kıyas” kelimesinin bir tek asıldan (ortak anlam) türeyen kelimeler arasındaki “benzerlik (teşâbuh)” anlamında kullanıldığı çok açıktır.

İbn Fâris’in kullandığı terimlerden onun ortak anlam düşüncesini Usûl-u Fıkh’ın kıyas bahsinde geçen kıyas, asıl, fer‘, muṭṭarid gibi mefhumlar üzerine bina ettiği ortaya çıkmaktadır. Mikyâş kavramını Usûl-u Fıkh’taki illet anlamında kullanmıştır. Nitekim kıyasın sıfatı olarak kullandığı muṭṭarid olma da illetin vasıflarından biridir.

Müellif Arap dilinin tümünde kıyasın geçerli olduğunu ifade etmemektedir. Bilakis kıyasın geçerli olmadığı bazı maddelere de görüldüğü üzere dikkat çekmiştir.

¹⁸³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 345 (الْجِيمُ وَالذَّالُّ - I, 425) الْقَرْنُ التَّخْلِيَةُ عَنِ الشَّيْءِ، وَهُوَ قِيَّاسُ الْبَابِ (الذَّالُّ وَالرَّاءُ وَالْكَافُ: الْقَرْنُ التَّخْلِيَةُ عَنِ الشَّيْءِ، وَهُوَ قِيَّاسُ الْبَابِ) يُدَلُّ عَلَى تَجَمُّعِ الشَّيْءِ. وَهُوَ قِيَّاسٌ صَحِيحٌ).

¹⁸⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 330.

¹⁸⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 95.

¹⁸⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 468.

¹⁸⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 393.

¹⁸⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 459.

İbn Fâris *أَنَا نَكَرُهُ الْقِيَّاسَ الْمُتَمَحَّلَ الْمُسْتَكْرَهَ* ifadesiyle hileyle, kurnazlıkla yapılan zorlama kıyası hoş görmediğini açık bir şekilde belirtmiştir.¹⁸⁹

Kıyas terimine bazı maddelerde asıl/ortak anlam ve iştikak anlamını vermek mümkündür.

Müellifin eserinde kullanmış olduğu asıl, kıyas, iştikak gibi terimler kendi anlam çerçevelerinde değil de öncelikle ortak anlam bağlamında değerlendirilmelidir.

5.2. Dört ve Beş Harfli Kelimeler

İbn Fâris'e göre üç harften daha çok harfe sahip olan kelimeler üç çeşide ayrılmaktadır:

1. Sahih anlamlı, kıyasa uygun iki ve daha çok kelimededen naht edilen kelimeler (menhût kelimeler),
2. Bir veya iki harf ilaveli bir tek kelimededen ibaret mezîd kelimeler,
3. Üç harften daha çok harfle vaz' edilen kıyasa uygun olmayan kelimeler (mevzû' kelimeler).¹⁹⁰

5.2.1. Naht ve Menhût Kelimeler

Arap dilinde, dili geliştirme ve yeni kelime üretme yollarından biri de naht'tır. Naht, lügatte “yontmak, oymak ve düzleştirmek” manalarına gelir. *نَحَتَ النَّحَّارُ* cümlesi “Marangoz tahtayı (demir parçasıyla) yonttu, düzleştirdi” anlamını vermektedir.¹⁹¹ Kur'ân'da da bu kelime dağı, taşı yontmak, oymak anlamında kullanılmaktadır:

وَكَاؤُوا يَنْجُتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بَيْوتاً آمِنِينَ

“Onlar, dağlardan emniyet içinde kalacakları evler oyarlardı.”¹⁹²

¹⁸⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 275.

¹⁹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 329, 332, 505, 512, II, 146, III, 52 (Bu taksimle İbn Fâris Arap dilinde bazı kelimelerin muştak bazılarının ise gayr-i muştak olduğunu ifade etmiş ve bu görüşü benimsemiştir).

¹⁹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 404.

¹⁹² Hicr, 15/82 (Ayrıca bu kelime için bkz. A'râf, 7/74, Şu'arâ, 26/149, Sâffât, 37/95).

Terim olarak naht, iki veya üç kelimenin ya da bir cümlenin bazı harflerini alıp, aynı manaya delalet edecek yepyeni bir kelime üretmektir. Bu işlem, ahşap ve taş yontmacılığına benzediği için “naht” şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁹³ Bu yolla elde edilen kelimeye “menhût”, kendisinden türetme yapılan asla da “menhût minh” denilir.¹⁹⁴ Bazı dil bilginleri tarafından naht, “el-iştikâku’l-kubbâr” şeklinde adlandırılmıştır.¹⁹⁵

el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791) naht’ı “iki kelimedenden bir kelime türetmek” şeklinde tarif etmektedir. Ona göre على حَيٍّ gibi iki kelimenin birleştirilmesi yoluyla حَيَّعَلَ fiilin türetilmesi dışında “ayn” harfi ile “hâ” harfi mahreçleri yakın olduğu için bir kelimedede bir araya gelmezler.¹⁹⁶

حَيَّعَلَ kelimesi حَيٍّ ve عَلَى kelimelerinin birleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Buradan hareketle bu fiilin حَيَّعَلَ → يُحَيِّعَلُ → حَيَّعَلَ şeklinde çekimi yapılabilir.¹⁹⁷ Bu fiil de “Haydi namaza! Haydi kurtuluşa! dedi” anlamına gelmektedir.

el-Halil bu kelime için bazı şiiirlerden örnekler vermektedir: [Vâfir]

أَقُولُ لَهَا وَدَمْعُ الْعَيْنِ جَارٍ أَلَمْ يَحْزُنْكَ حَيَّعَلَةُ الْمُنَادِي

Gözden yaşlar boşanırken ben ona şöyle diyorum: Müezzinin haydi namaza-haydi kurtuluşa demesi seni üzmedi mi?!¹⁹⁸

İbn Fâris’den evvel İslam’dan hem önce hem de sonraki dönemde naht’la alakalı örnekler ne kadar az olsa da bilinmekteydi.¹⁹⁹ el-Halil b. Ahmed, Arap dilindeki naht olgusunu ilk ifade eden kişi olarak bilinmektedir.²⁰⁰

¹⁹³ Abdulkadir b. Mustafa el-Mağribî, *el-İştikâk ve t-ta’rîb*, Maṭba‘atu’l-hilal, Mısır 1908, s. 21; Yakup Civelek, “Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede ‘Naht’ Yönteminin Kullanımı”, *Nüşa*, yıl: III, sy: 10, 2003, s. 99-100; Muhammed es-Seyyid Ali Belâsî, “Arap Dilinde Naht” (trc. Mehmet Ali Şimşek), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, s. 408.

¹⁹⁴ Reşit Özbalıkcı, “Naht”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 310.

¹⁹⁵ Civelek, “Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede ‘Naht’ Yönteminin Kullanımı”, s. 99; Belâsî, “Arap Dilinde Naht” s. 408.

¹⁹⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, I, 60-61.

¹⁹⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, I, 60.

¹⁹⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, I, 60; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1854; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XI, 156; (Bu şiiirin yazarı bilinmemektedir).

İbn Manzûr, Arapların naht'e başvurma sebebini bazı kelimelerin çok kullanılmasına bağlamaktadır. Şöyle ki, Araplar çok kullanılan iki kelimenin harflerini birbirine eklemek suretiyle menhût bir kelime oluşturmaktadırlar.²⁰¹

Naht'in bir kelime türetme yöntemi olarak kullanılmasını savunan çağdaş dil bilginleri, düşüncelerinin temel dayanaklarını, naht düşüncesini benimseyen ve bunu *Mu'cemu Meḳâyisi'l-luġa* adlı eserinde tatbik eden İbn Fâris'in görüşlerinden almışlardır. Klasik dil bilginleri arasında onun konuyla en çok ilgilenen kişi olduğunu söylemek mümkündür. Üçten çok harfi olan kelimelerin çoğunun iki sulâsî kelimedenden türetilen menhût kelimeler olduğu teorisini ortaya koyan İbn Fâris, bu düşüncesini üç yüzden fazla lafızda uygulamaya çalışmıştır.²⁰² Usul ve meḳâyis düşüncesinden sonra İbn Fâris'in açıkladığı en önemli husus naht olgusudur.

İsmail b. Yakub el-Cevherî (ö. 393/1003 [?]), İbn Manzûr (ö. 711/1311) ve Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî (ö. 816/1413) gibi sözlük bilginleri, İbn Fâris'in belirttiği حَرَدَب (yenilmesin diye yemeğin üzerini elle kapamak)²⁰³ gibi lafızlara işaret ederek, bu kelimelerin menhût olmadığını kaydetmişlerdir.²⁰⁴ Bu bilginlere göre bu kelime Fars asıllı mu'arreb bir kelimedir. "Ekmeği koruyan" anlamına gelen كَرَدَه بان terkibinden Arapçaya geçmiştir.²⁰⁵ البرُجْد (çizgili elbise) kelimesinin ise البِجَاد (çizgili elbise) ve البرْد (yelek, hırka) kelimelerinden menhût olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁶ Hâlbuki bu kelime Latince'den Arap diline geçmiştir.²⁰⁷

¹⁹⁹ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 456.

²⁰⁰ Muhammed Reşad el-Ḥamzâvî, "Naẓariyyatu'n-nahtî'l-'Arabiyyeti'l-maġbûne", *Ḥavliyyātu'l-câmi'ati't-Tunusiyye*, sy: 27, Tunus 1988, s. 33; Civelek, "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede "Naht" Yönteminin Kullanımı", s. 100; Belâsî, "Arap Dilinde Naht" s. 408.

²⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XI, 705.

²⁰² Özbalkıç, "Naht", *DİA*, XXXII, 310.

²⁰³ İbn Fâris'e göre حَرَدَب kelimesi جَدَب (kurak olmak, (kuraklık ekmeğin elde edilmesine engeldir)) kelimesinden ve جَرَب (جَرَاب - kılıf, kın, mahfaza, (ellerini kılıf gibi yaparak bir şeyi korumak)) kökünden naht edilmiştir (İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 506).

²⁰⁴ Civelek, "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede "Naht" Yönteminin Kullanımı", s. 101.

²⁰⁵ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 99; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, I, 264-265; Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Ķâmûsu'l-muḥîṭ*, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1426/2005, s. 67.

²⁰⁶ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 330.

²⁰⁷ Hilmî Halil, "İlmu'l-me'âcim 'inde Ahmed b. Fâris", s. 498.

Dil bilginlerinin bir kısmı naht'ı iştikaktan sayarken diğer bir kısmı ise bu görüşü kabul etmemiştir. Abdulkadir el-Mağribî (ö. 1375/1956) ise naht'ı gerçek iştikak değil ama iştikak kabilinden kabul etmiştir. Çünkü iştikak, bir kelimenin başka bir kelimededen çıkarılması iken, naht ise bir kelimenin iki ya da daha fazla kelimededen çıkarılmasıdır. Çıkarılan yeni kelime de menhût olarak adlandırılır.²⁰⁸

İbn Fâris, *eş-Şâhibî* adlı eserinde iştikakla alakalı bir bölüm²⁰⁹ yazmış ancak burada naht konusunu işlememiştir. Yine aynı eserde naht'la alakalı bölümde²¹⁰ naht'ın iştikaktan sayılması gerektiğini ifade etmemiştir.

Naht'ın iki kelimededen bir kelime yapma olduğu söylendiği takdirde onun kısaltma (ihtisar) gibi bir gayesi ortaya çıkmaktadır. Yeni kelimeler ortaya koyduğu için diğer bir gayesi de dili zenginleştirmedir.²¹¹ Dillerin zaman geçtikçe ve geliştikçe özlü hale gelmesi bir gerçektir.²¹² Bu anlamda İbn Fâris de naht'ı ihtisarin bir çeşidi olarak değerlendirmiştir.²¹³

Bazı araştırmacılar İbn Fâris'in "... Üç harf üzerindeki kelimelerin çoğunun menhût oluşu hususundaki görüşümüz budur"²¹⁴ şeklindeki ifadesini farklı bir şekilde yorumlamışlar ve bu metinden, İbn Fâris'in naht'ın kıyasî olduğunu ileri sürdüğü sonucunu çıkarmışlardır. Genellikle naht'ın, isim tamlamasına nispeti dışında semâ'î olduğu kabul edilmektedir. Naht yapacak kişilerin dikkate alacakları bir kuralı da yoktur.²¹⁵ Bazı bilginler ise isim tamlamasına nispet edilen naht'ın semâ'î olduğunu kabul etmektedirler.²¹⁶

İbn Fâris'in "Dört ve beş harfli kelimelerin kıyasa uygun bir yönü vardır. Dakik bir araştırma bunu ortaya çıkarır ve bu kelimelerin çoğu menhûttur"²¹⁷ ifadesinden naht'ın kıyasî olduğunu söyleyenler olmuştur. Ancak İbn Fâris'in burada "kıyas" kelimesiyle kastettiği Arapçadaki dört ve beş harfli kelimelerin tespiti daha

²⁰⁸ el-Mağribî, *el-İştikâk ve 't-ta'rib*, s. 21; Belâsî, "Arap Dilinde Naht" s. 413.

²⁰⁹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 66-67.

²¹⁰ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 263-264.

²¹¹ Civelek, "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede "Naht" Yönteminin Kullanımı", s. 103.

²¹² Fâhîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 466.

²¹³ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 263-264.

²¹⁴ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 264.

²¹⁵ Belâsî, "Arap Dilinde Naht" s. 414.

²¹⁶ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 493.

²¹⁷ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 328-329.

sonra ise naht'a uygun yönünün araştırılmasıdır.²¹⁸ Görüldüğü gibi ilk önce yapılması gereken dört ve beş harfli kelimelerin tespiti bundan sonra ise menhût minh'in araştırılmasıdır. Yoksa üç harfli kelimelerden dört ve beş harfli kelimeler naht etmek değildir. Bu anlamda İbn Fâris şunları kaydetmektedir: “Bugün bizim (yeni kelimeler) ortaya koyma, Arapların söylediğinin dışında bir şeyler söyleme ve onların yapmadığı kıyası yapma hakkımız yoktur. Çünkü bunda dilin fesadı ve hakikatlerinin de yok olması söz konusudur. Dil bizim şimdi yapacağımız bir kıyasla elde edilemez”.²¹⁹ İbn Fâris burada kıyasın icat değil izhar etme özelliğinden bahsetmektedir.

Naht'ın cevazı konusunda geçmişten günümüze kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kabul etmeyenler yanında bazı şartlar dâhilinde naht'ı savunanlar da olmuştur.

Hicri altıncı asrın nahiv âlimlerinden Ebû Ali Hasan b. el-Hatîr en-Nu'mânî (598/1201), *Tenbîhu'l-bâri'in 'ale'l-menhût min kelâmi'l-'Arab* adıyla müstakil bir eser kaleme almıştır.²²⁰ el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796), İbnu's-Sikkât (ö. 244/858), el-Cevherî (ö. 393/1003 [?]), Ebû Mansûr es-Şe'âlibî (ö. 429/1038), el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109), İbn Diḥye el-Kelbî (ö. 633/1235) ve es-Suyûtî (ö. 911/1505) naht yöntemine taraftar olan ve eserlerinde konuyu ele alan başlıca yazarlardır. Kahire Arap Dili Kurumu 1948 yılında harfleri birbirine uyumlu olmak, Arapça'nın vezin ve kurallarına uygun bulunmak şartıyla bilim ve sanatta düşüncelerin kısa ibare ve terimlerle anlatılmasına olan ihtiyaçtan dolayı naht'e cevaz vermiştir.²²¹

Çeşitli yabancı terimleri Arapçalaştıran Mustafa eş-Şihâbî (ö. 1388/1968) naht yöntemine nadir olarak başvurduğunu belirtmiş, Mustafa Cevâd (ö. 1389/1969) ve Anistâs el-Kermelî (ö. 1366/1947) naht yöntemine karşı çıkanların önde gelenleri içinde yer almıştır. Naht'a taraftar olan ve bu konuda müstakil eser yazan yazarlar arasında Mahmûd Şukrî el-Âlûsî (ö. 1342/1924), Sâtî' el-Ḥuşarî (ö. 1388/1968), Nihâd el-Mûsâ ve Muhammed Hasan Abdulazîz zikredilebilir. Ayrıca Corcî Zeydân

²¹⁸ Fâhir, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 498.

²¹⁹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 67.

²²⁰ Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 186.

²²¹ Özbalıkcı, “Naht”, *DİA*, XXXII, 310.

(ö. 1332/1914), Anistâs el-Kermelî, Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) gibi birçok çağdaş yazarın konuyla ilgili yazıları bulunmaktadır.²²²

Corcî Zeydân gibi bazı kimseler naht'ı sulâsî kelimelere uygulamış olsalar bile dil bilgileri tarafından bu uygulama doğru karşılanmamıştır.²²³

Kûfe ekolü dört ve beş harfli kelimeleri mezîd kelimeler olarak görürken; Basra ekolü ise bu kelimeleri mücerred dört ve beş harfli kelimeler olarak değerlendirmiştir.²²⁴ İbn Fâris ise bu kelimelerin çoğunun menhût olduğunu söyleyerek yeni bir görüş ortaya koymuştur. حَعْفَرٌ (nehir) kelimesi Kûfe ekolüne göre mezîd, Basra ekolüne göre mücerred dört harfli,²²⁵ İbn Fâris'e göre ise menhût bir kelimedir.²²⁶

Naht düşüncesini İbn Fâris sözlüğünde birçok örneğe uygulamış ve şöyle bir teori ortaya koymuştur: Üç harften daha çok harfe sahip olan kelimelerin çoğu, sulâsî iki lafızdan menhût'tur.²²⁷

İbn Fâris şöyle diyor: “Araplar, iki kelimedden bir kelime naht ederler (türetirler). Bu bir tür kısaltmadır. Örnek olarak iki isme nispet edilen رَجُلٌ عَبْشَمِيُّ (Abduşşems'li bir adam) kelimesini vermek mümkündür.”²²⁸ Bu iki isim burada عَبْدٌ شَمْسٍ şeklinde olan izafet terkididir.

İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserinde “Üçten daha fazla kök harfi bulunan kelimelerin çoğunun menhût olması noktasında bizim görüşümüz budur” diye kaydetmektedir. Örneğin Arapların “sert/güçlü adam” için söyledikleri ضَبْطٌ kelimesi²²⁹ ضَبَّطَ ve ضَطَّرَ (sıkıca tutmak ve büyüklük) kelimelerinden oluşmuştur.²³⁰

²²² Özbalıkcı, “Naht”, *DİA*, XXXII, 310.

²²³ Fâhîr, *İbn Fâris el-Lugavî*, s. 486-487.

²²⁴ Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naħviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Dâru'l-fikr, (y.y.), (t.y.), II, 793.

²²⁵ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf*, II, 793-794.

²²⁶ İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luĝa*, I, 508.

²²⁷ Belâsî, “Arap Dilinde Naht” s. 412.

²²⁸ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 263-264.

²²⁹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 264.

Müellif yine bu eserde naht'ı bütün yönleriyle *Meḳâyîsu'l-luġa*'da açıkladığını belirtmektedir.²³¹

İbn Fâris *eş-Şâhibî*'de naht'ın nazari kısmını vermekte *Meḳâyîsu'l-luġa*'da ise bu nazariyesini birçok örnekle tahlil etmektedir.

İbn Fâris *Meḳâyîsu'l-luġa*'da şöyle diyor: “Dört ve beş harfli kelimelerin kıyasa uygun bir yönü vardır. Dakik bir araştırma bunu ortaya çıkarır ve bu kelimelerin çoğu menḥût'tur. Naht'ın anlamı, iki kelimededen, her iki kelimenin de bazı harfleri alınarak yeni bir kelime oluşturmaktır. Bu görüşe temel olan, el-Halil'in, Arapların حَيْ عَلَى dediğinde bu cümlenin عَلَى anlamına geldiğini ifade etmiş olmasıdır. عَبَسِي لافزى da neredeyse üzerinde ittifak edilen menḥût bir kelimedir.”²³²

İbn Fâris'in bu naht görüşünü el-Halil b. Ahmed'den aldığı ve bu hususta onun metoduna göre hareket ettiği yukarıdaki metinden anlaşılrsa da o bu konuda el-Halil'den yukarıdaki iki örnekten başka bir şey nakletmemiştir. Hatta bu örnekler dışında o, eserinde cümleden oluşturulan fiilî naht ve nisbî naht'la alakalı başka bir örnek vermemiştir. İbn Fâris'ten önce naht çeşitlerinden sadece cümleden oluşturulan fiilî naht ve nisbî naht bilinmekteydi. İbn Fâris'in ortaya koyduğu naht olgusu ise daha farklı ve daha geniştir. Bu anlamda o naht olgusunu ilk ortaya koyan şahıs sayılmaktadır.

İbn Fâris'in ayrıca *el-Medḥal ilâ 'ilmi'n-naht* adlı bir eser yazdığı belirtilir. Bu eser günümüze ulaşmamıştır.²³³

İbn Fâris yukarıdaki metinde menḥût kelimelerin sadece dört ve beş harften ibaret olduğunu ifade etmektedir. Altı ve yedi harfli kelimeler ise ona göre zaid harfe veya harflere sahip olan kelimelerdir.

Naht örnekleri arasında tek ortak nokta, bunların genellikle fiil ya da mastar şeklinde yapıldığı ve rubâ'î asıllı olmalarıdır.

²³⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 401.

²³¹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 264.

²³² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 328-329.

²³³ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 163.

Rubâ'î asıllı örneklerin en çok bilinenleri şunlardır:

1. İki kelimededen menhût bir kelime. جُعِلْتُ فِدَاكَ “Kurbanın olayım!” demek olan جَعْفَلٌ gibi. Bazı rivayetlere göre جَعْفَدٌ kelimesi de aynı iki kelimededen menhût'tur.
2. Üç kelimededen menhût bir kelime. حَيٌّ عَلَى الْفَلَّاحِ demek olan حَيْعَلٌ gibi.
3. Dört kelimededen menhût bir kelime. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ demek olan بَسْمَلٌ gibi. Bu kelime bismelenin ب → اسم → الله üç kelimesinden menhût'tur.
4. Birçok kelimededen tek bir kelimenin naht edilmesi. لَأَ حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ “Güç ve kuvvet yalnız Allah'tandır” demek olan حَوْلَقٌ ya da حَوْلَقٌ gibi.²³⁴

el-Halil b. Ahmed ve İbn Fâris'in naklettiği örnekleri inceleyen dil bilginleri naht'ı, fiilî, vasfî, ismî, nisbî, harfî ve tahfifî olmak üzere altı kısma ayırmışlardır:

1. Fiilî Naht: Bir cümleden bir fiilin türetilmesi şeklinde olan naht türüdür. حَيٌّ عَلَى الْفَلَّاحِ cümlesinden حَيْعَلٌ fiilini türetmek gibi.
İbn Fâris cümleden oluşturulan menhût kelime için yukarıdaki örnekten başkasını zikretmemiştir.²³⁵
2. Vasfî Naht: İki kelimededen, aynı ya da daha vurgulu anlama gelecek şekilde yeni bir sıfat oluşturmaktır. Mesela “sert/güçlü adam” anlamına gelen ضَبَطْرٌ kelimesi ضَبَطَ ve ضَطَّرَ (sıkıca tutmak ve büyüklük) kelimelerinden oluşmuştur.²³⁶
3. İsmî Naht: İki kelimededen tek bir ismin oluşturulmasıdır. Mesela حَلَمَدٌ (sert kaya, taş, deve sürüsü) kelimesi الْحَلَدُ (sert toprak) ve الْحَمَدُ (kuru toprak) kelimelerinin birleştirilmesiyle elde edilmiştir.²³⁷

²³⁴ Belâsî, “Arap Dilinde Naht” s. 411-412.

²³⁵ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 81.

²³⁶ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, III, 401.

²³⁷ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 507.

4. Nisbî Naht: Bir şeyin ya da bir şahsın iki beldeye nispet edilmesidir. Mesela Taberistan ve Harezmi'ye nispet etmek için bu iki isim طَبْرَحَرِّيّ (Taberistan ve Harezmi) şeklinde birleştirilerek ism-i mensup siygasında yeni bir isim elde edilmiştir.

İbn Fâris'in nisbî naht'e verdiği tek örnek عَبْشَمِيّ kelimesidir.²³⁸

5. Harfî Naht: Birbirinden bütünüyle bağımsız, iki veya daha çok harf veya edattan yeni bir anlam ifade etmesi için oluşturulan naht türüdür. Nahivcilerden bazıları, لَكِنَّ harfinin menhût olduğunu söylemektedirler.

Bu kelimenin aslının لَكِنَّ ve اَنَّ kelimelerinden alındığı belirtilir. Buradaki "hemze" tahfif için, "lâkin" in "nûn"unun ise iki sakinin bir araya gelmesinden dolayı atılmış olduğu belirtilmektedir. Ancak Kûfe dil ekolüne mensup bazı dilciler, bu harfin ل ve اَنَّ kelimelerinden türetildiğini belirtirler. Ortadaki "kâf" ise teşbih harfi değil zaid olduğu ve "hemze"nin tahfif için düşürüldüğü görüşündedirler.

6. Tahfifî Naht: بِنُو ile isim tamlaması oluşturulan ve harf-i ta'rif alan kabile adlarında söyleyiş kolaylığı sağlamak amacıyla yapılmıştır. بِنُو العَنْبَرِ isim tamlamasının بَلْعَنْبَرِ şeklini alması gibi.²³⁹

İbn Fâris'in bu sayılanlar arasında *Meḳâyîsu'l-luḡa*'da genellikle üzerinde durduğu fiilî, ismî ve vasfî naht türleridir:

1. Fiilî Naht: *Meḳâyîsu'l-luḡa*'da neredeyse her ilgili babda yer alan naht türüdür. Sulâsî fiillerden menhût rubâ'î, humâsî ve sudâsî fiil çeşitleri vardır. İbn Fâris eserinde bu fiilleri zikretmekte ve açıklamaktadır. Bazen bu fiillerin masterlarını belirtmekte çoğu zaman ise bunu

²³⁸ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luḡavî*, s. 81.

²³⁹ Naht'ın kısımları için bkz. Gâzî Muhtâr Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luḡavî: dirâse fî ârâihî'l-luḡaviyye ve 'n-naḥviyye*, Dâru ḥallâs, Dimaşk 1999, s. 80; Civelek, "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede "Naht" Yönteminin Kullanımı", s. 104-106; Belâsî, "Arap Dilinde Naht" s. 410-411; Özbalıkçı, "Naht", *DİA*, XXXII, 311.

belirtmemektedir. Bundan sonra bu menhût fiil hangi sulâsî fiillerden türemişse onları açıklamaktadır. Bazen de okuyucuyu eserde bu sulâsî fiillerin geçtiği yerlere yönlendirmektedir. Rubâ'î fiilin mastarına örnek olarak البَعْتَقَة (delikten ya da çatlak bir su havuzundan suyun hızla akması)

kelimesini vermek mümkündür. Bu kelime بَعَقَ (ansızın su boşalmak, dökülmek) ve بَثَّقَ (fişkırmak, su taşmak) kelimelerinden menhût'tur.²⁴⁰

Humâsî fiile örnek olarak تَجَحَّفَلَ (toplanmak) kelimesi verilebilir. Bu kelime ya الحَفْلَ (toplanmak) ve الجَفْلَ (bir gidiş içerisinde toplanmak) ya da الجَفْلَ ve الجَحْفَ (bir şeyi kapıp götürmek) kelimelerinin birleşmesi sonucu türemiştir. حَحْفَلَ kelimesi “büyük ordu” anlamına gelmektedir.²⁴¹ Bu

örnekte görüldüğü gibi İbn Fâris bir kelimeyi birkaç yönden değerlendirmektedir. Buradaki örnekte her iki ihtimali de göz önüne alarak tercihte bulunmaktadır. Sulâsî fiile örnek olarak ise اَهْرَمَعَ (suyun akması) kelimesi verilebilir. Bu kelime هَمَعَ (akmak) ve هَرَعَ (akmak) kelimelerinden menhût'tur.²⁴²

2. İsmî Naht: Dil bilginleri ismî ve vasfî naht'ı birbirinden ayırt etmekte. İsmî naht, ortak manaya sahip iki câmid kelimededen tek bir ismin oluşturulmasıdır. Buradaki menhût kelime bu ortak manaya delalet etme hususunda türediği kelimelerden daha üstündür. Mesela حَلَمَدَ (sert kaya, taş) kelimesi الجَلَدَ (sert toprak) ve الجَمَدَ (kuru toprak) kelimelerinin birleştirilmesiyle elde edilmiştir.²⁴³

Vasfî naht ise yakın anlamlı iki kelimededen üçüncü sıfat olan bir kelime naht etmektir. Burada da menhût olan kelime anlam yönünden türediği

²⁴⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 330.

²⁴¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 509.

²⁴² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, VI, 72.

²⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 507.

kelimelerden daha üstündür. Mesela الصَّدَمَ (sert, katı) kelimesi الصَّدَّ (katı) ve الصَّدَمَ (çarpmak) kelimelerinden menhût'tur.²⁴⁴ Vasfî naht örnekleri eserde ismî naht örneklerinden daha fazladır. Çünkü vasfî naht'ın istikak yönü ismî naht'tan daha fazladır.²⁴⁵

Menhût kelimeler birkaç kalıp içerisinde verilebilir:

1. فَعَلَّلَ vezninde olan rubaî fiiller. Buna örnek olarak بَسَمَلَ fiilini vermek mümkündür. Bu fiilin anlamı بِسَمِ اللّهِ demektir.
2. فَعَلَّلَ vezninde olup izafet terkiibinden menhût rubâ'î isimler. Buna örnek olarak عَبَشِمِي ismi verilebilir. Bu kelime عَبْدُ شَمْسِ terkiibinden menhût'tur.
3. Bir kabile isminden menhût olan kelimeler. Bu kalıpta ilk kelime بَنُو kelimesidir. Örnek olarak بَلَقَيْنِ kelimesini vermek mümkündür. Bu kelime بَنُو الْقَيْنِ izafet terkiibinden menhût'tur. Bu şekilde olan kelimeler çok azdır.²⁴⁶

Meḳâyis'teki menhût kelimeleri şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1. İki kelimededen menhût kelimeler. Menhût kelimelerin çoğu iki kelimededen oluşmaktadır. İki kelimededen oluşan menhût kelimelerdeki harflerin dizilişini şu şekilde çeşitlere ayırmak mümkündür:
 - a. الهِبْلَع (çok yiyen, obur) kelimesi الهَلْع (hırs) ve البَلْع (yutmak) kelimelerinden menhût'tur.²⁴⁷ الهِبْلَع kelimesi bu iki fiilin de anlamını kendisinde aksettirmektedir. بُحْتَر (kısa boylu, sıska) kelimesi de bu kısma örnek verilebilir. Bu kelime بَتَرَ (kesmek, (sanki boyu kesildi,

²⁴⁴ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, III, 352.

²⁴⁵ Fiilî, ismî ve vasfî naht türleri için bkz. Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luġavî*, s. 82-83.

²⁴⁶ Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 183-184.

²⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, VI, 71.

- kısa oldu)) ve حَتَرَ (nafakasını kısmak, cimri davranmak, (sanki ona uzun boyluya verilen boy verilmedi)) kelimelerinden menhût'tur.²⁴⁸
- b. الصَّدْمَةَ (güçlü, kuvvetli at) kelimesi الصَّدَد (sert, katı olmak) ve الصَّدْم (çarpmak) kelimelerinden menhût'tur.²⁴⁹
- c. بَرَمَحَ (kibirlenmek) kelimesi زَمَحَ (kibirlenmek) ve بَرِخَ (çıkık göğüslü gibi yürümek) kelimelerinden menhût'tur.²⁵⁰
- d. أَبْلَطَ (kendini yere çalmak) kelimesi بَطِحَ (yere serilmek) ve أَبْلَطَ (döşenmiş yere yapışmak) kelimelerinden menhût'tur.²⁵¹
- e. الصَّهْصَلِقَ (çok haykırıp feryat eden kimse) kelimesi صَهَلَ (kişnemek) ve صَلَقَ (feryat etmek) kelimelerinden menhût'tur.²⁵²

Bu menhût kelimeleri oluşturan kelimelerdeki harflerin menhût kelimeler içerisinde farklı şekillerde dizilişinden anlaşılıyor ki, buradaki menhût kelimeleri oluşturmanın bir kuralı yoktur. Yani bu kelimeler semâ'î olarak oluşmaktadır.

2. Üç kelimededen menhût kelimeler. Mesela القَلْفَع (kopup yarılır olan kuru palcık) kelimesi قَفِعَ (bir şey içerisinde toplanmak), قَلَعَ (bir şeyi başka bir şeyden ayırmak) ve قَلَفَ (bir şeyi başka bir şeyden ayırmak) kelimelerinden oluşmaktadır.²⁵³
3. İki kelimededen menhût olup bir harf ziyade edilen kelimeler. Mesela الحِنْزُقْرَةَ (kısa) kelimesi حَزِقَ (sıkışmak, daralmak) ve حَقَرَ (kısa boylu olmak) kelimelerinden menhût'tur. Ancak bu kelimedeki “nûn” harfi zaidir.²⁵⁴

²⁴⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 329.

²⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 352.

²⁵⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 331.

²⁵¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 330-331.

²⁵² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 351.

²⁵³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 117.

²⁵⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 145; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 510.

4. Menhût ya da mezîd olması muhtemel kelimeler.²⁵⁵ Mesela حَنْدَل (taş) kelimesini menhût olarak kabul edersek الْجَدَل (sertlik, katılık) ve الْجَنْد (sert toprak) kelimelerinden oluşmaktadır. Mezîd olarak kabul ettiğimiz takdirde ise bu kelimenin aslı الْجَدَل kelimesidir ve buradaki “nûn” harfi zaidir. İbn Fâris bu kelimenin sahih miqyâs’a uygun olduğunu belirtmektedir.²⁵⁶

İbn Fâris’in kaydettiği menhût kelimeler incelendiği zaman bu kelimelerin genellikle menhût minh’de yer alan tüm harfleri kendisinde topladığı görülmektedir. Yani menhût kelime menhût minh’de yer almayan bir harf genellikle bulunmamaktadır.

Bir kelimenin mezîd veya menhût olmasını şu şekilde ayırt etmek mümkündür: Mezîd kelime üç harfli bir tek kökün anlamını ihtiva etmektedir. Bu köke ziyade olarak getirilen harfler ise anlamda mübalağa maksadına mebnidir. Menhût kelime ise üç harfli iki veya üç kökün anlamları birleşmektedir. Mesela الْحُرْقُوف (zayıf hayvan) kelimesinin mezîd olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü sadece bir tek kökün anlamını ihtiva etmemektedir. O zaman menhût olduğunu söylemek gerekir. Bunun tespitini yaptıktan sonra bu kelimenin hangi köklerden meydana geldiğini bulmak kalıyor. Bu kelime حرف ve حَقَف köklerinden mi oluşmaktadır? Yoksa حرق ve رَقَف köklerinden mi? Ya da حرف ve رَقَف köklerinden mi? Bunların dışında başka varsayımları da göz önüne almak gerekir mi?²⁵⁷

İbn Fâris menhût kelimenin anlamı ile varsayılan köklerin anlamlarını mukayese etmekte ve en çok uyumlu olan köklerin anlamları dışında diğer köklerin anlamlarını elemektedir. İbn Fâris bu nazariyeye binaen الْحُرْقُوف (zayıf hayvan) kelimesinin الْحَرْف (her şeyin ince, keskin, zayıf kısmı) ve حَقَفَ (deve vb. zayıflayıp

²⁵⁵ Bu tasnif için bkz. Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 103, 179-180.

²⁵⁶ İbn Fâris, *Meḳâyisü'l-luḡa*, I, 512.

²⁵⁷ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 315-316.

kambur olmak)²⁵⁸ köklerinden oluştuğunu kaydetmektedir.²⁵⁹ Buradan hareketle İbn Fâris'in naht uygulamasının içtihadî bir uygulama olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca menhût ile menhût minh'in anlamları arasındaki bağ ne kadar güçlü olursa bu onun ne kadar çok kıyasa uygun olduğunu gösterir.

Menhût minh olan kelimeler farklı anlamlara sahip oldukları gibi nadir de olsa aynı manaya sahip olabilir. Bu kelimelerin yakın anlamlı olması da mümkündür.²⁶⁰ Yine menhût minh olan kelimelerin sulâsî mücerred olması şart değildir. Bazen mezîd de olabilir. Buna örnek olarak تَبَزَعَرَّ (ahlakı kötü oldu) kelimesi verilebilir. Bu kelime الزَّعَر (kötülük, adilik) ve التَّبَزُع (fitne çıkmak) kelimelerinden naht edilmiştir.²⁶¹

الجُدْمُور (kesilmiş hurma kökünden kalan kısım) kelimesi الجِذْم (asıl, kök) ve الجِذْر (asıl, kök)²⁶² kelimelerinden oluşmaktadır. Bu menhût kelime bu iki kelimedenden ortak anlamını almaktadır. Müellif bu kelimenin görüşünün doğruluğuna delalet eden en açık delil olduğunu kaydetmektedir.²⁶³

Bu örnekle alakalı Şubhî es-Sâlih (ö. 1407/1986) İbn Fâris'in burada menhût'la muştakı birbirine karıştırdığını ve bu kelimeyi menhût sayarak zorlama bir yoruma girdiğini söylemektedir. O naht'ın manası ve şekli farklı olan iki kelimeyi topladığını ancak bu kelimelerin aralarında az fark dahi olsa yakın anlamlı olabileceğini kaydetmektedir. Yukarıdaki örnekte ise bu iki kelimenin manaları arasında bir fark yoktur. Çünkü her iki kelime “asıl, kök” anlamına gelmektedir.²⁶⁴

Bu eleştiriye şu şekilde cevap verilmektedir: İbn Fâris جُدْمُور kelimesine “kesilmiş hurma kökünden kalan kısım” şeklinde anlam vermiştir. Bu kelime burada “kesmek” ve “kök” kelimeleri ile açıklanmıştır. Bundan başka İbn Fâris الجِذْم

²⁵⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 143.

²⁵⁹ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 316.

²⁶⁰ Fâḫîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 256.

²⁶¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 331.

²⁶² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 505-506.

²⁶³ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 316.

²⁶⁴ Şubhî es-Sâlih, *Dirâsât fi fiḳhi'l-luġa*, Dâru'l-'ilm li'l-melâ'yîn, Beyrut 2009, s. 268-269.

kelimesini bu maddeyi açıklarken “kesmek”,²⁶⁵ الجَذْر kelimesini ise “asıl, kök”²⁶⁶ şeklinde açıklamıştır. Bu da bu kelimelerin manalarının aynı olmayıp farklı olduğunu göstermektedir.²⁶⁷

Yine Şubhî es-Sâlih onun menhût’le mu‘arreb’i birbirine karıştırdığını iddia etmektedir.²⁶⁸ Buna örnek olarak الفَرَزْدَقَة (hamur parçası) kelimesini vermektedir. Bu kelime فَزَزَ (ayırarak, elemek) ve ذَقَّ (ezip un haline getirmek) kelimelerinden naht edilmiştir. Yani un hamur haline getirilmiş sonra ondan bir parçası ayrılmıştır.²⁶⁹ Şubhî es-Sâlih bu kelimenin mu‘arreb olduğunu ve Farsçadan geçtiğini söylemektedir.²⁷⁰

الفَرَزْدَقَة kelimesinin Arapça veya mu‘arreb olması mümkündür. İbn Fâris bu kelimenin Arapça olduğu görüşünü esas alarak menhût olduğunu söylemiştir.²⁷¹ Çünkü onun naht’la alakalı ispat etmeye çalıştığı bir düşüncesi vardır. Bundan dolayı kelimelerin Arapça olma ihtimali varsa onu tercih etmiştir. el-Fîrûzâbâdî de bu kelimenin Arapça veya mu‘arreb olabileceğini kaydetmiştir.²⁷² Yine İbn Fâris العُصْفُرُ (bitki) kelimesiyle alakalı iki ihtimali kaydetmektedir:

1. Şayet bu kelime mu‘arreb ise kıyası söz konusu değildir.
2. Eğer Arapça ise عَصَرَ (sıkmak, sıkıp suyunu çıkarmak) ve صَفَرَ (sarı renkte olmak) kelimelerinden naht edilmiştir.²⁷³

İbn Fâris mu‘arreb kelimeleri naht’ın konusu olarak görmemiştir. Mesela الخَنْدَرِيس (içki) kelimesinin Rumca olduğu söylenilmektedir. Bundan dolayı iştikakıyla alakalı bilgi verilmemiştir.²⁷⁴

²⁶⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 439.

²⁶⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 436.

²⁶⁷ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 478-479.

²⁶⁸ Şubhî es-Sâlih, *Dirâsât fi fiḳhi’l-luġa*, s. 270.

²⁶⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 513.

²⁷⁰ Şubhî es-Sâlih, *Dirâsât fi fiḳhi’l-luġa*, s. 270.

²⁷¹ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 480.

²⁷² el-Fîrûzâbâdî, *el-Ḳâmûsu’l-muḥîṭ*, s. 916.

²⁷³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 369.

Bazı kelimelerin sadece zahirine bakıldığı zaman onların mezîd olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu kelimelerin aslı iyice düşünüldüğü takdirde menhût oldukları ortaya çıkmaktadır. Buna örnek olarak العَشْتَق (uzun boylu) kelimesi verilebilir. Bu kelime mezîd olarak varsayıldığında iki ihtimal ortaya çıkmaktadır:

1. Bu kelimenin kökü العَنَق kelimesidir ve “şîn” harfî zaidir.
2. Bu kelimenin kökü الشَّنَق kelimesidir ve “ayn” harfî zaidir.

Bu iki ihtimal birbirine terstir ve birisinin doğruluğuna karar vermek de imkânsızdır. Bu da العَشْتَق (uzun boylu) kelimesinin lafız ve mana ilişkisinden dolayı العَنَق (boyunu uzun ve kalın olmak) ve الشَّنَق (bir şeyi asmak, bir yerden asılı olarak uzamak)²⁷⁵ kelimelerinden menhût olduğunu gösterir. Bu kelimenin menhût olduğunu gösteren başka bir husus ise “nûn” harfinin şeddeli olmasıdır. Çünkü العنق ve الشنق kelimelerinin her ikisinde “nûn” harfî vardır.²⁷⁶

Bir kelimenin lafzen ya da manen iki kelimedenden menhût olduğunun izahı mümkün olmadığında üç kelimedenden oluştuğu kanaati hâkim olmaktadır. Mesela الكُرْدُوس (büyük süvari bölüğü) kelimesi كَرَس , كِرْس ve كَدَس (bu köklerin her biri “toplanma” anlamına delalet etmektedir)²⁷⁷ kelimelerinden oluşmaktadır. السَّحْبَلَة (büyük kırba) kelimesi ise سَحَلَ (dökmek, akıtmak), سَبَلَ (yağmur yağdı, göz yaş akıttı) ve سَحَبَ (suyu çekmek)²⁷⁸ kelimelerinden oluşmaktadır.²⁷⁹ Bu kelimelerdeki “ha”, “be” ve “lâm” harfleri iki defa geçtiği için biri zaid sayılmaktadır.²⁸⁰ العَصَلِي (yaratılış olarak güçlü ve kuvvetli olan kişi) kelimesi de üç kelimedenden oluşmaktadır.

²⁷⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 252.

²⁷⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 359.

²⁷⁶ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 316-317.

²⁷⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 194.

²⁷⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 158.

²⁷⁹ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 317.

²⁸⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 158.

Bu kelimeler عَصَبَ (bir şeyi tutup almak, kabzetmek), صَلَبَ (sert ve güçlü olmak) ve عَصَلَ (eğmek, bükmek, yamultmak) kelimeleridir. Bu kelimelerin hepsinde “güç-kuvvet” anlamı vardır.²⁸¹ İbn Fâris üç kelimedden oluşan menhût kelimeler hususunda el-Halil b. Ahmed’den etkilendiğini belirtmektedir.²⁸²

İbn Fâris bazen menhût olması mümkün kelimeleri mezîd olarak nitelendirmiştir. Mesela بَعَثَ (kusması gelmek, midesi bulanıp dönmek) kelimesinin aslının بَثَرَ (bir şeyin sürekli kesilmesi, sivilce çıkmak) olduğunu kaydetmiş ve buradaki “ayn” harfinin zaid olduğunu belirtmiştir.²⁸³ Abdulkâdir el-Mağribî ise bu kelimenin menhût olduğunu وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ (Kabirlerin içindekiler dışarı çıkarıldığı zaman)²⁸⁴ âyetini belirterek ifade etmiştir. Ona göre بُعِثَ (gönderilmek, çıkarılmak) ve أُثِيرَ (harekete geçirilmek, çıkarılmak) kelimelerinden naht edilmiştir.²⁸⁵ Ancak bu kelimenin بَثَرَ ve بَعَثَ kelimelerinden menhût olduğu da söylenebilir.

Yine İbn Fâris الْحَذَقَةَ (kendisinin daha üstün olduğu iddiasında bulunmak) kelimesinin aslının الْحِذْقَ (bir şeye gücü yetmek, bir işte mahir olmak) olduğunu kaydetmiş ve bu kelimedeki “lâm” harfinin zaid olduğunu belirtmiştir. İbn Fâris yine bu kelimenin Arap asıllı olmayıp muvelled²⁸⁶ olduğunu zan ettiğini ifade etmiştir.²⁸⁷ Bu ifadeler İbn Fâris’in kesin bilmediği hususlarda ne kadar hassas ve dikkatli

²⁸¹ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, IV, 370-371.

²⁸² İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, IV, 371.

²⁸³ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 335.

²⁸⁴ İnfişâr, 82/4.

²⁸⁵ el-Mağribî, *el-İştikâk ve't-ta'rib*, s. 22.

²⁸⁶ Muvelled ihticâc devrinden sonra Arapça'ya başka dillerden giren veya türetme yoluyla bu dile kazandırılan yeni kelimeler için kullanılmaktadır (el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb*, s. 14-15; Tüccar, “Dahîl”, *DİA*, VIII, 413).

²⁸⁷ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, II, 144.

olduğunu göstermektedir. Ancak bu kelimenin حَذَقٌ ve ذَّلَاقَةٌ (akıcı bir şekilde konuşmak) kelimelerinden menhût olduğunu söylemek mümkündür.²⁸⁸

İbn Fâris ilk önce عَمْرَسٌ (kuvvetli ve şiddetli adam, kötü ahlaklı kişi, şiddetli, çetin gün) kelimesini mezîd olarak nitelendirmekte ve bu kelimenin aslının الْمَرَسِ (girişken, güçlü, kuvvetli) olduğunu ve “‘ayn” harfinin de zaid olduğunu belirtmektedir.²⁸⁹ Birkaç sayfa sonra ise yine bu kelimenin عَمَّاسٌ (şiddetli) ve الْمَرَسِ kelimelerinden menhût olduğunu kaydetmektedir.²⁹⁰

İbn Fâris الثَّعْبُ kelimesini manasının değişmesine göre mezîd veya menhût olarak görmektedir. İlk önce bu kelimeye “hurma kurutma mekânından suyun çıkış yeri” anlamını vererek ثَعَبٌ (akmak, fişkırmak) aslından geldiğini ve mezîd bir kelime olduğunu belirtmektedir. Buna göre bu kelimedeki “lâm” harfi zaidir. İkinci olarak “mızrağın ucu” anlamını vererek bu kelimenin menhût olduğunu kaydetmektedir. Hangi kelimelerden menhût olması hususunda da iki farklı görüş beyan etmektedir. İlk olarak الثَّعْبُ (fişkırmak (mızrak havuzun oluşuna benzemektedir)) ve الْعَبُّ (iz) kelimelerinden naht edildiğini ifade etmektedir. İkinci olarak الْعَبُّ (iz) ve الثَّيْبُ (zayıf mızrak) kelimelerinden de naht edilebileceğini belirtmektedir.²⁹¹

Yine جُحْدُبٌ (büyük deve) kelimesini bir yerde mezîd ve aynı zamanda menhût²⁹² olarak nitelendirmekte, başka bir yerde ise bu kelimeye “kokarca” anlamını vererek mevzû²⁹³ kelime olarak kaydetmektedir.²⁹⁴

²⁸⁸ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 86.

²⁸⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, IV, 365.

²⁹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, IV, 368; Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 87, 215.

²⁹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 403.

²⁹² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 511; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 510, V, 265.

²⁹³ Kıyasa uygun olmayan, o şekliyle vaz‘ edilen ve üç harften daha çok harfe sahip olan kelimelere mevzû‘ kelimeler denilmektedir.

²⁹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 513.

İbn Fâris'in bir kelime ile alakalı farklı görüşler beyan etmesi onun tereddüt içerisinde olduğunu göstermeyip bu kelime ile alakalı bütün vecihleri göz önüne aldığını ortaya koymaktadır.²⁹⁵ Bu örnekler müellifin kendi maksadını ispat etmek için zorlama yorumlara girmeyen, taassuptan uzak duran, mütevazı ve mutedil bir bilgin olduğunu göstermektedir.

Naht konusunda İbn Fâris'in ne kadar mutedil ve taassuptan uzak davrandığını göstermek için şu örnekler verilebilir:

البُلْعُوم (yemek borusu) kelimesi بَلَعَ (yutmak) kelimesinden alınmıştır.

Mübalaga için bu kelimeye harf ziyade edilmiştir.²⁹⁶

الحُلُقُوم (boğaz) kelimesi menhût değildir. Sonuna “mîm” harfi ziyade edilmiştir. Bu kelimenin aslı الحَلَقُ (boğaz) kelimesidir.²⁹⁷

الخُرْطُوم (hortum) kelimesindeki “râ” harfi zaidir. Kelimenin aslı الحَطْمُ (burna vurmak) kelimesidir.²⁹⁸

Bazı muasır dil bilginleri البُلْعُوم (yemek borusu) kelimesinin بَلَعَ (yutmak) ve طَعِمَ (yemek) kelimelerinden, الحُلُقُوم (boğaz) kelimesinin حَلَقَ (tırış etmek, boğazına vurmak) ve طَعِمَ kelimelerinden, الخُرْطُوم (hortum) kelimesinin ise خَرَطَ (uzatmak) ve طَعِمَ kelimelerinden menhût olduğunu sanmışlardır.²⁹⁹

Bazı araştırmacılara göre bu kelimelerin sonunda olan “mîm” harfi kadim Himyerî lehçesinde tenvîn alametidir. Ancak bazı bölgelerde bu tenvîn alametinin “mîm” harfi olduğu sanılmıştır.³⁰⁰ İbn Fâris de ilk iki örnekte “mîm” harfinin zaid olduğunu kaydetmektedir. Aslında bu örneklere İbn Fâris'in naht'ı uygulamaması onun mutedil ve taassuptan uzak bir âlim olduğunu gösterir.

²⁹⁵ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 88.

²⁹⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 329.

²⁹⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, II, 143.

²⁹⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, II, 251.

²⁹⁹ İbrahim Enis, *Min esrâri'l-luğa*, Mektebetu'l-enclu'l-Mısriyye, Kahire 1978, s. 90.

³⁰⁰ İbrahim Enis, *Min esrâri'l-luğa*, s. 90.

İbn Fâris “hemze, zâ, mîm, vâv ve ye” harfleri dışında her harfin sonunda üç harften daha çok harfe sahip olan menhût, mezîd ve mevzû‘ kelimelerle alakalı bâblar vermektedir. Bu beş harfin sonunda böyle kelimelere yer vermemesinin birkaç sebebi olabilir:

1. Bu harfle başlayan bir kelimenin olmaması. Zira “zâ” harfinde “Şimdiye kadar (bu harfle başlayan) bir kelime bulamadık”³⁰¹ diyor. Yine “mîm” harfinde bâbın başlığını kaydetmiş ancak bir örnek vermemiştir.³⁰²
2. Kelimenin ilk harfinin zaid olması. Dört ve beş harfli kelimelerin başında yer alan “hemze” ve “ye” harflerinin zaid, ikinci harfinin ise ilk harf olarak dikkate alınması.³⁰³ İbn Fâris böyle kelimelerin ikinci harfini dikkate alarak o harfle alakalı kısımda bu kelimeleri kaydetmiştir. “Vâv” harfi de bu harfler gibi olabilir.³⁰⁴

İbn Fâris menhût, mezîd ve mevzû‘ kelimeleri sadece “be” harfinde bâblara ayırmakta diğer harflerde ise bâblara ayırmadan tasnif etmektedir. Birçok yerde menhût ve mezîd kelimeleri ayrı ayrı kısımda değil de karışık vermektedir. Menhût kelimeleri diğer kelimelere göre daha çok örnekle geniş bir şekilde izah etmektedir. Çünkü İbn Fâris’in bu eseri kaleme almasının sebeplerinden biri de onun naht düşüncesidir. Menhût kelimelere nispetle mezîd kelimeleri daha kısa şerh etmektedir. Mevzû‘ kelimeler ise İbn Fâris’in en az verdiği ve en kısa şerh ettiği kelimelerdir.

Üç harften daha çok harfe sahip olan kelimelerin bâb başlıklarını İbn Fâris

باب ما جاء من كلام العرب على أكثر من ثلاثة أحرف أو له باء şeklinde vererek sadece ilk harfi belirtmiş diğer harflerde ise alfabetik sırayı gözetmemiştir.

İbn Fâris’den sonra naht konusunu işleyenlerin ondan etkilendiği ve çok yararlandığı aşikâr bir gerçektir.

³⁰¹ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, III, 476.

³⁰² İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, V, 352.

³⁰³ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, VI, 160; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luğa*, 109, 944; (İbn Fâris *Mekâyîs* adlı eserinde “ye” harfinin üç harften daha çok harfe sahip olan kelimeler kısmında sadece beş kelime zikretmiş olup bunların üçü yer ismidir).

³⁰⁴ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 252-253.

5.2.2. Mezîd Kelimeler

İbn Fâris kelimenin aslını üç harfli olarak değerlendirmektedir. Bu asla ya bir harf ya da iki harf ziyade edilebilir. Harf ziyade edilen kelimeler mezîd kelimeler olarak adlandırılmaktadır. Menhût kelimenin aslı iki veya üç sulâsî kelime iken mezîd kelimenin aslı bir sulâsî kelimedir.

İbn Fâris'in mezîd olarak tanımladığı bu kelimeler sarf âlimleri tarafından "mulhak" kelimeler olarak adlandırılmıştır.³⁰⁵

Dört ve beş harfli kelimeleri İbn Fâris bazen menhût ve mevzû³⁰⁶ kelimeler bazen de muştak ve mevzû³⁰⁷ kelimeler şeklinde taksim etmiştir. İbn Fâris'in "muştak" lafzıyla hem menhût hem de mezîd kelimeleri kastettiğini söyleyenler³⁰⁸ olsa da onun "muştak" kelimesiyle sadece mezîd kelimeleri kastettiği anlaşılmaktadır. Çünkü o menhût kelimeleri verirken bunu "naht" kökünden bir kelime kullanarak açıklamıştır. Ayrıca "dâl" harfinde dört ve beş harfli kelimeleri muştak, menhût ve mevzû³⁰⁹ kelimeler olarak taksim etmiştir. Muştak kelimeleri menhût'tan ayrı zikretmesi onun muştak lafzıyla mezîd kelimeleri kastettiğini göstermektedir. Eserinde sadece bir yerde المشتق المنحوت³¹⁰ ifadesini kullanmış ancak bu ifadeden sonra verdiği الدلمص (parlak) kelimesindeki "mîm" harfinin zaid olduğunu kaydetmiştir. Bu da bu kelimenin menhût olmayıp mezîd olduğunu gösterir. Buradaki menhût kelimesi ise herhalde yanlışlıkla kullanılmıştır.

Eserinde başka bir yerde de mezîd'le muştakı aynı olarak değerlendirmiştir.³¹¹ Muştak vasfını kullandığı örnekler incelendiği takdirde bunların mezîd kelimeler olduğu görülmektedir.

Müellif "kâf" harfinde dört ve beş harfli kelimeleri iki kısma ayırmıştır. Birinci kısmı ما له أدنى قياس (kıyasın en alt şekline sahip olan kelimeler), ikinci

³⁰⁵ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 88.

³⁰⁶ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, II, 143.

³⁰⁷ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, III, 52.

³⁰⁸ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 263-264.

³⁰⁹ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, II, 337.

³¹⁰ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, II, 337 (فَمِنْ الْمُسْتَقِّ الْمُنْحَوْتِ (الدَّلْمِصُّ) ، وَ (الدَّلْمِصُّ) : الْبِرَاقُ. فَالْمِيمُ زَائِدَةٌ).

³¹¹ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, II, 341.

kısmı ise mevzû‘ kelimeler olarak adlandırmıştır.³¹² أُدْتَى قِيَّاس (kıyasın en alt şekli) ifadesiyle herhalde mezîd kelimeleri kastetmektedir. Çünkü bu kısımda zikrettiği kelimelerin çoğu mezîd’dir. Ayrıca aslı bir sulâsî kelime olduğu için mezîd kelimeleri bu şekilde vasıflandırması da mümkündür. İki asla sahip olan menhût kelimeler ise tam kıyasa sahip olan kelimelerdir.

İbn Fâris العَجَلِيزَة (kuvvetli at) kelimesinde el-Halil’in bu sıfatın حَلَزُ الخَلْق (bedenin kuvvetli olması, dürülmesi) aslından türediğini söylediğini ve böylece bu türden kelimelerle alakalı olarak kendisinin zikretmiş olduğu hususu doğruladığını kaydetmektedir. Şöyle ki, el-Halil’e göre bu kelimedeki “‘ayn” harfi zaidir.³¹³ İbn Fâris burada mezîd kelimelerin bir asıldan türemesi konusunda el-Halil’in de kendisi gibi düşündüğünü belirtmektedir.

Dört harfli mezîd kelimelerde zaid harf ilk harf olabileceği gibi sonraki harfler de olabilir.³¹⁴ İlk harfi zaid olan kelimeye örnek olarak البَحْظَلَّة (sıçramak) kelimesi verilebilir. Bu kelimedeki “be” harfi zaidir.³¹⁵ İkinci harfi zaid olan kelimeye örnek olarak البرُّشَاع (kalpsiz, gönülsüz) kelimesi verilebilir. Bu kelimedeki “râ” harfi zaidir.³¹⁶ Üçüncü harfi zaid olan kelimeye örnek olarak السَّرْمَد (sonsuz, ebedi) kelimesi verilebilir. Bu kelimedeki “mîm” harfi zaidir.³¹⁷ Dördüncü harfi zaid olan kelimeye örnek olarak da الرُّعْدَب (gürültülü ses) kelimesi verilebilir. Bu kelimedeki “be” harfi zaidir.³¹⁸

Bazen de İbn Fâris zaid harfin hangisi olduğunda tereddüt etmektedir. جُرْضُم (çok yiyen, obur) kelimesini buna örnek vermek mümkündür. İbn Fâris ilk önce bu kelimenin aslının جَرَضَ (yutmak) olduğunu “mîm” harfinin de zaid olduğunu

³¹² İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 116.

³¹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 364; Ayrıca bkz. el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, II, 316.

³¹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 332.

³¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 332.

³¹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 332.

³¹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 160.

³¹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 54.

kaydetmektedir. Yine bu kelimenin aslının رَضَمَ (birleştirmek, yığmak (yediklerini birbirine birleştirmek)) kelimesi de olabileceğini zikretmektedir. Bu takdirde ise “cîm” harfi zaid olmaktadır.³¹⁹

Beş harfli mezîd kelimelerde zaid harfler arka arkaya gelebildiği gibi ayrı da gelebilir.

İbn Fâris genellikle illet harflerini zaid olarak görmemekte ancak sahih harfleri zaid kabul etmektedir. Sarf âlimleri سألتمونيها ifadesinde yer alan on harfi zaid kabul etmektedirler. İbn Fâris ise zaid harf konusunda bu harflere bağlı kalmamakta başka harfleri de eklemektedir.³²⁰ Onun zaid harfler konusunda bağlı kaldığı bir kuralı yoktur. Bu konuda o manayı esas almakta ve manadan lafza doğru gitmektedir. Mezîd kelimenin anlamına uygun olan sulâsî aslı arayıp bulmakta ve diğer harflerin zaid olduğuna karar vermektedir.³²¹

İbn Fâris eserinde bazı yerlerde sarf âlimlerine göre rubâ‘î mezîd fiillerin de aslını vermektedir. Mesela احرُنَجَمَ (ayrılmak, toplanmak) kelimesinin aslının الحَرَجَ (ağaçları birbirine sarmaş-dolaş olmuş orman) kelimesi olduğunu belirtmektedir. Buna göre bu kelimedeki “nûn” ve “mîm” harfi zaidir.³²² Sarf âlimlerine göre ise rubâ‘î mezîd bir fiil olan bu kelimenin aslı حَرَجَمَ (toplamak) kelimesidir. Buna göre bu fiildeki “hemze” ve “nûn” harfleri zaidir.³²³

Bazen de müellif sarf âlimlerine göre rubâ‘î mezîd bir kelimeyi menhût olarak değerlendirmektedir. Mesela اعْرُنْكَسَ (üst üste toplanmak) kelimesinin عَكَسَ (sıkıştırmak, ayrılmamak, ters çevirmek) ve عَرَكَ (ovuşturmak) kelimelerinden naht edildiğini belirtmektedir. Bu mezîd fiilin aslı olan rubâ‘î mücerred عَرُكَسَ (üst üste

³¹⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 511; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 359.

³²⁰ Fâḫîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 261.

³²¹ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luġavî*, s. 105.

³²² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 144.

³²³ Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Muberrred, *el-Muḳteḍab* (nşr. Muhammed Abdulhalik 'Azîme), Maṭâbi'u'l-ehrâmi't-ticâriyye, Kahire 1415/1994, I, 392.

yığmak) kelimesinin ise عَكَسَ (sıkıştırmak, ayrılmamak, ters çevirmek) ve رَكَسَ (ters çevirmek, bir şeyin altını üstüne çevirmek) kelimelerinden naht edildiğini ifade etmektedir.³²⁴ Müellifin burada mezîd ve mücerred fiillerin naht edildiği kelimeleri farklı vermesi herhalde her iki ihtimali belirtmek istemesindedir.

Yine sarf âlimleri çoğu rubâ'î ve humâsî kelimeleri mücerred kabul etmektedirler. İbn Fâris ise bu kelimeleri mezîd olarak değerlendirmektedir. Mesela العتثر (cesur) kelimesi İbn Fâris'e göre mezîddir. Bu kelime "nûn" harfi zaidir.³²⁵

Sarf âlimlerine göre ise bu kelime rubâ'î mücerredir. الشَّمْرَدَل (işinde gevşek davranan) kelimesi İbn Fâris'e göre mezîd kelimedir.³²⁶ "Dâl" ve "lâm" harfleri bu kelime zaidir. Sarf âlimlerine göre ise bu kelime humâsî mücerredir. Çok az da olsa mücerred ve mezîd kelimeler hususunda görüşleri aynı olmaktadır.³²⁷

İbn Fâris bazen bir kelimeyi menhût ve aynı zamanda mezîd olarak da değerlendirmektedir. Mesela القَفْنَدَر (alçak, kötü) kelimesinin sadece menhût ya da sadece mezîd olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu kelime القَفْد (birinin ensesine tokat atmak (alçak, kötü biriymiş gibi)) ve القَفْر (ıssız, terk edilmiş yer) kelimelerinden menhût'tur.³²⁸ Görüldüğü gibi bu kelimelerde "nûn" harfi yoktur. القَفْنَدَر kelimesine "nûn" harfi anlamındaki adiliği artırmak için ziyade edilmiştir.³²⁹ Eserinde bazı yerlerde ise zaid olan harfi belirtmemiştir.³³⁰

Mezîd kelimenin birkaç anlamı olduğunda İbn Fâris o kelime zaid harfsiz hangi anlamı veriyorsa onu tercih etmiştir. Mesela العِنْفِص kelimesinin "cismi zayıf, küçük kadın" ve "ahlaksız kadın" şeklinde iki anlamını zikretmiş ve ikinci anlamı tercih etmiştir. Çünkü bu ikinci anlam kıyasa daha uygundur. Bu kelimenin aslı عَفَصَ

³²⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 361.

³²⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 366.

³²⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 274.

³²⁷ Fâḫîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 261-262.

³²⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 116.

³²⁹ Ḥammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 317.

³³⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 249, IV, 513.

(katlamak, dürmek) kelimesidir. Sanki o ahlaki dürülmüş (ahlaki eğri) ve ahlaksız adamlara yönelik bir kadındır.³³¹ Burada müellif “nûn” harfinin zaid olduğunu belirtmemiştir.

İbn Fâris eserinde üç harfli bir kelimeye ziyade edilen harflerin mübalağa,³³² ta‘zim,³³³ tefhîm (kuvvetlendirmek),³³⁴ takbîh (çirkinleştirmek),³³⁵ teşnî‘ (karalamak)³³⁶ ya da tehvîl (korkutmak)³³⁷ için geldiğini kaydetmektedir. İbn Fâris’e göre harflerin ziyadesi mananın çokluğuna delalet etmektedir.³³⁸

5.2.3. Mevzû‘ Kelimeler

İbn Fâris’e göre kıyasa uygun olmayan,³³⁹ o şekliyle vaz‘ edilen ve üç harften daha çok harfe sahip olan kelimelere mevzû‘ kelimeler denilmektedir.

İbn Fâris mevzû‘ kelimeleri her harfin en son kısmında vermektedir. Bazen mevzu‘ kelimeler içerisinde mezîd,³⁴⁰ menhût kelimeler içerisinde de mevzu‘ kelimeleri zikretmektedir.³⁴¹

İbn Fâris üç harften daha çok harfle vaz‘ edilen kelimeleri kıyasa uygun olmayan kelimeler olarak değerlendirmektedir.³⁴² Bazen de bu kelimelerin kıyasa sahip olmasının uzak bir ihtimal olmadığını,³⁴³ belki de bilmediğimiz bir kıyasın olduğunu kaydetmektedir.³⁴⁴ Yine bu kelimelerin gizli bir kıyasa sahip olabileceğini de ifade etmektedir.³⁴⁵

³³¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 370.

³³² İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 332.

³³³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 357.

³³⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 372.

³³⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 254, III, 457, IV, 357.

³³⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 254.

³³⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 457, IV, 357, 372.

³³⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 320.

³³⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 329.

³⁴⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 254.

³⁴¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 249.

³⁴² İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 329, III, 353, V, 194.

³⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 432.

³⁴⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 514.

³⁴⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 146.

Bazı mevzu‘ kelimelerle alakalı ya iştikakının bilinemediğini³⁴⁶ ya da sahilikten çok uzak olduğunu zikretmektedir.³⁴⁷ Bazı yerlerde ise bu kelimelerin sıhhatinin meşkûk olduğunu kaydetmektedir.³⁴⁸

İbn Fâris mevzû‘ kelimelerle alakalı esas kuralın iştikak yönü sahil olmayan kelimelerin durumunun güvenilir âlimlerin rivayet ettikleri dışında yoruma açık olduğunu belirtmiştir.³⁴⁹ Yine kendisine göre mevzû‘ olan bir kelimenin başkalarına göre muştak olabileceğini ifade etmektedir.³⁵⁰

Bazen de müellif, mevzû‘ kelimeleri muştak saymak için çalışmaktadır. Mesela mevzû‘ olan الطَّرْمَسَاءُ (karanlık) kelimesiyle alakalı şunları kaydetmektedir: “Bu kelimeye “râ” harfinin ziyade edilmesi mümkündür. Sanki bu kelimenin aslı طَمَسَ (gizlemek, ışığı yok olmak) kelimesidir.”³⁵¹

İbn Fâris bazen de bir kelimenin muştak veya mevzû‘ olmasında tereddüt etmektedir. Mesela الزَّمْهَرِيرُ (şiddetli soğuk) kelimesinin ilk önce mevzû‘ olabileceğini kaydetmektedir. Aynı zamanda اَزْمَهْرَتِ الْكَوَاكِبُ (yıldızlar parladı) cümlesini vererek muştak olabileceğini de ifade etmektedir. Bu takdirde bu kelimenin aslı زَهَرَ (parlamak) kelimesidir ve “mîm” harfi zaidir. Çünkü soğuk şiddetli olduğu zaman yıldızlar daha çok parlamaktadır.³⁵²

Bazen de İbn Fâris mevzû‘ kelimeleri verirken Arapça olmayan kelimeleri de zikretmektedir. Ancak o bu kelimeleri kabul eden ve rivayet eden âlimleri eleştirmektedir. Mesela الْكِبْرَيْتُ (kibrit, kırmızı yakut, kırmızı altın) kelimesinin Arapça olmadığını belirtmektedir. Yine الْكَرَّازِمُ (felaketler) kelimesinin de Arapça olmadığını ve böyle kelimelerin kabulünün kesinlikle imkânsız olduğunu ifade

³⁴⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 254.

³⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 342.

³⁴⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 459.

³⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 148.

³⁵⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 253, 341.

³⁵¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 459; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 341.

³⁵² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 53, 55.

etmektedir. الكُنْدُش (saksagan) kelimesini zikrettikten sonra bu ve benzeri kelimelerin âlimler tarafından (Arapça olarak) nasıl kabul edildiğini bilemediğini belirtmektedir.³⁵³

5.3. Eserin Yazım Şekli

5.3.1. Maddelerin Dizim Şekli

İbn Fâris eserdeki maddelerin dizim şeklinde kendine özgü bir yöntem takip etmiştir. Ondan önce de sonra da bu yönteme uygun bir şekilde sözlük telif eden olmamıştır.

Alfabe harfleri sayısınca yirmi sekiz bölümden (kitabdan) oluşan sözlükte her bölüm ikili kökler, üçlü kökler ve daha fazla harften oluşan kökler olarak üç kısma (bâba) ayrılmıştır. Her bölümün başında شَدَّ → مَدَّ gibi ikinci harfi şeddeli olan (muzâaf) üçlü köklerle زَلَزَلَ → قَلَقَلَ gibi iki harfin tekrarıyla meydana gelen (muṭâbık) dörtlüler verilmiştir. Dörtlü kelimeler ikililer kapsamına dâhil edilmiştir. Bu köklerden sonra üçlü kökler verilmiştir. İkili ve üçlü kelimeler alfabetik sıralanmış, harf sayısı üçten fazla olan kökler her ana bölümün sonunda rastgele yerleştirilmiştir. Sıralama esnasında, izah edilecek kökün ilk harfinden alfabetik olarak önce gelen harfler sona bırakılmıştır.³⁵⁴ Şöyle ki, üçüncü harf alfabetik sıralamada ikinci harften, ikinci harf de yine alfabetik sıralamada birinci harften sonra gelen harfler olmaktadır. Mesela “hemze” bölümünde sıralama أَمَّ → أَتَلَّ → أَتَبَّ → أَتَمَّ → أَتَنَّ → أَتَهَّ → أَتَوَّ → أَتَى şeklinde verilmemiştir. أَتَبَّ kökü en başta değil أَتَى kökünden sonra verilmiştir. Çünkü أَتَبَّ kökündeki “be” harfi alfabetik sıralamada “te” harfinden sonra değil önce gelmektedir. Bundan dolayı sıralamada sona bırakılmış ve أَتَى

³⁵³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 194-195; Fâḫîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 270.

³⁵⁴ Hârûn, “Muḳaddimetu'n-nâşir”, I, 42-43; Muhammed Cevâd en-Nûrî, Ali Halil Ḥamed, “Meḳâyîsu'l-luġa li'bni Fâris: tenbîhât ve taşḫîḫât”, *Mecelletu mecma'i'l-luġati'l-'arabiyyeti'l-urduniyyi*, XIX/48, 1415/1995, s. 101-102; Elmalî, “Mu'cemü meḳâyîsi'l-luġa”, *DİA*, XXX, 347.

kökünden sonra verilmiştir.³⁵⁵ Yine بابُ الرَّاءِ وَالشَّيْنِ وَمَا يَثْلُثُهُمَا başlığı altında ilk olarak رشف maddesini kaydetmiştir. Çünkü alfabetik sıralamada “şîn” harfî “râ” harfinden, “fe” harfî de “şîn” harfinden sonra gelmektedir. Bu bâbdaki maddelerin sıralaması رشف → رشق → رشم → رشن → رشى → رشأ → رشح → رشد şeklinde verilmiştir. İlk önce “şîn” harfinden alfabetik sıralamada sonra gelen “fe”, “qâf”, “mîm”, “nûn”, “ye” harflerine sahip olan maddeler kaydedilmiştir. Bu maddelerden sonra başa dönmüş ve ilk olarak üçüncü harfî “hemze” olan madde daha sonra ise “hâ” ve “dâl” olan maddeler verilmiştir.

Muzâaf köklerde de bu sıralama gözetilmiştir. Mesela “dâl” bölümünde sıralama دَبَّ → دَوَّ → دَهَّ → دَنَّ → دَمَّ → دَلَّ → دَكَّ → دَقَّ → دَفَّ → دَعَّ → دَظَّ → دَسَّ → دَرَّ sıralama دَبَّ → دَوَّ → دَهَّ → دَنَّ → دَمَّ → دَلَّ → دَكَّ → دَقَّ → دَفَّ → دَعَّ → دَظَّ → دَسَّ → دَرَّ şeklinde verilmiştir.

İbn Fâris’in bu diziminin dikkatli incelendiği zaman el-Halil’in arûz dâirelerinde kurduğu sisteme dayandığı ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak arûz dâirelerinden مَفَاعِيلُنْ tef ilelerinden meydana gelen üçüncü dâire ele alınabilir. Bu dâiredeki bahirlerden ilki sayılan hezec, altı sahih مَفَاعِيلُنْ tef ilelerinden oluşmaktadır. Bu tef ileyi meydana getiren küçük ünitelerin (mağta‘ların) farklı şekilde dizilişinden recez ve remel bahirleri oluşmaktadır ki, bu iki bahir de üçüncü dâirede yer almaktadır. Recez bahri مَفَا + مَعِي + لُنْ = مَفَاعِيلُنْ tef ilelerinden, remel bahri ise مَفَاعِيلُنْ = لُنْ + مَفَا + عِي = مَفَاعِيلُنْ tef ilelerinden meydana gelmektedir. Şayet örnek olarak مَفَاعِيلُنْ tef ilesinin birinci ünitesine “hemze” harfî (أ ← / = مَفَا), ikinci ünitesine “be” harfî (ب ← / = عِي), üçüncü ünitesine “te” harfî (ت ← / = لُنْ) simge olarak verildiği zaman bu konu daha açık bir şekilde gözükmektedir. Sözlüğün kelime köklerindeki harflerin dizimi الهَزَج = /+و/+و/+و// = لُنْ + مَفَا + عِي = مَفَاعِيلُنْ, أ ← ب ← ت = /+و/+و/+و//, عِي + لُنْ + مَفَا = ... ب

³⁵⁵ Demirayak, Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 147-148; Hârûn, “Muqaddimetu’n-nâsir”, I, 43.

الرَّجَز = الرَّمَل = ه/+ه//+ه/ = لُنْ+مَفَا+عِي = ... ت şeklinde devam etmektedir. Buradan anlaşılıyor ki, sözlükte kelime köklerindeki ikinci ve üçüncü harfin dizimi bir daire şeklindedir. Bu daire (döngü) de aruz bahirlerindeki tef'ilelerin ve ünitelerin (mağta‘ların) dairesine (döngüsüne) dayanmaktadır.³⁵⁶

İbn Fâris *Meḳâyîsu'l-luġa* ile *Mucmelu'l-luġa* adlı sözlüklerinde ilk defa, el-Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* adlı sözlüğünde ortaya koyduğu taklîb (bir kökü oluşturan harflerin farklı dizimleriyle meydana gelen köklerin bir arada zikredilmesi) sistemini ortadan kaldırmış, bâb esasına göre dizimi sağlam bir zemine oturtmuştur.³⁵⁷ el-Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* ve İbn Dureyd'in *el-Cemhere* adlı eserlerindeki yöntemin zorluğunu fark eden İbn Fâris kendi asrının ihtiyaçlarına uygun bir yöntem ortaya koymuştur. Buna binaen İbn Fâris için zamanın değişmesiyle sözlük yazım şeklinin değişmesi gerektiğini ilk fark eden dil bilgini demek mümkündür.³⁵⁸

İbn Fâris'in maddeleri bu dizim şekli günümüzdeki sözlüklerin kelime dizim şekline ne kadar yakın olsa da kafiye yönteminin yaygınlık kazanmasıyla akamete uğramıştır.³⁵⁹

İbn Fâris kelime köklerinin bu şekilde dizimini yaparak illetli ve mehmûz fiilleri bir arada toplamıştır. Bu dizime göre sonu “vâv” olan illetli fiilden sonra sonu “ye” olan fiil ondan sonra da son harfi “hemze” olan fiil gelmektedir. Dizimi bu şekilde yapmasının sebebi sonu illetli ve mehmûz olan köklerin bazen aynı ortak anlama sahip olduğunu düşünmesidir. Böylece müellif bu kökleri bir arada inceleme

³⁵⁶ Hürşid, “et-Tevzî‘u'l-ĥâricî ve ‘d-dâhîlî”, s. 185-187.

³⁵⁷ Abdülhafîz es-Satîlî, “el-Mu‘cemâtu'l-'Arabîyye: neş‘etuhâ ve etvâru‘t-te‘lîfî fiĥâ”, *et-Turâsu'l-'Arabî*, XIX, sy: 77, Suriye 1999, s. 23; Elmalî, “Mu‘cemü meḳâyîsi'l-luġa”, *DİA*, XXX, 347.

³⁵⁸ Hammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 254, 258; Ebû ‘Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828) tarafından telif edilen *Kitâbu'l-Cîm* adlı eser ilk aslî harf göz önüne alınarak tertip edilen ilk sözlüktür. Eserde kelimeler elif‘ten yâ‘ya kadar ilk aslî harflerine göre tertip edilmiş olsa da bu kelimeler kendi aralarında alfabetik olarak sıralanmamıştır (Demirayak, Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 148). Ebû ‘Amr eş-Şeybânî'nin ismi *Meḳâyîs*'te birçok yerde geçse de *Kitâbu'l-Cîm* adlı eserin ismi zikredilmemektedir.

³⁵⁹ Naşşâr, *el-Mu‘cemu'l-'Arabî*, II, 375.

ve açıklama fırsatını elde etmiştir.³⁶⁰ Mesela دى maddesini³⁶¹ şu şekilde açıklamaktadır:

الدَّالُّ وَالنُّونُ وَالْحَرْفُ الْمُعْتَلُّ أَصْلٌ وَاحِدٌ يُقَاسُ بَعْضُهُ عَلَى بَعْضٍ، وَهُوَ الْمُقَارَبَةُ. وَمِنْ ذَلِكَ الدَّيُّ، وَهُوَ الْقَرِيبُ،
مِنْ دَنَا يَدْنُو... وَالِدَّيُّ: الدُّونُ، مَهْمُوزٌ. يُقَالُ رَجُلٌ دَنِيٌّ، وَقَدْ دَنُوَ يَدْنُو دَنَاءً. وَهُوَ مِنَ الْبَابِ أَيْضًا، لِأَنَّهُ قَرِيبُ
الْمَنْزِلَةِ.

Görüldüğü gibi bu maddenin başlığı “dâl”, “nûn” ve “illetli harf” şeklinde verilerek üçüncü harf tam olarak belirtilmemiştir. Bunun arkasından aynı madde içerisinde sonu hemzeli olan kök açıklanmış ve bu maddenin ortak anlamının “yakınlık” olduğu ifade edilmiştir.

İbn Fâris sonu illetli maddeleri açıklarken bir kurala bağlı kalmamıştır. Bazen böyle kelimeleri ayrı ayrı maddelerde incelemiştir. Bu maddeleri de bazen son harfi “vâv” ve “ye” olanlar şeklinde iki kısma ayırmıştır.³⁶² Bazen de müellif son harfi “vâv” ve “ye” olan maddeleri → أثوى → أموى → يعوى → ثروى → جدوى şeklinde olan başlıklar altında bir arada açıklamıştır.

Müellif عصى bâbının iki ortak anlamının olduğunu ifade etmiş ve bu anlamlar arasında anlam uyumsuzluğundan (tebâyun) bahsetmiştir. Şayet عصى şeklinde son harf “vâv” olursa bu maddenin “toplanma” ortak anlamının, son harfi “ye” عصى olduğu takdirde ise “ayrılma” ortak anlamının olduğunu belirtmiştir.³⁶³ Bu maddeler arasında anlam uyumsuzluğu olsa da müellif bunları ayrı başlıklara ayırmamış, bir başlık altında incelemiştir.

Bazen de müellif (بكوى) البَاءُ وَالْكَافُ وَالْوَاوُ وَالْهَمْزَةُ أَصْلَانِ: أَحَدُهُمَا الْبُكَاءُ، وَالْآخَرُ نُقْصَانُ

(بلوى) البَاءُ وَاللَّامُ وَالْوَاوُ وَالْيَاءُ، أَصْلَانِ: أَحَدُهُمَا إِخْلَاقُ الشَّيْءِ، وَالْثَّانِي نَوْعٌ مِنَ الْإِحْتِبَارِ ve الشَّيْءِ وَقَلْتُهُ

³⁶⁰ Hûrîd, “et-Tevzî‘u’l-hâricî ve’ d-dâhilî”, s. 187.

³⁶¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 303; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 465.

³⁶² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 49-50, 302-303.

³⁶³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 334-335.

şekillerinde³⁶⁴ dört harf zikrederek sonu illetli harf olan iki maddenin her birine farklı ortak anlam zikretmiş ancak bir başlık altında incelemiştir. هو → هي → هما şeklinde³⁶⁵ son harfi illetli harf olan maddeler için farklı ortak anlamlar zikrederek ayrı ayrı açıkladığı da olmuştur.

Son harfi illetli olan kelimelerin diziminde de karışıklık gözükmemektedir. Bazen “ye” harfini “vâv” harfinden³⁶⁶ bazen de “hemze”yi “ye”den önce zikretmiştir.³⁶⁷ Hemzeyle elifi karıştırdığı yerler de olmuştur.³⁶⁸

Bu karışıklık ikinci harfi illetli harf olan ecvef fiillerde de kendini göstermektedir.

Müellifin ecvef ve lefif kelimeleri farklı maddeler içerisinde açıkladığı da olmuştur. Mesela حاء kelimesini حاً maddesinde,³⁶⁹ حاء kelimesini حاً maddesinde,³⁷⁰ فاء kelimesini فاً maddesinde,³⁷¹ كوى fiilini de كوى maddesinde³⁷² açıklamıştır. Yine ضوة kelimesini ضاً maddesinde zikretmiş³⁷³ ve aslının muzâaf olduğunu kaydetmiştir.³⁷⁴

Eser incelenirken bazı köklerin eserde ele alınmadığı görülmektedir. Şöyle ki, müellifin Arapçadaki tüm kökleri eserine alma gibi bir gayesi olmamıştır. Çünkü köklerin bir kısmı onun ortak anlam düşüncesine uygun değildir. Bundan dolayı böyle olan kökleri eserine almamıştır. *Meḳâyîsu'l-luġa* bir düşünceyi esas alarak hazırlanmış sözlük olduğu için genel değil de özel bir sözlük olarak değerlendirilmelidir.

³⁶⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 285-286, 292-295.

³⁶⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 307.

³⁶⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 302-303.

³⁶⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 455.

³⁶⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 321.

³⁶⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 26.

³⁷⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 157.

³⁷¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 435.

³⁷² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 123-124.

³⁷³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 357.

³⁷⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 378.

Meḳâyîs'te *Mucmel*'de olduğu halde حذف → حذم → حذو gibi ortak anlam için uygun gözükken maddelerin yer almamasının sebebi istinsah hatası olarak da düşünülebilir. Çünkü bu eser tek bir el yazma nüshadan çoğaltılmıştır.

Müellifin *Mucmelu'l-luğa* adlı sözlüğünde madde sayısı *Meḳâyîsu'l-luğa*'ya göre daha çoktur. Buna rağmen *Meḳâyîs*'te olduğu halde *Mucmel*'de olmayan bazı maddeler de vardır. İbn Fâris *Mucmel* adlı eserinde sadece sahih kelimeleri incelemiş *Meḳâyîs*'te ise sahih olmakla beraber ortak anlam düşüncesine uygun olan kökleri ele almıştır.³⁷⁵

Eserde müellif bâb başlıklarını verirken üçüncü harfi belirtmemektedir. Bâb başlıklarını genellikle *وما يُتْلَهُمَا وَالتَّاءُ وَالْجِيمُ* şeklinde vermiştir. Bazen de şu şekillerde vermektedir: *...، وما بَعْدَهُمَا فِي الثَّلَاثِيَّ، ...، وما مَعَهُمَا فِي الثَّلَاثِيَّ، باب الدَّالِّ وَالتُّونِ وَمَا يُتْلَهُمَا فِي الثَّلَاثِيَّ*...، *وما بَعْدَهُمَا*... Görüldüğü üzere İbn Fâris başlıklarda üçüncü harfi belirtmemektedir. Çünkü eserde bazı bâblarda üçüncü harfin değişmesiyle anlamın değişmediği görülmektedir.³⁷⁶ Bu tespiti müellif sadece *ذلك* bâbında açık bir şekilde ifade etmiştir.³⁷⁷ Buradan İbn Fâris'in bazı dil bilginlerinin söylediği Arapçadaki kelime köklerinin üç harfli değil de iki harfli olması görüşünde olduğu akla gelmektedir.³⁷⁸

Meḳâyîs'teki köklerin üçüncü harfinin diziminde birçok maddede tertipsizliğin olduğu görülmektedir. Yani maddeler olması gereken sıra üzere değil de farklı şekillerde dizilmiştir. Mesela *باب الدَّالِّ وَالْعَيْنِ وَمَا يُتْلَهُمَا* bâbındaki maddelerin dizimi şu şekildedir: *دغف → دغش → دغص → دغر → دغم → دغل*

Ancak bu dizimin şu şekilde olması gerekir: *دغف → دغل → دغم → دغر → دغش*

→ *دغص*

³⁷⁵ Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzi*, s. 194-195.

³⁷⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, IV, 99-108, 448-452.

³⁷⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, II, 298.

³⁷⁸ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 73, 93.

Yine الدال والقاف وما يُتْلَهُمَا باب bâbındaki maddelerinin dizimi şu şekildedir: دقل

→ دقع → دقر → دقي → دقم → دقس →

Ancak şu şekilde olması gerekir: دقل → دقم → دقي → دقر → دقس → دقع

Meḳâyis'te bu şekilde dizimi yanlış olan maddeler çoktur. Ancak müellifin *Mucmelu'l-luġa* adlı eserinde bu maddelerin çoğunun dizimi doğru yapılmıştır. *Mucmel*'in *Meḳâyis*'ten önce yazıldığı düşünüldüğü için bu yanlışın, kitabın nâsihine ait olabileceği akla gelmektedir.³⁷⁹

5.3.2. Maddelerin İzah Şekli

İbn Fâris, kökleri incelerken öncelikle onların birden altıya kadar artabilen ortak anlamlarını zikretmiş, ardından her temel anlamla ilgili yan anlamları (furu‘) sıralamış, en sonda da kendilerinden türeyen kelimelerin bulunmadığı, kıyasa ve hamle uygun olmayan (şâz) müfredata yer vermiştir. Müellif nakilleri öz ve mefhum olarak almış, bazı kelimelerin açıklamasını terk etmiş, mecazi ibarelere özen göstermiş ve onların mecaz, müstear, müşebbeh, mahmûl olduklarını belirtmiş, mecazi anlamları köklerin sonuna bırakmıştır. Eserde mahmûl olan kelimeler genellikle teşbih, istiare, mecaz ve kinaye yoluyla mahmûl olmuştur.³⁸⁰

Mu‘arreb, mubdel, maḳlûb³⁸¹ aynı zamanda uydurulmuş kelimeleri de belirtmiş ve bazı lehçelere dikkat çekmiştir. Fars ve Rum dillerinde olan kelimeleri de vurgulamıştır.

İbn Fâris lafızları sıkı bir incelemeye tabi tutmuş, zayıf ve sahih olanı açıklamış ve bu kelimeler hakkında bir hükme varmıştır.

İbn Fâris Arap kabilelerinin lehçelerine fazla itibar etmemiştir. el-Halil'in ve İbn Dureyd'in bu yönde zikrettiklerinin çoğunu eserine almamıştır. Çünkü bu lehçeler onun ortak anlam düşüncesiyle uyuşmamaktadır. Özellikle de Yemen

³⁷⁹ Fâḫir, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 313.

³⁸⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 447-448, 462-463, II, 79, 187, 281, 364, 397, 494.

³⁸¹ Maḳlûb lafız ve mana bakımından mütenasip olan iki kökün harflerinin diziminin farklılık arz ettiği kelimedir (el-Maġribî, *el-İştikâḳ ve't-ta'rib*, s. 14).

lehçesine bu yüzden itibar etmemiştir.³⁸² Fasih olarak nitelendirdiği ve dikkate aldığı lehçe ise Kureyş kabilesinin lehçesidir.³⁸³

İbn Fâris el-Halil'in ve İbn Dureyd'in kitaplarında olmayan birçok maddeyi eserinde zikretmiştir. Çağdaşları olan el-Ğâlî (ö. 356/966) ve el-Ezherî (ö. 370/980) ise onu bu yönde çok geçmişlerdir.³⁸⁴

Müellif harfleri ve edatları eserine çok almamış ve incelememiştir. Bunun sebebi bu kelimelerin ortak anlam için uygun olmamasıdır.

İbn Fâris'in kelimeleri açıklarken şu hususlara dikkat ettiği görülmektedir:

1. Kelimeleri açıklamaya genellikle fiille değil de isimle başlamıştır. *بين* maddesini *وَالْبَاءُ وَالْيَاءُ وَالْتُونُ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهُوَ بَعْدُ الشَّيْءِ وَأَنْكِشَافُهُ* şeklinde³⁸⁵ vererek isimle açıklamıştır.

2. Mücerred fiilleri mezîd fiillerden önce zikretmiştir. *بَانَ* fiilini *أَبَانَ* mezîd fiilinden önce kaydetmiştir.

3. Bazen mastarı fiilinden sonra zikretmiş bazen de önce o maddeden türemiş bir ismi vermiş daha sonra ise fiili kaydetmiştir. *بِعَ* maddesinde *بِعَتُ الشَّيْءَ بَيْعًا* şeklinde³⁸⁶ mastarı fiilden sonra zikretmiştir. *عَرَقَ* maddesinde ise önce *العَرَقَ* ismini açıklamış sonra ise *عَرَقَ → يَعْرِقُ → عَرَقًا* şeklinde³⁸⁷ bu maddenin fiilini ve mastarını vermiştir. Bu da İbn Fâris'e göre iştikakın aslının fiil ya da mastar olmasının önem arz etmediğini göstermektedir. Onun için önemli olan bir kökün ortak anlamıdır. Hem fiilin hem de mastarın anlamı bu ortak anlamdan türemektedir.

³⁸² Bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 353, III, 95, 97, 313.

³⁸³ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 55.

³⁸⁴ Naşşâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, II, 364.

³⁸⁵ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 327.

³⁸⁶ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 327.

³⁸⁷ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, IV, 283.

4. Bazen bir madde içerisinde o maddeden türeyen ism-i fail, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafđil, ism-i mekân gibi kelimelerin bir kısmını açıklamıştır. *بين* maddesinde bu kelimelerden ism-i faili (البَّائِن) ve ism-i tafđil'i (أَيِّن) zikretmiştir.

5. Genellikle müfret kelimenin arkasından cemini de belirtmiştir. Mesela *أسر* maddesinde *وَتَقُولُ أُسِيرٌ وَأَسْرَى فِي الْجَمْعِ وَأَسَارَى بِالْمُفْرَعِ* şeklinde³⁸⁸ *أسير* kelimesinin cemlerini zikretmiştir.

6. Kelimelerin mecazi anlamlarını zikretmeye özen göstermiştir.³⁸⁹

7. Bazı maddelerde ‘adem-i i’tilâf’a (harflerin bağdaşmadığına) dikkat çekmiştir. *حز* ve *زح* maddelerinde “nûn” harfinden sonra “râ” harfinin gelmeyeceğini ifade etmiştir.³⁹⁰ *تجر* maddesinde “cîm” harfinin neredeyse hiç “te” harfinden sonra olmayacağını,³⁹¹ yine *عش* maddesinde “şîn” harfinin “lâm” harfinden sonra gelmeyeceğini belirtmiştir.³⁹² Bu yönüyle eser harf bağdaşıklığı konusunda önemli çalışmalardan sayılmaktadır. Harflerin bağdaşmaması söz konusu kelimenin Arapça asıllı olmama sebeplerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

İbn Fâris’in bu hususlara dikkat ettiği görülse de bu düzenli bir şekilde değildir.

Müellif eserde doğruluğundan emin olduğu görüşleri vermiş uydurma bilgilerden kaçınmıştır. Doğruluğundan emin olmadığı hususları da “Böyle olduğunu zan ediyorum”³⁹³ ifadesiyle belirtmiştir. Doğru görmediği veya şüpheli gördüğü görüşleri “Doğru olduğunu sanmıyorum”³⁹⁴, “Bu bilgiye güvenilmez”³⁹⁵, “Bir şey

³⁸⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 107.

³⁸⁹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 281, 364, 494.

³⁹⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 110, III, 28.

³⁹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 341.

³⁹² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 124; Konuyla ilgili bkz. Hilmî Halil, “‘İlmu’l-me‘âcim ‘inde Ahmed b. Fâris”, s. 478.

³⁹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 132, III, 430, 449, IV, 139.

³⁹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 359.

³⁹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 376, 377, II, 251.

ifade etmez”³⁹⁶, “şayet doğruysa”³⁹⁷, “Bu konuyla alakalı sahih bir rivayet görmedim”³⁹⁸, “Bu görüşlerin hepsi butlana yakındır”³⁹⁹ ifadeleriyle açıklamıştır.

İbn Fâris bir maddenin ortak anlamlarını sıralarken ortak anlamın önemi ya da bu ortak anlamdan türeyen yan anlamların çokluğu gibi hususları dikkate almamıştır. Bir madde içerisindeki ortak anlamları hiçbir esasa bağlı kalmadan sıralamıştır. Bu ortak anlamları bazen çok uzun bazen de çok kısa bir şekilde açıklamıştır.

İbn Fâris eserinde birkaç yerde ihtisara çokça başvurduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁰ Bunun aksine detaylı bir şekilde incelediği maddeler de vardır.⁴⁰¹

Müellif daha çok bilinen değil de az bilinen kelimelere yer vermiştir. Çünkü İslam’ın ilk asırlarında yazılan *Ġaribu’l-Kur’ân* ve *Ġaribu’l-eşer* adlı sözlük ve tefsirler sadece bilinmeyen ya da çok az kullanılan kelimeleri açıklayan eserlerdir. Sonraki yıllarda hazırlanan sözlükler ise daha kapsamlı bilgi sunmaktadır.⁴⁰²

6. ESERDE İŞTİKAK

“Bir şeyin yarısı”⁴⁰³ anlamına gelen “شوق” kökünden olan iştikak kelimesi, terim olarak “aralarında mana ve lafız ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden türetilmesi” demektir.⁴⁰⁴ Asıl/kök olan kelimeye “muştâk minh” denilmekte ve diğer kelimeler bu kökten türemektedir. Bu türeyen kelimelere de “muştâk” veya “iştikâk” adı verilmektedir.⁴⁰⁵

³⁹⁶ İbn Fâris, *Meġâyısu’l-luġa*, I, 470.

³⁹⁷ İbn Fâris, *Meġâyısu’l-luġa*, I, 389, 406, II, 251.

³⁹⁸ İbn Fâris, *Meġâyısu’l-luġa*, I, 395.

³⁹⁹ İbn Fâris, *Meġâyısu’l-luġa*, V, 195.

⁴⁰⁰ İbn Fâris, *Meġâyısu’l-luġa*, I, 305, IV, 234.

⁴⁰¹ İbn Fâris, *Meġâyısu’l-luġa*, I, 114-118, 258-259.

⁴⁰² Demirdöven, “el-Cevherî’nin *es-Sihâh: Tâcu’l-luġa ve Sihâhu’l-Arabiyye*’siyle İbn Fâris’in *Mu’cemu Meġâyısi’l-Lüġa*’sında “Erâde” ve “Şâe” Fiillerinin Karşılaştırmalı Anlamları”, s. 99.

⁴⁰³ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luġa* (nşr. Komisyon), ed-Dâru’l-Mısriyye li’t-te’lif ve ve’t-terceme, (y.y.), 1384/1964, VIII, 248; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1502.

⁴⁰⁴ Muhammed Sadik Hasan Han, *el-‘Alamu’l-ġaffâk min ‘ilmi’l-iştikâk*, Muessesetu’l-kutubi’l-şekâfiyye, Beyrut 1433/2012, s. 12; el-Maġribî, *el-İştikâk ve’t-ta’rib*, s. 9.

⁴⁰⁵ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsu’atu Keşşafi iştilâġati’l-funûn ve’l-‘ulûm* (nşr. Ali Dahrûc, trc. Abdullah el-Hâlidî, Corc Zeynâfî), Mektebetu Lübnan, Beyrut 1996, I, 206; Hulûsi Kılıç, “İştikak”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 439.

Dil bilginlerinin çoğuna göre Arapçadaki kelimelerin bir kısmı muştak diğer bir kısmı da camiddir. Basra âlimlerine göre kelimenin aslı mastar, Kûfelilere göre ise mâzî fiildir. Bazı çağdaş araştırmacılar kelimenin aslının sadece mastar veya mâzî fiil olmadığını, mekân, kabile ve organ isimlerinden, tabiat seslerinin taklidinden meydana gelen isimlerle edatlardan da kelimelerin türediğini açıklamışlardır.⁴⁰⁶

İştikak konusu asırlar öncesinden bir kısım bilginlerin eserlerinde ele alınıp işlenmiştir. Kûtrub (ö. 210/825 [?]), Ebu'l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), el-Aşma'î (ö. 216/831), İbn Hâtim el-Bâhilî (ö. 231/846), el-Muberrred (ö. 286/900), Ebû İshak ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbn Durusteveyh (ö. 347/958) İbn Hâleveyh (ö. 370/980) bu bilginlerdendir.⁴⁰⁷ İbn Dureyd *el-İştikâk* adlı eserini kaleme alarak bu konuyu daha da geliştirmiştir. Abdusselâm Muhammed Hârûn'a göre bu konuda İbn Fâris *Meķâyis* adlı eserini telif etmek suretiyle İbn Dureyd'i izlemiş ve bu konuya birçok katkıda bulunmuştur. İbn Fâris'in zamanında yaşamış Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve talebesi İbn Cinnî (ö. 392/1002) "el-iştikâku'l-ekber" düşüncesini tüm dile yaymak suretiyle bu konuyu daha da geliştirmek isteseler de dilin hepsinde başarı elde edememişlerdir.⁴⁰⁸

İbn Cinnî iştikakı iki kısma ayırmıştır: "Şağîr veya aşğar" ve "kebîr veya ekber".⁴⁰⁹ İbn Cinnî "el-iştikâku's-şagîr'e" hem "şagîr" hem de "aşğar" demektedir. "el-İştikâku'l-kebîr'e" ise hem "kebîr" hem de "ekber" ismini vermektedir.⁴¹⁰

Klasik dil bilginleri üç tür iştikaktan bahsetmişlerdir:

1. el-İştikâku's-şagîr: Aynı harflere sahip olan köklerden farklı kiplerin türemesidir. Bu kiplerde asıl harflerin sıralanışı aynı olmalı ve aralarında anlam ilişkisi de bulunmalıdır.

2. el-İştikâku'l-kebîr: Aynı harflerden oluşan, ancak dizimi farklı olan ve bir anlam ilişkisine sahip olan kelimelerdeki türemedir (جذب → جذب ، يس → أيس).⁴¹¹

⁴⁰⁶ Kılıç, "İştikak", *DİA*, XXIII, 439.

⁴⁰⁷ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 351.

⁴⁰⁸ Hârûn, "Muķaddimetu'n-nâşir", I, 24.

⁴⁰⁹ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Haşâiş* (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), I-III, Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, (y.y.), (t.y.), I, 133-134.

⁴¹⁰ Abdusselâm Muhammed Hârûn, "Taķdîm" (*el-İştikâk* adlı eserinin mukaddimesi - Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd, Mektebetu'l-ḥancî, Kahire 1958), s. 26.

Bu kısmın daha iyi anlaşılması için *كلم* maddesi ve taklîbleri (ملك ، مكل ، كمل) örnek verilebilir. Bu altı kök de “kuvvet ve şiddet” ortak anlamına delalet etmektedir.⁴¹²

3. el-İştikâku’l-ekber: İki asıl harfiyle anlamı aynı olan veya harfleri arasında mahreç birliği ya da yakınlığı bulunan iki kelime arasındaki türemeye denir (مدح → هتن → هتلا ، مده). Bu iştikak türüne “el-ibdâlu’l-luğavî” de denilmiştir.⁴¹³

İbn Cinnî’nin bahsetmiş olduğu iştikak türleri sadece ilk ikisidir.

Bu iştikaklardan ilki kıyasî ve umumi olduğundan sarf âlimlerinin, diğerleri ise daha çok sözlükçülerin alanına girer.

“el-İştikâku’l-kubbâr” ise iki veya üç kelimenin ya da bir cümlenin bazı harflerini alıp, aynı manaya delalet edecek yepyeni bir kelime üretmek olan naht’e denilmiştir.⁴¹⁴

Çağdaş yazarlardan Abdullah Emin *İştikâk* adlı eserini dört kısma ayırmıştır:

1. el-İştikâku’s-şagîr: Aynı harflere sahip olan köklerden farklı kiplerin türemesidir. Bu kiplerde asıl harflerin sıralanışı aynı olmalı ve aralarında anlam ilişkisi bulunmalıdır.

2. el-İştikâku’l-kebîr: Anlam yakınlığı kaydıyla bir harfin değişmesiyle bir kelimedenden başka bir kelimenin türemesidir. Burada değişen harflerde mahreç birliği ya da yakınlığı bulunmalıdır (شأز → شأس ، بحتز → بعثر ، جدا → جتا).

3. el-İştikâku’l-kubâr: İbn Cinnî’nin iştikak-ı kebîr veya ekber dediği iştikak türüdür.

⁴¹¹ el-Mağribî, *el-İştikâk ve ‘t-ta’rib*, s. 14-18; Hüseyin Küçükcalay, *Kur’ân Dili Arapça*, Manevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti neşriyatı, Konya 1969, s. 271-275; Kılıç, “İştikak”, *DİA*, XXIII, 439-440.

⁴¹² İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, I, 13, II, 134-135.

⁴¹³ el-Mağribî, *el-İştikâk ve ‘t-ta’rib*, s. 18-19; Kılıç, “İştikak”, *DİA*, XXIII, 440.

⁴¹⁴ Civelek, “Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede “Naht” Yönteminin Kullanımı”, s. 99; Belâsî, “Arap Dilinde Naht” s. 408.

4. el-İştikâku'l-kubbâr: Dil bilginleri tarafından naht şeklinde isimlendirilmiştir.⁴¹⁵

es-Suyûtî (ö. 911/1505) *el-Muzhir* adlı eserinde “el-ıştikâku'l-ekber’le” alakalı ez-Zeccâc’ın kitabında zikrettiği örneği nakletmektedir: “شَحْرْتُ فَلَانًا بِالرُّمْحِ” (Falana mızrak sapladım) cümlesinin tevili “onu, ağacın dalı gibi görünür şekilde mızrağa geçirdim” şeklindedir. Gırtlığa ve onunla alakalı şeylere شَحْرٌ denilmesinin sebebi ağacın dalları gibi kendisine bağlı olan şeylerle alakalı olmasındandır. تَشَاخَرَ (İnsanlar tartıştı) cümlesinin tevili “ağacın dalları gibi farklılık arz ettiler” şeklindedir. Bu bâbdan olan her kelimenin (fer‘in) aslı “شَجَرَةٌ – ağaç” kelimesidir.”⁴¹⁶

Abdusselam Muhammed Hârûn’a göre es-Suyûtî bu örneğe “el-ıştikâku'l-ekber” ismini vermekle yanılmıştır. Çünkü İbn Cinnî bu isimle ıstikakın başka bir çeşidini kastetmiştir. Bu ismi ilk defa kullanan İbn Cinnîdir.⁴¹⁷ Eserinde bu ismin kendisine ait olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁸

Abdusselam Muhammed Hârûn es-Suyûtî’nin örnek verdiği ıstikakın bu çeşidine özel bir ismin verilmesinin uygun olacağını ifade etmektedir. Ona göre bu isim “el-ıştikâku'l-kebîr’dir”. İbn Cinnî ıstikak-ı şağîr veya aşğar terimiyle iki hususu kastetmektedir. Birincisi bir tek kökten türeyen ism-i fail, ism-i meful gibi yedi kelime. İkincisi bir tek kökten olan fiilin ve çekimlerinin aynı kökten olan başka fiile ve çekimlerine yakın olmasıdır. İstikakın bu türüne bir kökten türeyen kelimeleri bir ortak noktada veya noktalarda buluşturmak suretiyle İbn Cinnî ve İbn Fâris dikkat çekmiştir. İbn Cinnî’nin şağîr veya aşğar şeklinde isimlendirdiği ıstikakın bu çeşidine “ıştikâk-ı kebîr” adını vermek daha uygundur.⁴¹⁹

Abdusselam Muhammed Hârûn *Meḳâyîsu'l-luḡa* adlı eser için yazdığı mukaddimede de İbn Fâris’in “meḳâyîs” sözüyle her kökle ilgili kelimelerin ortak

⁴¹⁵ Abdullah Emin, *el-İştikâk*, Lecnetu’t-te’lîf ve’t-terceme ve’n-neşr, Kahire 1376/1956, s. 3, 331, 373, 391.

⁴¹⁶ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 351.

⁴¹⁷ Hârûn, “Takdîm”, s. 27.

⁴¹⁸ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, II, 133.

⁴¹⁹ Hârûn, “Takdîm”, s. 27.

bulduğu bir ya da birden çok anlamı ifade eden “el-iştikâku’l-kebîr’i” kastettiğini belirtmiştir.⁴²⁰ İştikâk-ı kebîr’i sadece bir kısım dil bilginleri bu şekilde tarif etmişlerdir.⁴²¹

Abdusselam Muhammed Hârûn’un iştikakın bu türüne iştikak-ı ekber ismini veren es-Suyûtî’nin yanıldığını söylemesi ve bu ismi ilk kullananın İbn Cinnî olduğunu onun da bu isimle iştikakın başka çeşidini kastettiğini söyledikten sonra iştikak-ı kebîr isminin uygun olacağını belirtmesi doğru gözükmemektedir. Çünkü iştikak-ı kebîr ismini de ilk kullanan İbn Cinnî’dir ve onunla kastettiği de iştikak-ı ekber’le kastettiğinin aynısıdır. Yine Muhammed Hârûn’un iştikakın bu türüne özel bir ismin verilmesi gereklidir ifadesinden sonra iştikak-ı kebîr ismini uygun görmesi de ilginçtir. Çünkü iştikak-ı kebîr terimi önceden başka bir iştikak çeşidi için kullanıldığından başka bir anlamda yeni bir terim olarak belirlenmesi uygun değildir.

Emil Yakub da herhalde es-Suyûtî’den etkilenerek “usul” ve “meḳâyîs’i” “el-iştikâku’l-ekber”⁴²² şeklinde isimlendirmiştir. Ancak iştikak-ı kebîr ile İbn Fâris’in ortak anlam düşüncesi arasında büyük fark vardır ve aynı zamanda İbn Fâris araştırdığı köklerde iştikak-ı ekber düşüncesini esas almamıştır.⁴²³ İbn Cinnî’nin gayesi iştikak-ı ekber’de, İbn Fâris’in ise iştikak-ı saġîr’de ortak anlamı tespit etmektir. Eserdeki her hangi bir madde incelendiği zaman bu kolaylıkla gözükmemektedir. Mesela İbn Fâris’in شجر maddesinde hangi kelimeleri açıkladığını incelemek bunun tespiti için yeterlidir. Bu kelimeler sırasıyla şunlardır: شَجْرٌ → شَجْرَةٌ → شَجْرَاءُ → مِشْجَرٌ → شِجَارٌ → شَجْرٌ → اشْتَجَرَ → مُشَاَجِرَةٌ → تَشَاَجَرَ → شَجَرَ → شَجْرٌ → أَشْجُرُ → شَجْرَةٌ.⁴²⁴ Diğer maddelerde de durum bundan farklı değildir. Bu takdirde sıralanan bu kelimelerde iştikak-ı saġîr’den başka bir iştikak türünün tespiti mümkün değildir. Ayrıca sözlüğünde ele aldığı maddelere ve onların taḳlîbleri sayılan diğer maddelere bakıldığında bunların arasında bir anlam bağı gözükmemektedir. Müellifin bu

⁴²⁰ Hârûn, “Muḳaddimetu’n-nâşir”, I, 39.

⁴²¹ Rıdvan, *el-İmâm Ebu’l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 87; Elmalı, “Mu’cemü meḳâyîsi’l-luġa”, *DİA*, XXX, 347.

⁴²² Emil Yakub, *el-Me’âcimu’l-luġaviyyetu’l-‘Arabîyye*, s. 85.

⁴²³ el-Yâsirî, ‘İdân, “İnâyetu Ahmed b. Fâris fi Mu’cemi Meḳâyîsi’l-luġa”, s. 26.

⁴²⁴ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 246-247.

maddeler arasında bir anlam bağı kurmak çabası da söz konusu değildir. Sadece bazı maddelerde kalb'den bahsettiği için iştikak-ı kebîr'e dolaylı olarak işarette bulunduğu söylenebilir.

İbn Cinnî'nin iştikak-ı ekber kuramından esinlenen çağdaş Arap dil bilginleri “sunâiyye/bilateralizm” adında bir kuram daha geliştirmişlerdir. Bu kuramı İbn Cinnî'den önceki el-Halil b. Ahmed gibi dilcilerin görüşlerine kadar götürmek mümkündür.⁴²⁵ İbn Fâris'in eserinde de dolaylı olarak bu kurama işaret eden bazı hususlar yer almaktadır.

Sunâiyye kuramı, Arap dilindeki kelimelerin ikili bir köke dayandığı ve ikili köklerin çoğunun ses yansımalarından meydana geldiği şeklindeki bir düşünceye dayanmaktadır. Aynı ikili köke sahip kelimeler bir tek ortak anlamda birleşmektedir. Zaid olan harf genellikle son harftir. Bazen birinci bazen de ikinci harf zaid olabilmektedir.⁴²⁶

İbn Fâris'in eserinde dolaylı olarak bu kuramı destekleyen husus bazı bâblarda üçüncü harfin değişmesiyle anlamın değişmediğinin görülmesidir. Bu tespiti müellif ذلك maddesinin sonunda açık bir şekilde ifade etmiştir.

قَالَ أَحْمَدُ بْنُ فَارِسٍ: إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى فِي كُلِّ شَيْءٍ سِرًّا وَلَطِيفَةً. وَقَدْ تَأَمَّلْتُ فِي هَذَا الْبَابِ مِنْ أَوْلَاهِ إِلَى آخِرِهِ فَلَا تَرَى الدَّالَّ مُؤْتَلَفَةً مَعَ اللَّامِ بِحَرْفِ ثَالِثٍ إِلَّا وَهِيَ تَدُلُّ عَلَى حَرَكَةٍ وَمَجِيءٍ، وَذَهَابِ وَزَوَالٍ مِنْ مَكَانٍ إِلَى مَكَانٍ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ.

“Ahmed b. Fâris'e göre Allahın her bir şeyde bir sırrı mevcuttur. Bu bâbı başından sonuna kadar gözden geçersen üçüncü harfle beraber olan “dâl” ve “mîm” harflerinin ancak harekete, gelmeye, gitmeye ve bir yerden başka bir yere intikal etmeye delalet ettiğini görürsün. Doğrusunu bilen Allah'tır.”⁴²⁷

⁴²⁵ Ahmet Yüksel, Soner Gündüzöz, “Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sunâiyye Kuramları ve Müsellesât Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 9, sy: 22, 2005, s. 219.

⁴²⁶ Muhammed el-Mubarek, *Fiḫḫu'l-luğa ve ḥaṣāiṣu'l-'Arabîyye*, Dâru'l-fıkr, (y.y.), (t.y.), s. 92-95; Yüksel, Gündüzöz, “Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sunâiyye Kuramları”, s. 221.

⁴²⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, II, 298.

Bu bâbda bu anlama delalet eden maddeler şunlardır: دلح → دلی → دلث → دلج → دلک → دلط → دلظ → دلغ → دلف → دلق → دلک .

İbn Fâris bu maddelerin “gelme, gitme, hareket etme ve bir yerden başka bir yere intikal etme” ortak anlamında birleştiğini kaydetmektedir. Buradan İbn Fâris’in Arap dilinde üçüncü harfin değişmesiyle anlamın değişmemesi özelliğine dikkat çeken ilk âlim olduğu anlaşılmaktadır.⁴²⁸

Birinci harfî “‘ayn” ikinci harfî “kef” olan maddelerin tamamı “toplanmak” ortak anlamında birleşmektedir.⁴²⁹ Bu bâbda olan maddeler şunlardır: عكل → عكم → عكن → عكب → عكد → عكر → عكر → عكس → عكش → عكص → عكف .

Yine eserde birinci harfî “fe” ikinci harfî “lâm” olan maddeler incelendiği zaman bu bâbdaki فلو → فلت → فلج → فلح → فلذ → فلز → فلس → فلص → فلغ → فلق köklerinin “yarmak, kesmek” anlamında birleştiği görülmektedir.⁴³⁰

Birinci harfî “râ” ikinci harfî “hâ” olan maddeler “yumuşaklık ve incelik” ortak anlamında birleşmektedir.⁴³¹ Müellif bu bâbda şu maddeleri kaydetmektedir: رخص → رخف → رخل → رخم → رخو → رخد . Ayrıca رَحَّ maddesi de “yumuşaklık, incelik” anlamına delalet etmektedir.⁴³²

Birinci harfî “cîm” ikinci harfî “ze” olan maddeler genellikle “kesmek” ortak anlamında birleşmektedir.⁴³³ Bu anlamda birleşen maddeler: جزع → جزل → جزم → جزر .

Bu anlam benzerliği “lâm” ve “mîm”, “hâ” ve “hâ”, “sîn” ve “şîn” gibi son harfî birbirine yakın olan maddelerde daha çok görülmektedir. Çünkü bu maddelerin birinin diğerinden mubdel olma olasılığı daha yüksektir.

⁴²⁸ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 72.

⁴²⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, IV, 99-108.

⁴³⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, IV, 448-452.

⁴³¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, II, 500-502.

⁴³² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, II, 386.

⁴³³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 453-456.

Yukarıdaki örneklerden hareketle İbn Fâris'in bazı dil bilginlerinin söylediği Arapçadaki kelime köklerinin üç harfli değil de iki harfli olması görüşünde olduğu akla gelmektedir.⁴³⁴ Eserde müellifin bâb başlıklarını verirken üçüncü harfi belirtmeden باب التاء والجيم وما ينثلهما şeklinde vermesi de bu ihtimali desteklemektedir.

زَلَّ maddesinin “kaymak, bir yerden başka bir yere gitmek” şeklinde ortak anlamı bulunmaktadır. Bu madde içerisinde yer alan muṭâbık زَلَّ زَلَّ fiilinde de aynı anlam bulunmaktadır.⁴³⁵ Birinci harfi “ze” ikinci harfi “lâm” olan زَلَّ → زَلَّ → زَلَّ → زَلَّ gibi maddelerin de bu ortak anlamda birleştiği görülmektedir.⁴³⁶ Müellif sözlüğünde ilk önce muzâaf maddeleri ve bu maddeler içerisinde muṭâbık fiilleri incelemiştir. Bundan sonra sulâsî maddeleri ele almıştır. İlk sırada muzâaf maddeyi inceleyen İbn Fâris'in diğer sulâsî maddelerin bu maddeden bir gelişme sonucunda meydana geldiği görüşünde olması mümkündür.⁴³⁷ Muzâaf maddelerde de hikâyetu şavt (ses ismi) çok görüldüğü için bunun da temeli ses ismi olabilir. O zaman İbn Fâris'in bu maddeleri ele alması, anlamlandırması ve dizimini yapmasına göre onun ilk önce iki harften ibaret olan ses isimlerinin, bu isimlerden muzâaf kelimelerin, sonra iki harfin tekrarıyla meydana gelen muṭâbık kelimelerin, en sonda da üçüncü harfin değişmesiyle sulâsî maddelerin oluştuğu görüşünde olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz.

Kelime anlamlarının geçirdiği merhaleler açısından İbn Fâris'in خَيْل maddesinde kaydettiklerinden onun önce soyut anlamın daha sonra ise bundan somut anlamın meydana geldiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Eserinde şöyle bir olay anlatmaktadır: Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan (ö. 154/771) neden “at sürüsünün” الخَيْل şeklinde isimlendirildiği sorulmuş o da bilmediğini söylemiştir. Orada bulunan bir bedevi “hareket halinde renkten renge (halden hale) girdiği için” diye cevap

⁴³⁴ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 73, 93.

⁴³⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, III, 4.

⁴³⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, III, 19-21.

⁴³⁷ Müellifin ذَكَّان kelimesini hem ذَكَ hem de ذَكَن maddesinde incelemesi bu sebeple olabilir (Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, II, 258, 291).

vermiştir. Bunun üzerine Ebû ‘Amr bu izahın yazılmasını istemiştir. İbn Fâris de bunun doğru olduğunu belirtmiştir. Çünkü hareket halinde renkten renge girdiği için المَخْتَال (kibirli) kelimesi bu şekilde isimlendirilmiştir.⁴³⁸

İbrahim Enis ise bu görüşe itiraz etmekte önce somut anlamın daha sonra ise bundan soyut anlamın meydana geldiğini ifade etmektedir. Ona göre burada asıl olan الرحيل kelimesidir. الخيلاء “kibir” anlamı ise daha sonra sabit olmuş bir yan anlamdır. رحم maddesinde de yine asıl olan الرَّحِم (rahim, döl yatağı) kelimesinin anlamıdır. الرَّحْمَة “rahmet, merhamet” anlamı ise bu anlamdan sonra meydana gelmiştir.⁴³⁹ İbn Fâris ise رحم maddesinin ortak anlamını “incelik, şefkat” şeklinde ifade ederek soyut anlamını asıl olarak belirlemiştir.⁴⁴⁰

Müellifin genellikle asıl olarak soyut anlamı tercih etmesi ortak anlam/ortak vasıf olma açısından daha uygun görmesinden olabilir. Çünkü bir maddede asıl olarak somut anlam belirlendiği zaman o anlam etrafında o maddeden olan diğer kelimeleri toplamak kolay değildir.

İbn Fâris dilin dolayısıyla miqyâsların ve asılların tespitinin tevkiîfi olduğunu belirtmektedir. *eş-Şâhibî* adlı eserinde şunları kaydetmektedir: “اجْتِنَان kelimesinin “örtmek” anlamına geldiğini bize haber veren جَنَّ kelimesinin de bundan türediğini bildirmiştir. Bugün onların (Arapların) söyledikleri dışında yeni şeyler söylemek hakkımız yoktur. Onların yapmadığı kıyası yapmamız da doğru değildir. Bunu yaptığımız takdirde dil fesada uğrayacak ve hakikatleri zail olacaktır. Kısaca dil bugün bizim yapacağımız kıyasla sabit olmaz.”⁴⁴¹ *Meḳâyis*’te ise şunu belirtmektedir: “Biz sabit bir ortak anlama irca etmek için Arapların söylediklerini ta’lil ederiz. Bunun dışında bir şey yapma hakkımız yoktur.”⁴⁴² Mesela حَمْر kelimesi “üzüm suyu” anlamına gelmektedir. Akli örttüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

⁴³⁸ İbn Fâris, *Meḳâyisu’l-luḡa*, II, 235.

⁴³⁹ İbrahim Enis, *Delâletu’l-elfâz*, Mektebetu’l-enclu’l-Mısriyye, (y.y.), 1984, s. 164.

⁴⁴⁰ İbn Fâris, *Meḳâyisu’l-luḡa*, II, 498.

⁴⁴¹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 67.

⁴⁴² İbn Fâris, *Meḳâyisu’l-luḡa*, III, 224.

Bu özelliğe sahip diğer içki türleri için bu ismin kullanılıp kullanılmaması ihtilaftır. İbn Fâris'in yukarıdaki ifadesinden onun böyle bir kıyası kabul etmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca حَرَّ kelimesinin اجْتِنَان kelimesinden türediğini belirtmek suretiyle iştikakın aslının mastar olduğuna işaret etmiş ve dolayısıyla bu hususta Basra ekolünün görüşünü tercih ettiğine dair bir emare vermiştir.

6.1. Muştak Kelimeler

İbn Fâris iştikakın aslının mastar veya fiil olması hususunda kendi düşüncesini açık bir şekilde beyan etmemiştir. Ancak kesin bir şekilde söylenilmesi imkânsız olsa da müellifin genellikle kelimenin aslını mastar olarak değerlendirdiği maddeleri izah tarzından ortaya çıkmaktadır. Bazı maddelerdeki açıklamalarından ise kelimenin aslını fiil olarak değerlendirdiği de anlaşılmaktadır.⁴⁴³ Müellif ortak anlam için adetleri, me'ânî harflerini, zaman isimlerini, hayvan isimlerini, beden uzuvlarını ifade eden kelimeleri uygun görmekte ve bu kelimeleri muştak kelimeler için asıl olarak değerlendirmektedir.

6.2. Gayr-i Muştak Kelimeler

İbn Fâris ortak anlamları ancak sahih ve muştak lafızları çok olan köklerden istinbât etmiştir. Bundan dolayı aşağıdaki kelime gruplarını ortak anlam için uygun görmemiştir: Tabiattaki seslerin taklidiyle oluşan lafızlar (ses isimleri/hikâyetu şavt), bitki ve yer adları, özel isimler, kinayeler, mubhem lafızlar ve edatlar, kalem – malem gibi pekiştirmelerin yapay (itbâ') olan ikinci kelimeleri, bir harfi başka bir harften dönüşmüş (mubdel) kelimeler, bir kökün iki harfinin yer değiştirmesiyle oluşan fer'î kökler (جذب –nin جذب –nin mablûbu olması gibi), sahih Arapça olduğu şüpheli (meşkûk) kelimeler, Arapça'ya başka dillerden geçen (mu'arreb) kelimeler, mezîd kelimeler, türevleri olmayan tek kelime halindeki kökler.⁴⁴⁴ Belki de müellifin gayr-i muştak olarak değerlendirdiği bu kelime gruplarının bir kısmının diğer Sâmi

⁴⁴³ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 47-49.

⁴⁴⁴ Rıdvan, *el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 97-101; en-Nûrî, Hamed, "Meşkâysu'l-luğa li'bni Fâris: tenbîhât ve taşhîhât", s. 99; Elmalî, "Mu'cemü meşkâysu'l-luga", *DİA*, XXX, 347.

dillerinde aslı bulunmaktadır. Bunun tespiti için bu dillerin karşılaştırılmalı geniş bir şekilde incelenmesine ihtiyaç vardır.⁴⁴⁵

6.2.1. Hikâyetu Şavt/Ses İsimleri

İbn Fâris seslerin taklidiyle oluşan lafızları ortak anlam için uygun görmemiştir. Bu düşüncesini birçok maddede ifade etmiştir.

(الْهَمْزَةُ وَالْهَاءُ) فَلَيْسَ بِأَصْلٍ وَاحِدٍ، لِأَنَّ حِكَايَاتِ الْأَصْوَاتِ لَيْسَتْ أُصُولًا يُقَاسُ عَلَيْهَا.

“ا” maddesinin bir aslı (جذر = kökü) yoktur. Çünkü ses isimleri (hikâyâtü'l-aşvât) asıl olamaz. Asıl olmadıği için de kendilerine kıyas edilemez.”⁴⁴⁶

Müellif “Kendilerine kıyas edilemez” ifadesiyle asıl olmadıklarını ve dolayısıyla da muştak lafızlarının olmadığını kastetmektedir. Bu nedenle bu maddeyi ortak anlama uygun görmemiştir.

الْجِيمُ وَالْوَاوُ وَالْتَاءُ لَيْسَ أَصْلًا ; لِأَنَّهُ حِكَايَةُ صَوْتٍ، وَالْأَصْوَاتُ لَا تُقَاسُ وَلَا يُقَاسُ عَلَيْهَا.

“حوت” maddesinin bir aslı (kökü) yoktur. Çünkü ses isimdir. Ses isimleri asıl veya fer‘ (özne veya nesne) olma açısından kıyasa uygun değildir.”⁴⁴⁷ Müellif burada ortak anlam bağlamında ses isimlerinin hem asıl hem de fer‘ olma açısından iştikakın konusu olmadığını vurgulamıştır.

Ancak müellif bazı maddeleri ses ismi olduğu halde ortak anlam çerçevesinde değerlendirmiştir. ح maddesinin ses ismi olduğunu kaydetmiş ve bir tek ortak anlamının olduğunu belirtmiştir.

وَلِلْهَمْزَةِ وَالْحَاءِ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهُوَ حِكَايَةُ السُّعَالِ وَمَا أَشْبَهَهُ مِنْ عَطَشٍ وَعَظِظٍ .

⁴⁴⁵ Hilmî Halil, “İlmu'l-me'âcim 'inde Ahmed b. Fâris”, s. 496.

⁴⁴⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 32.

⁴⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 492; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 133, 337, 338, 423, III, 405.

Bu maddenin “öksüren veya bir acıdan, susuzluktan ya da gazaptan dolayı sızlanan birinin çıkarttığı ses” şeklinde tek ortak anlamı vardır.⁴⁴⁸

ة ve حّ maddelerinin her ikisi “bir acıdan dolayı çıkarılan ses” anlamını ifade ederken müellifin birini ortak anlam kapsamında görüp diğerini bu şekilde değerlendirmemesi bir çelişkidir.

Müellif ses ismi olduğu halde muştak lafızları çok olan maddeleri ortak anlam kapsamında değerlendirmiş olabilir. Bazı maddelerde ise bu isimleri asıl olup olmadığını belirtmeden “kelime” şeklinde tavsif etmiştir.

النُّونُ وَالْحَيْمُ وَالْخَاءُ كَلِمَةٌ تَدُلُّ عَلَى حِكَايَةِ صَوْتٍ. يُقَالُ: سَمِعْتُ نَجِيحَ الْمَاءِ وَنَاجِحَتَهُ: صَوْتَهُ.

“Suyun sesini eşittim” anlamına gelmektedir.⁴⁴⁹

İbn Fâris’in ses ismi olduğu halde “useyl”⁴⁵⁰ şeklinde değerlendirdiği maddeler de bulunmaktadır.⁴⁵¹ Bazı maddelerin de ortak anlamını belirttikten sonra o maddeden olan bir kelimenin ses ismi olduğunu ifade ederek ortak anlam dışında değerlendirmiştir.⁴⁵² Ses isimleri daha çok muzâaf maddelerde görülmektedir.

6.2.2. Bitki ve Yer Adları, Özel İsimler, Kinayeler

İbn Fâris bitki ve yer adlarını, özel isimleri, lakapları bir asıl olarak görmemiş ve bu kelimelerde ortak anlamın olmayacağını ifade etmiştir.

لَا نَعُدُّ النَّبَاتَ وَلَا الْأَمَاكِينَ فِيمَا يَنْقَاسُ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ.

“Arap dilindeki bitki ve yer adlarını kıyasa uygun görmüyoruz.”⁴⁵³

السَّيْنُ وَالنَّاءُ وَالنُّونُ لَيْسَ بِأَصْلٍ يَتَفَرَّعُ، لِأَنَّهُ نَبْتُ، وَيُقَالُ لَهُ الْأَسْتَنْ.

⁴⁴⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 9; Ses ismi olduğu halde ortak anlam çerçevesinde değerlendirilen diğer maddeler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 9, V, 14.

⁴⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 391; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 361, 376, 402, 429.

⁴⁵⁰ Kelimeleri az olan bir maddenin ortak anlamı (asılıcık/küçük asıl).

⁴⁵¹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 51, 378, VI, 8.

⁴⁵² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 113.

⁴⁵³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 32-38; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 144.

Müellif ستن maddesinin bitki adı olduğu için kendisinden kelimelerin türediği bir asıl olmadığını kaydetmektedir. Bu bitkiye الْأَسْتُنُ “yaşlı bir ağacın kökü” denilmektedir.⁴⁵⁴

İbn Fâris bazı maddelerin de ortak anlamını kaydettikten sonra o maddeden olan bir bitki adını özel isim olması sebebiyle ortak anlam dışında değerlendirmiştir.⁴⁵⁵

فَأَمَّا أَجَلَى عَلَى " فَعَلَى " فَمَكَانٌ. وَالْأَمَاكِينُ أَكْثَرُهَا مَوْضُوعَةٌ الْأَسْمَاءِ غَيْرُ مَقْيَسَةٍ.

“فَعَلَى kalıbında olan أَجَلَى kelimesi ise yer ismidir. Yer isimlerinin çoğu o şekliyle vaz‘ edilmiş olup kıyasa uygun değildir.”⁴⁵⁶ Müellif “kıyasa uygun değildir” ifadesiyle bu maddelerin asıl olamayacağını belirtmektedir.

الْهَاءُ وَالنُّونُ وَالذَّالُ لَيْسَ بِقِيَاسٍ، وَفِيهِ أَسْمَاءٌ مَوْضُوعَةٌ وَضَعًا، فَهِنَّدُ: اسْمُ امْرَأَةٍ.

“هِنَّدُ maddesi kıyasa⁴⁵⁷ uygun değildir. Bu maddede olan kelimeler vaz‘ edilmiş isimlerdir. هِنَّدُ kadın ismidir.”⁴⁵⁸

الذَّالُ وَالْعَيْنُ وَالذَّالُ لَيْسَ بِشَيْءٍ. وَرَبَّمَا سَمَّوْا الْمَرْأَةَ " دَعْدٌ " .

“دَعْدٌ maddesi bir şey (bir anlam) ifade etmez. Kadını دَعْدٌ şeklinde isimlendirmiş olabilirler.”⁴⁵⁹

Müellif isimlerden ibaret olan bazı maddeleri “kelime vahide” (tek kelime/anlam) şeklinde de tavsif etmiştir.

الْبَاءُ وَالْوَاوُ وَالْحَاءُ: كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ، وَهِيَ يُوحُ: اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ الشَّمْسِ.

⁴⁵⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, III, 132; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, IV, 166.

⁴⁵⁵ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, III, 386, IV, 38.

⁴⁵⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, I, 65; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, I, 66, 462, IV, 47, 133.

⁴⁵⁷ Buradaki “kıyas” terimini “asıl/ortak anlam” veya “iştikak” şeklinde anlamak mümkündür.

⁴⁵⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, VI, 69; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, I, 308, II, 289.

⁴⁵⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, II, 283.

“يُوح maddesi tek kelimedden ibarettir. O da يُوح kelimesidir. Güneşin isimlerinden biridir.”⁴⁶⁰

İbn Fâris bazı maddelerde ise özel isimlerin muştak olabileceğini ifade etmiştir. عاقل maddesinde bir dağ ismi olan عاقل kelimesinin kıyasa uygun olabileceğini belirtmiştir.⁴⁶¹ عله maddesinde de bir at ismi olan العلهان kelimesinin muştak olma olasılığından bahsetmiştir.⁴⁶² Müellifin özel isimlerin muştak olup olmama konusundaki ifadeleri bir tereddüt içermektedir.

İbn Fâris kinayeleri ortak anlam düşüncesi dışında değerlendirmiştir. Buna örnek olarak şu maddeler verilebilir:

الْبَاءُ وَالْوَاوُ وَالْكَافُ لَيْسَ أَصْلًا، وَهُوَ كِنَايَةٌ عَنِ الْفِعْلِ. يُقَالُ بَاكَ الْجِمَارُ الْأَتَانِ.

“بوك maddesi bir asıl (kök) değildir. Fiilden kinayedir. “Erkek merkep dışı merkeple çiftleşti” denilmektedir.”⁴⁶³ Bu kelime cimâ‘ sözünden kinayedir.⁴⁶⁴

Yine فلن maddesinin her bir kimseden kinaye olduğunu belirtmiş⁴⁶⁵ ancak ortak anlamının olduğunu ifade etmemiştir.

İbn Fâris’in lakapları muştak görmemesine عناق kelimesi örnek verilebilir. O bu kelimenin “ümit kırıklığı, başarısızlık” anlamına gelmesinin zikrettiği asla/ortak anlama⁴⁶⁶ uygun olmadığını kaydetmektedir. Arapların “vefasızlık” kelimesine كَيْسَان

⁴⁶⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, VI, 159; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 104, II, 497.

⁴⁶¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 74.

⁴⁶² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 112; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 95.

⁴⁶³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 320.

⁴⁶⁴ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 378.

⁴⁶⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 447 (الْفَاءُ وَاللَّامُ وَالثَّوْنُ كِنَايَةٌ عَنِ كُلِّ أَحَدٍ); Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, VI, 67-68.

⁴⁶⁶ İbn Fâris عنق maddesinin “ister uzunluğuna olsun ister enine olsun uzamak” şeklinde bir tek sahih ortak anlamının olduğunu ifade etmektedir (Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 159).

lakabını verdikleri gibi bazı hususları lakaplarla ifade etmiş olabileceklerini belirtmektedir.⁴⁶⁷

6.2.3. Mubhem Lafızlar ve Edatlar

Müellif mubhem lafızları da ortak anlam düşüncesine uygun görmemektedir.

Buna örnek olarak حيث maddesi verilebilir:

(حَيْثُ) الْحَاءُ وَالْيَاءُ وَالنَّاءُ لَيْسَتْ أَصْلًا ; لِأَنَّهَا كَلِمَةٌ مَوْضُوعَةٌ لِكُلِّ مَكَانٍ، وَهِيَ مُبْهَمَةٌ، تَقُولُ أَقْعُدُ حَيْثُ شِئْتَ.

Bu madde bir asıl (kök) değildir. Çünkü bu kelime mekân bildirmek için vaz‘ edilmiştir ve mubhemdir. أَقْعُدُ حَيْثُ شِئْتَ – “Dilediğin yerde otur” örneğinde olduğu gibi.⁴⁶⁸

İbn Fâris edatların kıyasa (ortak anlama) uygun olmadığını belirtmektedir.

" لَمْ " فَهِيَ أَدَاةٌ يُقَالُ أَصْلُهَا لَاءٌ، وَهَذِهِ الْأَدَوَاتُ لَا قِيَاسَ لَهَا.

لم edatının aslının لَاءٌ olduğu söylenmektedir. Bu edatlar kıyasa⁴⁶⁹ uygun değildir.⁴⁷⁰

Müellif eserde لَنْ maddesinde bu kelimenin sadece edat olduğunu belirtmekte ortak anlamdan bahsetmemektedir.

(لَنْ) اللَّامُ وَالنُّونُ. كَلِمَةٌ أَدَاةٌ، وَهِيَ لَنْ، تَنْفِي الْفِعْلَ الْمُسْتَقْبَلَ وَذَكَرَ عَنِ الْخَلِيلِ أَنَّ أَصْلَ لَنْ لَا أَنْ.

لَنْ kelimesi edattır. Gelecek zaman fiilini olumsuz yapmaktadır. el-Halil’den

bu edatın aslının لَاءٌ ve أَنْ olduğu nakledilmektedir.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 164 (فَأَمَّا قَوْلُهُمْ لِلْحَيْبَةِ عَنَاقٌ، فَلَيْسَ بِأَصْلٍ عَلَى مَا ذَكَرْنَا. وَوَجْهُ ذَلِكَ عِنْدَنَا أَنَّ الْعَرَبَ رُبَّمَا لَقَّبَتْ (فَأَمَّا قَوْلُهُمْ لِلْحَيْبَةِ عَنَاقٌ، فَلَيْسَ بِأَصْلٍ عَلَى مَا ذَكَرْنَا. وَوَجْهُ ذَلِكَ عِنْدَنَا أَنَّ الْعَرَبَ رُبَّمَا لَقَّبَتْ بَعْضَ الْأَشْيَاءِ بِلَقَبٍ يَكُونُ بِهِ عَنِ الشَّيْءِ، كَمَا يَلْقَبُونَ الْعَدْرَ كَيْسَانَ، وَمَا أَشْبَهَ هَذَا. فَلِذَلِكَ كَثُرَ عَنِ الْحَيْبَةِ بِالْعَنَاقِ).

⁴⁶⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 122; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 150.

⁴⁶⁹ Buradaki “kıyas” terimine “asıl/ortak anlam” veya “iştikak” anlamını vermek mümkündür.

⁴⁷⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 198.

⁴⁷¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 198; Başka örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, VI, 151.

6.2.4. İtbâ‘ Lafızları

İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserinde itbâ‘ı “kelimelerin ardı sıra, vezinleri veya son harfleri aynı olarak tekid ve işbâ‘ için gelmesi” şeklinde tarif etmektedir.⁴⁷² Bu konuda *el-İtbâ‘ ve'l-muzâvece* adlı bir eser yazmış, bu eserde ise son harflerin aynı veya farklı olabileceğini ifade etmiştir. Aynı zamanda itbâ‘ konumunda olan sözlerin bir anlam taşıyabileceği gibi anlamsız da olabileceğini belirtmiştir.⁴⁷³

İbn Fâris itbâ‘ lafızlarında asıl/ortak anlam aramamakta ve bu kelimeleri ortak anlam düşüncesinin dışında değerlendirmektedir. Örnek olarak şu maddeler verilebilir:

الْبَاءُ وَالْيَاءُ وَالصَّادُ لَيْسَ بِأَصْلٍ. لِأَنَّ بَيْضَ إِيْتَابِعٍ لِحَيْصٍ. يُقَالُ: وَقَعَ الْقَوْمُ فِي حَيْصٍ بَيْضٍ، أَيِ اخْتِلَاطٍ.

“بَيْض” maddesinin bir aslı (kökü) yoktur. Çünkü bu kelime حَيْص kelimesinin itbâ‘ı konumundadır. – يُقَالُ: وَقَعَ الْقَوْمُ فِي حَيْصٍ بَيْضٍ – “İnsanlar bir karmaşıklık içerisine düştüler” denilmektedir.”⁴⁷⁴

Müellif bazı maddelerde ise ortak anlamı belirttikten sonra aynı maddeden türemiş bir kelimenin itbâ‘ olduğunu ifade etmiştir. Mesela جُوس maddesinin bir tek ortak anlamının olduğunu kaydettikten sonra جُوس kelimesiyle alakalı olarak şunları belirtmektedir:

الْجِيمُ وَالْوَاوُ وَالسَّيْنُ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهُوَ تَخَلُّلُ الشَّيْءِ. يُقَالُ: جَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ يَجُوسُونَ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى:

{فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ}. وَأَمَّا الْجُوسُ فَلَيْسَ أَصْلًا؛ لِأَنَّهُ إِيْتَابِعٌ لِلْجُوعِ؛ يُقَالُ: جُوعًا لَهُ وَجُوسًا لَهُ.

جُوس maddesinin “bir şeyin içine geçip işlemek, bir şeyin içinden geçmek” şeklinde tek ortak anlamı vardır. Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “*Evlerin arasında dolaşarak aradılar*”.⁴⁷⁵ جُوس kelimesi ise bir asıl⁴⁷⁶ değildir. Çünkü bu kelime جُوع

⁴⁷² İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 263.

⁴⁷³ İbn Fâris, *el-İtbâ‘ ve'l-muzâvece*, s. 28.

⁴⁷⁴ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 326.

⁴⁷⁵ İsrâ, 17/5.

kelimesinin itbâ'ıdır. يُقَالُ: جُوعًا لَهُ وَجُوسًا لَهُ “Yazıklar olsun ona, vay haline!” denilmektedir.”⁴⁷⁷ جُوع kelimesi جُوس kelimesinin itbâ'ı olduğu için “açlık” anlamına gelmektedir. Ancak yukarıdaki meselde her iki kelime “Yazıklar olsun ona”⁴⁷⁸ anlamında kullanılmıştır.

الدَّالُّ وَالْفَاءُ أَصْلٌ وَاحِدٌ يُدُلُّ عَلَى خِفَّةٍ وَسُرْعَةٍ. فَالذَّفِيفُ إِتْبَاعٌ لِلْخَفِيفِ.

ذَفِيف maddesinin “hafiflik, sürat” şeklinde tek ortak anlamı vardır. ذَفِيف kelimesi خَفِيف (hafif) kelimesinin itbâ'ıdır.⁴⁷⁹ Müellif bu maddede herhalde maddenin tümünün değil de özellikle ذَفِيف kelimesinin itbâ' olduğunu söylemek istemiştir. Ortak anlamının olduğunu belirttikten sonra itbâ'dan bahsettiği diğer maddeler de bu şekilde değerlendirilebilir.⁴⁸⁰ Yani müellif maddenin ortak anlama sahip köküyle o maddeden olan itbâ' lafzını ayırt etmektedir. Yukarıdaki بَيِّص maddesi ise kök itibariyle itbâ'dır.

6.2.5. Mubdel Kelimeler

İbdâl kelimedede telaffuz kolaylığı ve akıcılığı sağlamak için bir harfin yerine mahreç veya sıfat bakımından ona yakın olan başka bir harfi getirmektir. Atılan harfe mubdel minh, onun yerine getirilene mubdel veya bedel denilmektedir.⁴⁸¹ İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserinde ibdal'ın Arap dilinin özelliklerinden olduğunu belirtmekte ve “harflerin bazılarını bazılarının yerine koyulması” şeklinde açıklamaktadır.⁴⁸² Bu

⁴⁷⁶ Buradaki “asıl değildir” ifadesini “kök değildir”, “ortak anlamı yoktur”, “iştikaka uygun değildir” ya da “kıyasa uygun değildir” şeklinde anlamak mümkündür. Yani buradaki “asıl” terimi “kök”, “ortak anlam”, “iştikak” ya da “kıyas” kelimelerinden hangisiyle anlamlandırılırsa uygun gözükmektedir.

⁴⁷⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 495.

⁴⁷⁸ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî, *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs* (nşr. Hâtim Salih eḏ-Ḍâmin), Messesetu'r-risale, Beyrut 1412/1992, I, 140.

⁴⁷⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 344.

⁴⁸⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 202, V, 379, 443, VI, 133.

⁴⁸¹ Mehmet Ali Sarı, “İbdâl”, *DİA*, XIX, 263.

⁴⁸² İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 209.

konuyu “Arap lehçelerinde farklılık” bâbında ele almış dolayısıyla ibdâl’in meydana gelmesinin sebeplerinden birinin de lehçe farklılığı olduğunu belirtmiştir.⁴⁸³

Sarf bilginleri ibdâl için bazı kurallar ve ibdâl’in meydana gelebileceği bazı harfler belirlemişlerdir.⁴⁸⁴ İbn Fâris ise bu kurallara ve harflere bağlı kalmamıştır. İbdâl’in olup olmamasını belirlemede onun tek kuralı ortak anlam düşüncesidir. Müellif ortak anlam düşüncesine uymayan kelimeler hususunda ibdâl ve ıalib olgusundan sıkça istifade etmiştir. Şöyle ki, bir maddede belirlediği ortak anlama uymayan bir kelime varsa o kelimenin mubdel ya da maıılıb olduğunu ifade ettiği yerler eserde çoktur.

İbn Fâris şu durumlarda kelimenin mubdel olduğuna karar vermektedir:

1. Bir madde için belirlediği ortak anlama o maddeden bir kelime şayet uygun olmazsa.⁴⁸⁵ Mesela أتن maddesinin “dişı eşek veya bu ismin istiare yoluyla delalet ettiği herhangi bir şey” şeklinde bir tek ortak anlamının olduğunu belirttikten sonra şunları kaydetmektedir:

الأتنانُ تقاربُ الخطوِ في غضبٍ، يُقالُ: أتنَ يأتُنُ. وهذا ليسَ مِنَ البابِ، لِأَنَّ التَّوْنَ مُبَدَّلَةٌ مِنَ اللَّامِ، وَالْأَصْلُ الأَتَانُ.

الأتنانُ kelimesi ‘kızgın halde ağır adımlarla yürümek’ anlamına gelmektedir.

Bu kelime bu bâbdan değildir. Çünkü “nûn” harfi “lâm” harfinden mubdel’dir. Bu kelimenin aslı الأتنانُ kelimesidir.⁴⁸⁶

2. Bir kelimedden ibaret olan bir madde bir harfi farklı olan başka bir maddeye anlam bakımından yakınsa. Burada ibdâl’in söz konusu olduğu harflerin birbirine yakın veya uzak olmasının bir önemi yoktur.⁴⁸⁷ Buna örnek olarak حرك maddesi verilebilir:

⁴⁸³ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 51.

⁴⁸⁴ Bkz. Raııyyuddin Necmeddin Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib* (nşr. Muhammed Nur el-Hasan, Muhammed ez-Zaııraf, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Dâru’l-kutubi’l-’ilmiyye, Beyrut 1982, III, 199-202.

⁴⁸⁵ Naşşâr, *el-Mu’cemu’l-’Arabî*, II, 351.

⁴⁸⁶ İbn Fâris, *Meııâyisu’l-luııa*, I, 48-49.

⁴⁸⁷ Naşşâr, *el-Mu’cemu’l-’Arabî*, II, 351.

الْحَاءُ وَالرَّاءُ وَالْكَافُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ أَرَاهَا مِنْ بَابِ الْإِبْدَالِ وَأَنَّهَا لَيْسَتْ أَصْلًا. وَهُوَ الْإِحْتِرَاكُ، وَذَلِكَ الْإِحْتِرَامُ بِالْثَوْبِ. فَإِمَّا أَنْ يَكُونَ الْكَافُ بَدَلَ مِيمٍ، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ الرَّاءُ بَدَلًا مِنْ بَاءٍ وَأَنَّ الْإِحْتِرَاكُ.

“حرك” maddesi tek kelimededen müteşekkildir. Bu kelimenin mubdel olduğunu düşünüyorum ve dolayısıyla asıl değildir. Bu الاحْتِرَاك kelimesidir. Aslı الاحْتِرَام (kuşak kuşanmak, bağlanmak) kelimesidir. Burada ya “kef” harfi “mîm”den ya da “ze” harfi “be”den bedeldir. İkinci ihtimale göre kelimenin aslı الاحْتِرَاك (kuşanmak, bağlanmak) kelimesidir.”⁴⁸⁸ Sarf ve nahv âlimlerinin “mîm” harfinin “kef”e veya “be” harfinin “ze”ye dönüşebileceğiyle alakalı bir görüşü yoktur. Böyle örnekler sözlükte çoktur. Bunun sebebi müellifin eserde ortaya koyduğu düşüncedir.⁴⁸⁹

Müellif genellikle mubdel kelimelerin aslının (ortak anlamının) olmadığını belirtmekte ve ibdâl’in söz konusu olduğu harfin aslını ve kökünü zikretmektedir.

الْهَمْزَةُ وَالذَّالُ فَلَيْسَ بِأَصْلٍ، وَذَلِكَ أَنَّ الْهَمْزَةَ فِيهِ مُحْوَلَةٌ مِنْ هَاءٍ، وَقَدْ ذُكِرَ فِي الْهَاءِ. قَالَ ابْنُ دُرَيْدٍ: أَذُّ يُؤْذُ أَذًّا: قَطَعَ، مِثْلَ هَذَا.

أذ maddesinin bir aslı (kökü veya ortak anlamı) yoktur. Bu kelimedeki “hemze”nin aslı “he” harfidir. İbn Dureyd أَذ fiilinin هَذَا gibi فَطَعَ “kesmek” anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁰

الْهَمْزَةُ وَالنَّاءُ وَالثَّوْنُ لَيْسَ بِأَصْلٍ، وَإِنَّمَا جَاءَتْ فِيهِ كَلِمَةٌ مِنَ الْإِبْدَالِ، يَقُولُونَ النَّائِنُ لُغَةً فِي الثَّوْنِ ... وَقَدْ شَرَطْنَا فِي أَوَّلِ كِتَابِنَا هَذَا أَلَّا نَقِيسَ إِلَّا الْكَلَامَ الصَّحِيحَ.

أثن maddesinin bir aslı (kökü veya ortak anlamı) yoktur. Bu maddede mubdel olan bir kelime vardır. الثَّوْنُ kelimesi النَّائِنُ kelimesinin değişik bir versiyonudur. Müellif kitabın başında kıyas konusunda ancak sahih olan kelimeleri

⁴⁸⁸ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, II, 53.

⁴⁸⁹ Naşşâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, II, 351.

⁴⁹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 12.

dikkate alacağını şart koştuğunu belirterek⁴⁹¹ bu kökün sahih olmadığını söylemek istemiştir.

Bazen de müellif mubdel olan kelimeleri fer‘ şeklinde nitelendirmektedir.

الْهَمْزَةُ وَالْحَاءُ وَالذَّالُ فَرَعٌ وَالْأَصْلُ الْوَاوُ: وَحَدَّ.

“hemze” “vâv”⁴⁹² Burada “hemze” “vâv” maddesi fer‘dir. Asıl ise وحد maddesidir.”⁴⁹² Burada “hemze” “vâv” harfinin bedelidir.

Müellifin asıl veya fer‘ olma açısından karar veremediği maddeler de bulunmaktadır. Buna örnek olarak أرش maddesi verilebilir:

الْهَمْزَةُ وَالرَّاءُ وَالشَّيْنُ يُمَكِّنُ أَنْ يَكُونَ أَصْلًا، وَقَدْ جَعَلَهَا بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ فَرَعًا، وَزَعَمَ أَنَّ الْأَصْلَ الْهَرَشُ، وَأَنَّ الْهَمْزَةَ عَوْضٌ مِنَ الْهَاءِ. وَهَذَا عِنْدِي مُتَقَارِبٌ، لِأَنَّ هَذَيْنِ الْحَرْفَيْنِ - أَعْنِي الْهَمْزَةَ وَالْهَاءَ - مُتَقَارِبَانِ.

Bu maddenin asıl olması mümkündür. Fer‘ olarak değerlendiren âlimler de vardır. Onlar bu maddenin aslının هرش olduğunu zan etmişlerdir. İbn Fâris’e göre ise أرش ve هرش maddeleri birbirine yakın maddelerdir. Çünkü “hemze” ve “he” harfi birbirine yakın harflerdir. Bu maddelerin ortak anlamı ise “kışkırtmadır”. Şair şöyle diyor:⁴⁹³ [Tavîl]

وَمَا كُنْتُ مِمَّنْ أَرَشَ الْحَرْبَ بَيْنَهُمْ

*Onların arasındaki harbi kışkırtanlardan (tutuşturanlardan) değilim.*⁴⁹⁴

Müellifin eserde hem mubdel hem de maqlûb olduğunu belirttiği bir örnekte kalb olarak ifade ettiği hususun ibdâl olduğu gözükmektedir.

الْقَافُ وَالْأَلِفُ وَالْبَاءُ. الْقَابُ: الْقَدْرُ. وَعِنْدَنَا أَنَّ الْكَلِمَةَ فِيهَا مَعْنَيَانِ: إِبْدَالٌ، وَقَلْبٌ. فَأَمَّا الْإِبْدَالُ فَالْبَاءُ مُبْدَلَةٌ مِنَ دَالٍ، وَالْأَلِفُ مُنْقَلِبَةٌ مِنْ يَاءٍ، وَالْأَصْلُ الْقَيْدُ.

⁴⁹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 61.

⁴⁹² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 67; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 62, 389.

⁴⁹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 79.

⁴⁹⁴ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VI, 284; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

قَاب maddesinde “be” harfinin “dâl” harfinden mubdel, “elif” harfinin de “ye” harfinden munçalib olduğunu belirtmekte ve bu kelimenin aslının القَيْد (miktar) olduğunu kaydetmektedir.⁴⁹⁵ Burada munçalib olarak belirttiği hususun mubdel olduğu anlaşılmaktadır. Bir madde içerisinde iki harfin mübdel olduğunu belirttiği örnekler de bulunmaktadır.⁴⁹⁶

Müellif bazen de her iki maddenin mubdel olduğunu söyleyerek asılla fer‘î karıştırmıştır. Mesela سلغ maddesinin asıl olmadığını ve صلغ maddesinden mubdel olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁷ صلغ maddesinin de yine asıl olmayarak mubdel olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹⁸

İbdâl örnekleri eserde oldukça çoktur.

6.2.6. Maqlûb Kelimeler

Ḳalib lafız ve mana bakımından mütenasip olan iki kökün harflerinin diziminin farklılık arz etmesidir.⁴⁹⁹ Bir kökün iki harfinin yer değiştirmesiyle oluşan fer‘î köklere maqlûb kökler denilmektedir. Müellif maqlûb maddeleri genellikle “kelime vahîde” (tek kelime/anlam) şeklinde nitelendirmiştir. Bu maddelerin maqlûb olanını değil aslını iştikaka uygun görmüştür.

İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserinde ise ḳalb’i “(harflerin) takdim ve tehir açısından ihtilafı” şeklinde açıklamıştır. Buna صَاعِقَة (yıldırım (sesi)) ve صَاعِقَة (yıldırım (sesi)) kelimelerini örnek vermiştir.⁵⁰⁰ Burada müellif hangi kelimenin asıl olduğunu belirtmemiştir.⁵⁰¹ Bu konuyu “Arap lehçelerinde farklılık” bâbında ele alarak ḳalb’in

⁴⁹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 46.

⁴⁹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 470, II, 110.

⁴⁹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 95.

⁴⁹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 305; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 87, 299.

⁴⁹⁹ el-Maġribî, *el-İştikâḳ ve’t-ta’rîb*, s. 14.

⁵⁰⁰ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 51.

⁵⁰¹ *Meḳâyîs*’te ise her iki kelimeni asıl/ortak anlam çerçevesinde değerlendirmiştir (Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 285-286, 297-299). Yine *eş-Şâhibî* adlı eserinde بکل ve بک maddelerini ḳalb’e örnek verirken *Meḳâyîs*’te ise her ikisinin de ortak anlamının “karışmak” olduğunu belirtmiştir (Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 283-284, V, 231; İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 208). Dolayısıyla bu eserde hangi maddenin asıl olduğunu belirtmemiş ve ḳalb’den de söz etmemiştir.

meydana gelmesinin sebeplerinden birinin de lehçe farklılığı olduğunu belirtmiş sayılmaktadır. Eserde başka bir yerde ise müellif *çalb*'i Arap dilinin özelliklerinden biri olarak değerlendirmiştir.⁵⁰²

İbn Fâris *çalb* ve *iştikak* konularını ayrı ayrı ele almış *iştikak* içerisinde değerlendirmemiştir.⁵⁰³ İbn Cinnî de *el-Ḥaṣâiṣ* adlı eserinde *çalb*'le *iştikak*-ı *kebîr*'i ayrı başlıklar altında işlemiştir.⁵⁰⁴

Meḳâyis 'ten *çalb*'e örnek olarak şu maddeler verilebilir:

الْجِيمُ وَالْبَاءُ وَالذَّالُ لَيْسَ أَصْلًا ; لِأَنَّهُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ مَقْلُوبَةٌ، يُقَالُ جَبَذْتُ الشَّيْءَ بِمَعْنَى جَذَبْتُهُ.

جد maddesi asıl (kök) değildir. Çünkü bu madde maḳlûb olan bir tek kelimeden ibarettir. *جَذَبْتُ الشَّيْءَ* cümlesi *جَذَبْتُهُ* (onu çektim) ifadesiyle aynı anlama gelmektedir.⁵⁰⁵

الْبَاءُ وَالطَّاءُ وَالخَاءُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ، وَهُوَ الْبَطِيخُ وَمَا أَرَاهَا أَصْلًا، لِأَنَّهَا مَقْلُوبَةٌ مِنَ الطَّبِيخِ، وَهَذَا أَقْسَى وَأَحْسَنُ اطَّرَادًا.

“*بطخ* maddesi bir tek kelimeden ibarettir. O da *البَطِيخُ* kelimesidir. Bu maddenin asıl (kök) olduğunu düşünmüyorum. Çünkü bu maddeden olan *البَطِيخُ* kelimesi *الطَّبِيخُ* (kabak, karpuz vs. gibi toprak üzerinde yatay uzanan bitkiler) kelimesinin maḳlûb'udur. Bu madde (*طبخ*) kıyasa daha uygun ve sabitlik (*iştikak*ın sürekliliği, istisnasız olması) açısından daha münasiptir.”⁵⁰⁶ Burada müellif “kıyasa daha uygun ve sabit olması” ifadesiyle *çalb*'ın söz konusu olduğu iki maddeden hangisini asıl olarak tercih etmesinin sebeplerini açıklamaktadır.

⁵⁰² İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 208.

⁵⁰³ Bkz. İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 66-67, 208.

⁵⁰⁴ Bkz. İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâiṣ*, II, 69, 133.

⁵⁰⁵ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 501. İbn Cinnî ise bu maddelerin her ikisini asıl olarak değerlendirmekte ve bu maddelerde *çalb*'in olmadığını belirtmektedir. Çünkü her iki maddenin aynı düzeyde çekimi mümkündür. Ona göre bir maddenin asıl olabilmesi için diğerine göre çekiminin daha geniş, daha kapsamlı olması gereklidir (İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâiṣ*, II, 69-70).

⁵⁰⁶ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 261.

Bazen de İbn Fâris her iki maddede birinin diğerinden maqlûb olduğunu ifade etmiştir. Bu takdirde müellife göre bu maddelerden hangisinin asıl hangisinin maqlûb olduğu anlaşılmamaktadır. Buna örnek olarak muṭâbık fiil⁵⁰⁷ olan بَحَّخَ verilebilir. بَحَّ maddesinde bu fiilin حَبَّ kökünden maqlûb olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁸ حَبَّ maddesinde ise حَبَّحَبَّ fiilinin بَحَّ kökünden maqlûb olduğunu kaydetmiştir.⁵⁰⁹

Müellifin hangi maddenin asıl hangisinin maqlûb olduğu hususunda tereddüt içerisinde olduğu yerler de vardır. Mesela أَعَقَّ maddesinde عَقَّ (acı kılmak) kelimesinin أَعَّ fiilinden maqlûb olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁰ أَعَّ maddesinde ise أَعَّ (kuyu kazarken acı suya varmak) kelimesinin ya شَاز ya da عَقَّ kökünden maqlûb olabileceğini belirtmiştir.⁵¹¹

Müellif birçok maddede kalb'den bahsetmiştir.

6.2.7. Meşkûk Kelimeler

İbn Fâris sahih Arapça olması hususunda şüpheli olan (meşkûk) kelimeleri ortak anlam düşüncesi için uygun görmemektedir. Buna örnek olarak بلر maddesi verilebilir:

الْبَاءُ وَاللَّامُ وَالرَّاءُ لَيْسَ بِأَصْلٍ، وَفِيهِ كَلِمَاتٌ، فَالْبَلْبُ الْمَرْأَةُ الْقَصِيرَةُ. وَيَقُولُونَ الْبَلْبُ: الْقَصِيرُ مِنَ الرَّجَالِ وَالْبَلْبُزَةُ: الْأَكْلُ. وَفِي حَمِيعِ ذَلِكَ نَظَرٌ.

⁵⁰⁷ Muṭâbık fiil iki harfin tekrarıyla meydana gelen dört harfli fiildir. Müellif böyle fiilleri muzâaf fiillerle beraber işlemiştir.

⁵⁰⁸ "بَحَّخُوا عَنْكُمْ مِنَ الظَّهيرةِ"، أي: أبردوا، فَهُوَ لَيْسَ أَصْلًا؛ لِأَنَّهُ مَقْلُوبٌ حَبَّ. (Öğle sıcağından korunmak için yürüyüşü durdurun, gölgenin olduğu yerde konaklayın) meselindeki بَحَّخُوا kelimesi "soğuk bir yere girin" anlamına gelmektedir ve asıl değildir. Çünkü حَبَّ kökünün maqlûb'udur (İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 175).

⁵⁰⁹ (فَأَمَّا قَوْلُهُمْ "حَبَّحُوا عَنْكُمْ مِنَ الظَّهيرةِ"، أي أبردوا فَلَيْسَ مِنْ هَذَا، وَهُوَ مِنَ الْمَقْلُوبِ، وَقَدْ) İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, II, 158

⁵¹⁰ (أَعَقَّ الْمَاءُ يَعْقُهُ إِعْقَاقًا، فَلَيْسَ مِنَ الْبَابِ، لِأَنَّ هَذَا مَقْلُوبٌ مِنْ أَقَعَهُ، أَيِ امْرَأَةٍ)

⁵¹¹ (فَأَمَّا الْقَعَاغُ فَالْمَاءُ الْمُرُّ الْعَلِيطُ. قَالَ: أَقْعُوا، إِذَا أَنْبَطُوا فَعَاعًا. فَهَذَا مُمَكِّنٌ أَنْ يَكُونَ شَاذًا عَنِ الْأَصْلِ الَّذِي ذَكَرْتَاهُ، وَمُمَكِّنٌ أَنْ يَكُونَ مَقْلُوبًا مِنْ عَقَّ).

Bu maddenin bir aslı (kökü/ortak anlamı) yoktur. Bu kökten türemiş bazı kelimecikler vardır. البِلْر kelimesi “kısa boylu kadın”, البَلَّازُ “kısa boylu adam”, البَلَّازَةُ kelimesi ise “yemek” anlamına gelmektedir. Bu kelimelerin hepsinde bir şek-şüphe vardır.⁵¹²

Yine بوق maddesinde şunları kaydetmektedir:

البَاءُ وَالْوَاوُ وَالْفَافُ لَيْسَ بِأَصْلٍ مُعَوَّلٍ عَلَيْهِ، وَلَا فِيهِ عِنْدِي كَلِمَةٌ صَحِيحَةٌ. وَقَدْ ذَكَرُوا أَنَّ الْبُوقَ الْكَذِبُ وَالْبَاطِلُ.

“بوق maddesi sağlam bir asıl (kök) değildir. Bana göre bu maddede sahih bir kelime yoktur. البوق kelimesinin “yalan, batıl” anlamına geldiğini zikretmektedirler.”⁵¹³

6.2.8. Mu‘arreb, Dağîl ve Muvelled Kelimeler

Arapça’ya başka dillerden geçen (mu‘arreb) kelimeleri müellif ortak anlam düşüncesi için uygun görmemektedir. İbn Fâris ortak anlamı sadece sahih Arapça olan kelimelerde aramaktadır.

الْهَمْزَةُ وَالْجِيمُ وَالصَّادُ لَيْسَتْ أَصْلًا، لِأَنَّهُ لَمْ يَجِئْ عَلَيْهَا إِلَّا الْإِحْصَاءُ. وَيُقَالُ: إِنَّهُ لَيْسَ عَرَبِيًّا، وَذَلِكَ أَنَّ الْجِيمَ تَقْلُ مَعَ الصَّادِ.

“الْإِحْصَاءُ maddesi bir asıl (kök) değildir. Çünkü bu maddede sadece الصَّادُ (armut veya kayısı) kelimesi vardır ve bu kelimenin Arapça olmadığı söylenilmektedir. Şöyle ki, “cîm” harfi “şâd” harfiyle bir kelimedede az bulunmaktadır.”⁵¹⁴ Müellif bu kelimenin Arapça olmama sebebini harflerinin bağdaşmamasıyla açıklamaktadır.

الْهَمْزَةُ وَالرَّاءُ وَالسَّيْنُ لَيْسَتْ عَرَبِيَّةً. وَيُقَالُ: إِنَّ الْأَرَارِيْسَ الزَّرَّاعُونَ، وَهِيَ شَامِيَّةٌ.

⁵¹² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 299.

⁵¹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 320; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 329.

⁵¹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 64.

“أرس maddesi Arapça değildir. الأَرَارِيسَ kelimesinin “çiftçiler” anlamına geldiği söylenilmektedir. Bu kelime Şam lehçesindedir.”⁵¹⁵ Burada müellif Arapça olmamasına rağmen Şam lehçesinde kullanan bir kelimeye işaret etmektedir.

Müellif bazen de mu‘arreb kelimeleri ortak anlama uygun görmektedir.

الْبَاءُ وَالذَّالُ وَالْجِيمُ أَصْلٌ وَاحِدٌ لَيْسَ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ، بَلْ هِيَ كَلِمَةٌ مُعَرَّبَةٌ، وَهِيَ الْبَدَجُ مِنْ وُلْدِ الضَّنَّانِ.

بدج maddesinin tek ortak anlamı vardır. Ancak bu madde Arapça değildir. Bu maddedeki kelime mu‘arreb (الْبَدَجُ – kuzu) bir kelimedir.⁵¹⁶

Bazen de İbn Fâris kelimenin mu‘arreb olup olmamasında karar verememektedir. Mesela العُصْفُرُ (bitki) kelimesiyle alakalı iki ihtimali kaydetmektedir:

3. Şayet bu kelime mu‘arreb ise kıyası söz konusu değildir.
4. Eğer Arapça ise عَصَرَ (sıkmak, sıkıp suyunu çıkarmak) ve صَفَرَ (sarı renkte olmak) kelimelerinden naht edilmiştir.⁵¹⁷

Müellif رسن maddesinin ise hem Arap hem de Acem tarafından müşterek kullanıldığını belirtmekte ve “yular, hayvanın burnuna takılıp bağlanan ip” anlamına gelen bir tek aslının olduğunu ifade etmektedir.⁵¹⁸

İbn Fâris’in bir kısmını mu‘arreb bir kısmını da meşkûk gördüğü maddeler de vardır.

الْجِيمُ وَالْوَاوُ وَالْخَاءُ لَيْسَ أَصْلًا هُوَ عِنْدِي ; لِأَنَّ بَعْضَهُ مُعَرَّبٌ، وَفِي بَعْضِهِ نَظْرٌ. فَإِنْ كَانَ صَحِيحًا فَهُوَ جِنْسٌ مِنَ الْخَرَقِ. يُقَالُ حَاخَ السَّيْلُ الْوَادِيَّ يَجُوحُهُ، إِذَا قَلَعَ أَجْرَافَهُ... وَالْمُعَرَّبُ مِنْ ذَلِكَ الْجَوْخَانُ، وَهُوَ الْبَيْدَرُ.

⁵¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, I, 79; Mu‘arreb kelimelerle alakalı başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, I, 470, II, 227, 277, III, 446, IV, 440.

⁵¹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, I, 217.

⁵¹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, IV, 369.

⁵¹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, II, 394.

جوخ maddesi asıl (kök) değildir. Çünkü bu maddenin bir kısmı mu‘arrebdir. Bir kısmı da meşkûkdur. Şayet bu kısım sahih ise anlamı “delip geçmektir”. جَاخَ السَّيْلُ. Sel vadinin kıyılarını götürdü (sel vadiyi delip geçti)” anlamına gelmektedir. Mu‘arreb olan ise الْجَوْحَانُ (harman yeri) kelimesidir.⁵¹⁹

Müellif أحر maddesinin iki ortak anlamının olduğunu kaydettikten sonra إْحَار “dam” kelimesi ile alakalı olarak şunları kaydetmektedir: Bu kelime Şamlıların kullandığı bir kelimedir. Hicazlılar da kullanmış olabilir. Nitekim Hz. Peygamber’den (s.a.v.) şöyle bir hadis rivayet edilmektedir:

مَنْ بَاتَ عَلَى إِحَارٍ لَيْسَ عَلَيْهِ مَا يَرُدُّ قَدَمَيْهِ فَقَدْ بَرَّتْ مِنْهُ الدِّمَةُ

“Kim dam üzerinde onu oradan düşmeden koruyacak bir şey olmadan uyursa (ve düşüp ölürse) kanı hederdir.”⁵²⁰

İbn Fâris bu kelimeyi bu maddenin ortak anlamları içerisinde değerlendirmemesinin sebebini çöl Araplarının bu kelimeyi kullanmamış olmasıyla açıklamaktadır. Şayet “Nasıl olur? Hz. Peygamber (s.a.v.) bu kelimeyi hadisinde ifade etmiştir” şeklinde bir soru sorulursa, şu şekilde cevap verilir: Hz. Peygamber (s.a.v.) başka bir hadisinde şöyle buyurmaktadır:

قَوْمُوا فَقَدْ صَنَعَ جَابِرٌ لَكُمْ سُورًا

“Kalkın, Câbir sizin için ziyafet veriyor”⁵²¹

Bu hadisteki سُور (ziyafet, yemek) kelimesi Farsça bir kelimedir. Şayet إْحَار kelimesi bir şiirde görülürse yine bu şekilde değerlendirilmelidir.⁵²² Buradan

⁵¹⁹ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 492-493.

⁵²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Musned* (nşr. Komisyon), Mussesetu'r-risâle, Beyrut 1416/1995-1421/2001, XXXVII, 23; İbn Sellâm, *Ğaribu'l-hadis*, I, 275.

⁵²¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali el-Beyhaķî, *es-Sunenu'l-kubrâ* (nşr. Muhammed Abdulkadir ‘Atâ), Dâru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, Beyrut 1424/2003, VII, 447; Mecduddin el-Mubarek b. Muhammed b. el-Eşîr, *en-Nihâye fi ğaribi'l-hadis ve'l-eşer*, (nşr. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed eţ-Şanâhî), Dâru ihyâi't-turâsi'l-‘Arabî, Beyrut, (t.y.), II, 420.

⁵²² İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 63-64.

anlaşıyor ki, İbn Fâris'e göre bir kelimenin hadiste veya şiirde geçmesi o kelimenin şâz veya mu'arreb olmamasını göstermez. Yani müellif hadiste geçse bile bazı kelimeleri ortak anlam düşüncesine uygun görmemektedir.

İbn Fâris Farsça'dan Arapça'ya geçmiş دست → سبج gibi bazı maddelere دهل⁵²³ dikkat çekmiş ve bunları ortak anlam çerçevesinde değerlendirmemiştir. maddesinin Nabaî⁵²⁴ dilinde olduğunu belirtmiş ve asıl olarak ele almamıştır.⁵²⁵

İbn Fâris bazı maddeleri de daḥîl⁵²⁶ ve muvelled olarak nitelendirmekte ve bu maddeleri de ortak anlama uygun görmemektedir.

الصَّادُ وَالْثُّونُ وَالْحَجِيمُ لَيْسَ بِشَيْءٍ. وَالصَّنَجُ دَخِيلٌ.

”⁵²⁷الصَّنَجُ (zil) daḥîl bir kelimedir. صَنِجُ maddesi bir asıl/kök değildir.“

الرَّاءُ وَالطَّاءُ لَيْسَ بِشَيْءٍ. وَزَطٌ: كَلِمَةٌ مُوَلَّدَةٌ.

”⁵²⁸رُطُ (Hindistan'da bir nesil) muvelled bir kelimedir.“

6.2.9. Mezîd Kelimeler

İbn Fâris mezîd kelimeleri ortak anlam düşüncesinin dışında değerlendirmiştir. Buna örnek olarak مَع maddesi verilebilir. Müellif bu maddenin asıl olmadığını kaydetmektedir. “Görüş ve düşüncesi olmayan kişi” anlamına gelen مَع kelimesindeki “hemze” harfinin zaid ve bu kelimenin aslının da مَع olduğunu

⁵²³ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 277, III, 125.

⁵²⁴ Nabaîler: Araplar'ın yazılarını aldıkları ve dillerinden, dinlerinden etkilendikleri en yakın akrabaları. Ârâmî asıllı olabilecekleri söylenmişse de kullandıkları dil ve kültürleriyle Araplar'a daha yakındırlar. Ürdün'de Vâdiimûsâ çevresine yerleşmişler ve kayaları oyarak Petra şehrini kurmuşlardır (Ahmet Ağırakça, “Nabaîler”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 257-258).

⁵²⁵ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 307.

⁵²⁶ Daḥîl eski olsun yeni olsun Arapça'ya girdikten sonra büyük bir değişikliğe uğramadan kullanılan yabancı kelimelerdir. Ancak daḥîl diğer terimlerden daha geniş kapsamlıdır ve mu'arreb kelimesiyle eş anlamda kullanılmakla birlikte yerine göre hepsini birden ifade eder (el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb*, s. 16-17; Tüccar, “Dahîl”, *DİA*, VIII, 413).

⁵²⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 314.

⁵²⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 3; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 128, 239.

belirtmektedir.⁵²⁹ Yine نَب maddesinin asıl olmadığını ifade etmektedir. Çünkü bu maddedeki “be” harfi zaidir. Bu maddenin aslının التُّبُّ (ortaya çıkmak, belirlemek) olduğunu vurgulamış, bir şiirde kafiye için التُّبُّ şeklinde mezîd haline geldiğini belirtmiştir.⁵³⁰ Bu maddenin mubdel çerçevesinde ele alınması daha uygun gözükmektedir.

6.2.10. Tek Kelimesi Olan Kökler

Bir kelimededen ibaret olup ibdâl'a ve kalb'e uygun olmayan maddeler bu çerçevede değerlendirilmektedir.

الْهَمْزَةُ وَالرَّاءُ وَالطَّاءُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ لَّا اشْتِقَاقَ لَهَا، وَهِيَ الْأَرْضُ الشَّجَرَةُ، الْوَاحِدَةُ مِنْهَا أَرْضَةٌ.

أرط maddesi bir tek kelimededen (anlamdan) ibarettir ve bu kökten türemiş başka kelimeler yoktur. أَرْضَةٌ kelimesi “bir ağaç ismidir”.⁵³¹

وَأَمَّا الْهَمْزَةُ وَالرَّاءُ وَالْوَاوُ فَلَيْسَ إِلَّا الْأَرْوَى، وَلَيْسَ هُوَ أَصْلًا يُسْتَقُّ مِنْهُ وَلَا يُقَاسُ عَلَيْهِ.

أرو maddesi bir asıl değildir ve kıyasın konusu da olmaz. Bu kökten türemiş bir tek kelime vardır: الْأَرْوَى – “dağ keçileri”.⁵³² Bu kelime için şu mesel örnek verilmektedir: كَبَّارِحِ الْأَرْوَى - (Bir insanın) sağından soluna geçen teke gibi.⁵³³

الْحَاءُ وَالْجِيمُ وَالْفَاءُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ لَّا قِيَاسَ، وَهِيَ الْحَجَفَةُ، وَهِيَ التُّرْسُ الصَّغِيرُ.

⁵²⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, I, 139.

⁵³⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, V, 389.

⁵³¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, I, 81.

⁵³² İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, I, 87.

⁵³³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *el-Emsâl* (nşr. Abdulmecid Kaṭâmîş), Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, (y.y.), 1400/1980, s. 314; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 356; İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, I, 239; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 25, 67; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşâ*, I, 379; Bu mesel çok az gözüken şahıslar veya davranışlar için söylenir. Şöyle ki, teke dağlarda ve çok yüksek yerlerde yaşar. İnsanlar onu sağdan sola ya da soldan sağa geçerken yaşamları boyunca belki bir kez görebilirler. Bu söz aynı zamanda uğursuzluk için de söylenilir. Teke nereye giderse bir uğursuzluk alameti olarak görülür. Bir insanın sağından soluna geçmesi ise daha büyük bir uğursuzluktur (İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luġa*, I, 239).

حجف maddesi bir tek kelimedden ibarettir ve kıyası söz konusu değildir. O kelime de الْحَجْفَةُ (küçük kalkan) kelimesidir.⁵³⁴

7. ESERDE YER ALAN KAVRAMLAR

7.1. Kelime Vahide

İbn Fâris yaklaşık 900 maddeyi وَاحِدَةً كَلِمَةً veya ... عَلَى تَدْلُ كَلِمَةً ifadesiyle nitelendirmektedir. Bu ifadeleri müellif sadece câmid maddeler için değil bazen de muştak kökler için kullanmıştır. “Kelime vâhide”⁵³⁵ ifadesiyle müellif her zaman bahis konusu maddenin asıl olmadığını kastetmemektedir. Bu şekilde nitelendirilen bir maddenin birçok fer‘inin (yan anlamının) olması ihtimal dâhilindedir. Bu takdirde bu kelime vahide fer‘lerin aslı sayılmaktadır. Buna örnek olarak أَكَلُ maddesi verilebilir:

الْهَمْزَةُ وَالْكَافُ وَاللَّامُ بَابٌ تَكْتُرُ فُرُوعُهُ، وَالْأَصْلُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ، وَمَعْنَاهَا التَّنْقِصُ.

Müellif bu bâbın yan anlamlarının çok olduğunu söylemekte, aslını ise kelime vahide şeklinde değerlendirmektedir (yani bu yan anlamların kökünün bir tek anlamdan ibaret olduğunu vurgulamaktadır). Bu kelimenin anlamı “azalma, eksilmedir”.⁵³⁶

Bazen de müellif asıl ve kelime vahide ifadelerini bir tek madde için kullanmaktadır.

الْهَمْزَةُ وَالضَّادُ وَالْمِيمُ أَصْلٌ وَاحِدٌ وَكَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ، وَهُوَ الْحَقْدُ، يُقَالُ: أَضِمَّ عَلَيْهِ: إِذَا حَقَدَ وَأَغْتَاطَ.

İbn Fâris أَضِمَّ maddesinin tek asıldan (ortak anlamdan) ve tek kelimedden ibaret olduğunu belirtmektedir. Bu da “kin, nefret, garez” kelimesidir.⁵³⁷

⁵³⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 140; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 137, II, 502.

⁵³⁵ Bu ifadenin genellikle “bir tek anlam” şeklinde tercümesi verilmiştir.

⁵³⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 122.

⁵³⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 111; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 112, 207, 473, II, 100, V, 380.

الطَّاءُ وَالْوَاوُ وَالذَّالُ أَصْلٌ صَحِيحٌ، وَفِيهِ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ. فَالطَّوْدُ: الْجَبَلُ الْعَظِيمُ... وَيَقُولُونَ: طَوَّدَ فِي الْجَبَلِ، إِذَا طَوَّفَ، كَأَنَّهُ فَعَلَ مُشْتَقٌّ مِنَ الطَّوْدِ.

Müellif طود maddesinin sahih bir kökü olduğunu ve bu kökte de bir tek kelimenin (anlamın) olduğunu kaydetmektedir. Bu kelime de “büyük dağ” anlamına gelen الطَّوْدُ kelimesidir. طَوَّدَ فِي الْجَبَلِ cümlesi “dağı dolaşmak” anlamına gelmektedir.⁵³⁸

İbn Fâris’in طَوَّدَ fiiliyle alakalı “sanki الطَّوْدُ kelimesinden muştak bir fiildir” ifadesi bu maddenin bir tek kelimedenden (anlamdan) ibaret olduğunu göstermektedir.

İbn Fâris asılları (ortak anlamları) kıyasa uygun olup olmaması açısından ele aldığı gibi kelime vahide şeklinde nitelendirdiği maddeleri de bu şekilde değerlendirmiştir.

الْحَاءُ وَالْفَاءُ وَالثُّونُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ، مُنْقَاسٌ، وَهُوَ جَمْعُ الشَّيْءِ فِي كَفٍّ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ.

“الحاء maddesi kıyasa uygun olan bir tek kelimedenden (anlamdan) müteşekkildir.

Bu anlam da “avuç içinde veya başka bir yerde bir şeyin toplanmasıdır”.⁵³⁹

الْبَاءُ وَالْكَافُ وَالْتَاءُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ لَا يُقَاسُ عَلَيْهَا، وَهُوَ التَّبْكِيْتُ وَالْعَلْبَةُ بِالْحُجَّةِ.

“الباء maddesi kıyasa uygun olmayan bir tek kelimedenden (anlamdan) ibarettir.

Bu anlam da “delille galip gelmektir”.⁵⁴⁰

İbn Fâris kelime vahide ifadesiyle o maddenin çekime veya iştikaka uygun olmadığını kastetmemektedir.⁵⁴¹ Bazı maddelerde kelime vahide ifadesinden sonra muştak olduğunu kaydetmektedir.

الْتَاءُ وَالرَّاءُ وَالْمِيمُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ يُشْتَقُّ مِنْهَا، يُقَالُ تَرَمَّتُ الرَّجُلَ فَتَرَمَ، وَتَرَمْتُ نَبِيَّهُ فَأَتَرَمْتُ.

⁵³⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 430.

⁵³⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 82.

⁵⁴⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 287.

⁵⁴¹ Fâhîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 214.

ثرم maddesi iştikaka uygun bir tek kelimededen (anlamdan) ibarettir. Bu anlam da “vurarak dişini kırmaktır”.⁵⁴²

Bazen müellifin böyle maddeleri “asıl” terimiyle nitelendirdiği de olmuştur.

الْهَمْزَةُ وَالْمِيمُ وَالْتَاءُ أَصْلٌ وَاحِدٌ لَا يُقَاسُ عَلَيْهِ، وَهُوَ الْأَمْتُ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: {لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا}.

أمت maddesi kıyasa uygun olmayan bir asıldan ibarettir. O da “tümsek, eğrilik” kelimesidir. Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır:⁵⁴³ “*Orada ne bir çukur, ne de bir tümsek göreceksin.*”⁵⁴⁴

Bazen de İbn Fâris böyle küçük maddeleri “useyl” (asılılık/küçük asıl),⁵⁴⁵ muştak kelimeleri çok olan maddeleri ise “asıl kebîr” (büyük asıl)⁵⁴⁶ şeklinde değerlendirmiştir.

İbn Fâris asıl olmayıp dilde zikredilme sebebini çözemediği kelimeleri de kelime vahide şeklinde değerlendirmiştir.

الْبَاءُ وَالْتُونُ وَالْحِيمُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ لَيْسَتْ عِنْدِي أَصْلًا، وَمَا أَدْرِي كَيْفَ هِيَ فِي قِيَاسِ اللَّغَةِ، لَكِنَّهَا قَدْ ذُكِرَتْ.
قَالُوا: الْبِنَجُّ الْأَصْلُ، يُقَالُ رَجَعَ إِلَى بِنَجِهِ.

“بنج maddesi bir tek kelimededen (anlamdan) ibarettir. Bana göre asıl (kök) değildir. Dilde yer alma sebebini bilmiyorum. Ancak zikredilmiştir. البنج kelimesinin “asıl, kök” anlamına geldiğini söylemişlerdir. رَجَعَ إِلَى بِنَجِهِ (Aslına döndü) denilmektedir.”⁵⁴⁷

Müellif bazen mubdel maddeleri de kelime vahide şeklinde değerlendirmiştir.

⁵⁴² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 374.

⁵⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 137.

⁵⁴⁴ Taha, 20/107.

⁵⁴⁵ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 230, 233, 242, III, 202.

⁵⁴⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 454, 490, IV, 125.

⁵⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 306.

الْحَاءُ وَالرَّاءُ وَالْكَافُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ أَرَاهَا مِنْ بَابِ الْإِبْدَالِ وَأَنَّهَا لَيْسَتْ أَصْلًا. وَهُوَ الْإِحْتِرَاكُ، وَذَلِكَ الْإِحْتِرَامُ بِالْثَوْبِ.

“الحاء maddesi bir kelimedden müteşekkildir. Bu kelimenin mubdel olduğunu düşünüyorum ve dolayısıyla asıl değildir. Bu الاحتِرَاك kelimesidir. Aslı الاحتِرَام (kuşak kuşanmak, bağlanmak) kelimesidir.”⁵⁴⁸

Bazen de müellif fer‘ olarak gördüğü maddeleri kelime vahide şeklinde değerlendirmiştir.

الثَّاءُ وَالْمِيمُ وَالْهَمْزَةُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ لَيْسَتْ أَصْلًا، بَلْ هِيَ فَرَعٌ لِمَا قَبْلَهَا. ثَمَّ لِحَيْتُهُ صَبَعَهَا. وَالْهَمْزَةُ كَانَتْهَا مُبْدَلَةٌ مِنْ عَيْنٍ.

“الثاء maddesi bir tek kelimedden (anlamdan) ibarettir. Asıl (kök) değildir. Bilakis önceki maddenin (ثغ)⁵⁴⁹ fer‘dir. ثَمَّ لِحَيْتُهُ cümlesi “Sakalımı boyadı” anlamına gelmektedir. Bu kelimedeki “hemze” harfi sanki “ğayn” harfinden mubdeldir.”⁵⁵⁰

Bazı maddelerde müellifin kaydettiklerinden fasih Arapça olmayan maddeleri asıl olarak değil de kelime vahide şeklinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Mesela müellif فسق maddesinin bir tek kelimedden (anlamdan) ibaret olduğunu belirtmektedir. O da fisk kelimesidir. Bu kelime “itaatten çıkma” anlamına gelmektedir. Bu kelime hadiste geçmektedir. Ancak Cahiliye şiirinde ve kelimasında “fasık” kelimesi hiç duyulmamıştır. Bu da garip bir durumdur. Arapça bir kelimedir ancak Cahiliye şiirinde yer almamıştır.⁵⁵¹

Yine أرخ maddesinde şunları kaydetmektedir:

⁵⁴⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, II, 53; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 398.

⁵⁴⁹ الثَّاءُ وَالْمِيمُ وَالْعَيْنُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ لَا يُقَاسُ عَلَيْهَا وَلَا يُفْرَعُ مِنْهَا. يُقَالُ تَمَعْتُ الثَّوْبَ ثَمًّا إِذَا صَبَعْتَهُ صَبْعًا مُشْبَعًا. Müellif bu maddeyi de kelime vahide şeklinde değerlendirmiştir. “Boyamak” anlamına gelen bu madde kıyasa uygun değildir ve bu maddeden doğan başka kelimeler de yoktur (İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 389).

⁵⁵⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, I, 389.

⁵⁵¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, IV, 502.

الْهَمْزَةُ وَالرَّاءُ وَالْخَاءُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ عَرَبِيَّةٌ، وَهِيَ الْإِرَاحُ لِبَقْرِ الْوَحْشِ... وَأَمَّا تَأْرِخُ الْكِتَابِ فَقَدْ سُمِعَ، وَلَيْسَ عَرَبِيًّا
وَلَا سُمِعَ مِنْ فَصِيحٍ.

Bu madde bir tek anlama delalet eden Arapça bir kelimedir: إِرَاحُ “yabani sığır” anlamına gelmektedir. İbn Fâris’e göre “تَأْرِخُ” kelimesi dilde duyulmuş olsa da Arapça değildir. Aynı zamanda fasih bir kelime olarak da bilinmemektedir.⁵⁵²

Müellif harflerin bağdaşmaması (‘adem-i i’tilâf) sebebiyle fasih Arapça olmayan bazı kelimeleri de hadiste geçtiği için kelime vahide şeklinde nitelendirmiştir.⁵⁵³

İbn Fâris’in kelime vahide ifadesini kullandığı maddelerin genel özelliğinin kelimeleri az olan maddeler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Aynı şekilde bu kelimelerin bir tek anlamda toplandığı görülmektedir.

İbn Fâris yaklaşık 120 maddede كَلِمَتَانِ “bu madde iki kelimedenden oluşmaktadır” ifadesini kullanmaktadır. Buna örnek olarak تَنّ maddesi verilebilir.

التَّاءُ وَالتُّونُ كَلِمَتَانِ مَا أَدْرِي مَا أَصْلُهُمَا، إِلَّا أَنَّهُمْ يُسْمُونَ التَّرْبَ: التَّنَّ. وَيَقُولُونَ: أَتَنَّهُ الْمَرَضُ، إِذَا قَصَعَهُ وَهُوَ لَا
يَكَادُ يَشِيبُ.

Müellif bu maddede iki kelimenin olduğunu ve bu kelimelerin kökünü bilmediğini kaydetmektedir. Bu maddedeki التَّنَّ kelimesi “yaşıt, akran”, أَتَنَّهُ الْمَرَضُ (hastalık onun gelişmesini engelledi) cümlesindeki أَتَنَّ fiili ise “engellemek” anlamına gelmektedir.⁵⁵⁴

Böyle maddelere عَطَب maddesi de örnek verilebilir:

⁵⁵² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 94.

⁵⁵³ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 110.

⁵⁵⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 340.

الْعَيْنُ وَالطَّاءُ وَالْبَاءُ كَلِمَتَانِ لَا تَتَقَارَبَانِ فِي الْمَعْنَى. فَالْأُولَى: الْعَطْبُ، وَهُوَ الْهَلَاكُ، يُقَالُ عَطِبَ، وَأَعْطَبَهُ غَيْرُهُ. وَالْكَالِمَةُ الْآخَرَى: الْعَطْبُ، وَهُوَ الْقَطْنُ.

Bu madde anlam yakınlığı olmayan iki kelimededen oluşmaktadır. Birinci kelime olan العَطْبُ “helak”, ikinci kelime olan العَطْبُ ise “pamuk” anlamına gelmektedir.⁵⁵⁵

Müellif bu iki kelime arasında bazen ‘adem-i inkıyâsdan (anlam benzeşmezliğinden)⁵⁵⁶ bazen de bu iki kelimenin bir kıyas (anlam benzerliği) çerçevesinde birleştiğinden⁵⁵⁷ bahsetmektedir. Bu iki kelime arasında olan tebâyun (anlam tutarsızlığı) örneği ise eserde oldukça fazladır.⁵⁵⁸ Yine bu iki kelime arasındaki tebâ‘uddan (anlam uzaklığından),⁵⁵⁹ teğârubdan (anlam yakınlığından)⁵⁶⁰ bahsetmiş olduğu örnekler de mevcuttur.

İbn Fâris 32 maddede “bu madde üç kelimededen oluşmaktadır” ifadesini kullanmaktadır. Mesela هقع maddesinin üç kelimededen ibaret olduğunu kaydetmektedir.⁵⁶¹

الْهَاءُ وَالْقَافُ وَالْعَيْنُ. فِيهِ ثَلَاثُ كَلِمَاتٍ: الْهَقْعَةُ: نَحْمٌ مِنْ مَنَازِلِ الْقَمَرِ.

الهَقْعَةُ - Ay menzillerinden (duraklarından) bir menzilin ismidir (İkizler burcunda yer alan üç yıldız).

وَالْكَالِمَةُ الْآخَرَى الْهَقْعَةُ: دَائِرَةٌ تَكُونُ بِزَوْرِ الْفَرَسِ.

⁵⁵⁵ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, IV, 354.

⁵⁵⁶ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, III, 123 السَّيْنُ وَالْهَمْزَةُ وَالذَّالُ كَلِمَتَانِ لَا يَنْقَاسَانِ. فَالِإِسَادُ: دَابُّ السَّيْرِ بِاللَّيْلِ. وَالْكَالِمَةُ الْآخَرَى السَّادُ: انْتِقَاضُ الْجُرْحِ.

⁵⁵⁷ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, VI, 51: الْهَاءُ وَالرَّاءُ وَاللَّامُ كَلِمَتَانِ فِي قِيَاسٍ وَاحِدٍ، يَدُلُّانِ عَلَى ضَعْفٍ. فَالْهَزْلُ: نَقِيضُ الْجِدِّ. وَالْهَزَالُ: خِلَافُ السَّمَنِ.

⁵⁵⁸ Bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, III, 81, 104, IV, 143, 412, 502, V, 6, 99, 171, 218, 232, 236, 237-238, 254, 286, VI, 80, 110.

⁵⁵⁹ Bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, V, 144.

⁵⁶⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 347, IV, 509, VI, 111.

⁵⁶¹ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, VI, 58-59.

المَقْعَةُ - Atın göğsünün üst kısmında (farklı bir renkte) daire şeklinde olan bir alan.

وَالْكَلِمَةُ الْأُخْرَى: اهْتَقِعَ لَوْنَهُ.

اهْتَقِعَ لَوْنَهُ – Rengi değişti.

Bu kelimelerden el-Halil sadece ilk ikisini eserine almıştır.⁵⁶² İbn Dureyd bu kelimelerle beraber bu kökten türemiş başka kelimeler zikretse de İbn Fâris onları eserine almamıştır.⁵⁶³ İbn Fâris'in sadece bu üç kelimeyi alma sebebi yalnız bu kelimeleri sahih görmesiyle alakalı olabilir.

İbn Fâris'in bu maddede kaydettiklerinden hareketle onun bir kökten türeyen kelimeler arasında anlam bakımından bir bağ görmediği zaman o kökle alakalı asıldan/ortak anlamdan söz etmediği anlaşılmaktadır.⁵⁶⁴ Ancak ay menzillerinden bir menzil olan هَقْعَةُ kelimesi atın göğsündeki farklı renkte daire şeklinde olan bir alana benzetildiği için bu şekilde isimlendirilmiştir.⁵⁶⁵ اهْتَقِعَ kelimesinin de “rengin değişmesi” anlamına geldiği düşünüldüğü takdirde bu kelimelerin birbirinden tamamen bağımsız manalara sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

İbn Fâris üç kelimedden ibaret olan maddelerin genellikle bir kıyas (anlam benzerliği) çerçevesinde birleşmediğini kaydetmektedir.⁵⁶⁶

İbn Fâris yaklaşık 55 maddede كَلِمَاتٌ ifadesini kullanmıştır. Yani bu maddelerin birkaç kelimedden oluştuğunu belirtmiştir. Buna örnek olarak فَحٌّ maddesi verilebilir:

الْفَاءُ وَالْخَاءُ كَلِمَاتٌ لَا تَنْقَاسُ. مِنْ [ذَلِكَ] الْفَخِيحُ كَالْعَطِيطِ فِي النَّوْمِ. وَالْفَخَّةُ: اسْتِرْحَاءٌ فِي الرَّجُلَيْنِ. وَيُقَالُ الْفَخَّةُ: الْمَرَأَةُ الضَّخْمَةُ. وَالْفَخُّ لِلصَّيْدِ مَعْرُوفٌ.

⁵⁶² el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 96.

⁵⁶³ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 945, III, 1295.

⁵⁶⁴ Naşşâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, II, 349.

⁵⁶⁵ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XXII, 399.

⁵⁶⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 503, II, 351, III, 127, IV, 422, V, 72, 106-107, 165, 269, 297-298, 302, 335, 341, 375, 427.

Bu madde kıyasa uygun olmayan (anlam benzerliği olmayan) kelimelere sahiptir. *الفَحِيحُ* kelimesi “horultu”, *الفَحَّةُ* “ayakların eklemleri gevşeyip sölpümek”, *الفَحَّةُ* “iri cüsseli kadın, *الفَحُّ* kelimesi ise “tuzak, kapan” anlamına gelmektedir.⁵⁶⁷ Görüldüğü üzere bu kelimeler arasında anlam benzerliği yoktur dolayısıyla bu kelimeleri tek ortak anlamda toplamak da mümkün değildir. Belki bu sebeple müellif böyle maddeleri *كلمات* şeklinde nitelendirmiştir.

Bu şekilde olan maddelerdeki kelimeler arasında genellikle anlam benzerliği yoktur.⁵⁶⁸ Müellifin böyle kelimeleri bir kıyas içinde değerlendirdiği de olmuştur.⁵⁶⁹ Ancak her nedense bu maddeleri asıl/ortak anlam başlığı altında işlememiştir.

İbn Fâris iki maddeyi de *كَلِمَاتٌ* (kelimecikler) şeklinde nitelendirmiştir.

الْبَاءُ وَاللَّامُ وَالزَّاءُ لَيْسَ بِأَصْلٍ، وَفِيهِ كَلِمَاتٌ، فَالْبَيْزُ الْمَرْأَةُ الْقَصِيرَةُ. وَيَقُولُونَ الْبَلَّازُ: الْقَصِيرُ مِنَ الرَّجَالِ وَالْبَلَّازَةُ: الْأَكْلُ. وَفِي حَمِيعِ ذَلِكَ نَظَرٌ.

İbn Fâris’e göre *بلز* maddesi bir asıl (kök veya ortak anlam) değildir. Bu maddede sadece bazı kelimecikler vardır. *الْبَلِيزُ* kelimesi “kısa boylu kadın”, *الْبَلَّازُ* “kısa boylu erkek”, *الْبَلَّازَةُ* kelimesi ise “yemek” anlamına gelmektedir. Bu kelimelerin hepsinde ihtilaf vardır.⁵⁷⁰

İbn Fâris’in bu şekilde nitelendirdiği ikinci madde *حلت* maddesidir.⁵⁷¹

7.2. Binâ

İbn Fâris 10 maddenin başında “binâ” ve sadece bir maddenin başında “binân” kavramını kullanmıştır. Bu maddelerden müellifin bu kavramı birçok anlamda kullandığı anlaşılmaktadır. Bu kavram bazı maddelerde “kök”, bazılarında

⁵⁶⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 437.

⁵⁶⁸ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 363, IV, 77, V, 10, 324, 342, 370, VI, 81, 83, 149.

⁵⁶⁹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, VI, 51, 158.

⁵⁷⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 299.

⁵⁷¹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 96.

“anlam”, bazılarında ise “ortak anlam” manasını vermektedir. “Kök” anlamı için عذر maddesi örnek verilebilir:

الْعَيْنُ وَالذَّالُّ وَالرَّاءُ بِنَاءٍ صَحِيحٍ لَهُ فُرُوعٌ كَثِيرَةٌ، مَا جَعَلَ اللَّهُ - تَعَالَى - فِيهِ وَجْهَ قِيَاسٍ بَيِّنَةٍ، بَلْ كُلُّ كَلِمَةٍ مِنْهَا عَلَى نَحْوِهَا وَجْهَيْهَا مُفْرَدَةٌ.

Bu maddenin birçok yan anlamdan ibaret sahil bir yapısı vardir. Allah (c.c.) hiçbir şekilde bu bâbı kıyasa (anlam benzerliğine) uygun kılmamıştır. Bu bâbdaki tüm kelimeler kendi açısından müfret (anlam bakımından bu kökten türeyen diğer kelimelere benzemeyen) kelimelerdir.⁵⁷²

الْعَيْنُ وَالرَّاءُ وَالضَّادُ بِنَاءٍ تَكْتُرُ فُرُوعُهُ، وَهِيَ مَعَ كَثْرَتِهَا تَرْجِعُ إِلَى أَصْلِ وَاحِدٍ، وَهُوَ الْعَرْضُ الَّذِي يُخَالِفُ الطُّولَ.

عرض maddesinin yan anlamları çok olan bir yapısı (kökü) vardır. Yan anlamlarının çokluğuna rağmen bu madde bir tek ortak anlama bağlıdır. Bu anlam da boyun, uzunluğun karşıtı olan “en, genişliktir”.⁵⁷³

Bu kavramın “anlam” manası için وزع maddesi örnek verilebilir:

الْوَاوُ وَالرَّاءُ وَالْعَيْنُ: بِنَاءٍ مَوْضُوعٌ عَلَى غَيْرِ قِيَاسٍ. وَوَزَعْتُهُ عَنِ الْأَمْرِ: كَفَفْتُهُ... وَبِنَاءٍ آخَرَ، يُقَالُ: أَوْزَعَ اللَّهُ فَلَانًا الشُّكْرَ: أَلْهَمَهُ إِيَّاهُ. وَيُقَالُ هُوَ مَنْ أَوْزَعَ بِالشَّيْءِ، إِذَا أَوْلَعَ بِهِ، كَانَ اللَّهُ تَعَالَى يُورِلُهُ بِشُكْرِهِ.

Bu maddenin kıyasa uygun olmayarak vaz‘ edilmiş bir anlamı vardır. وَوَزَعْتُهُ عَنِ cümlesi “Onu işten alıkoydum” anlamına gelmektedir. Bu maddenin başka bir anlamı daha vardır: O da “bir şeye düşkün olmaktır”.⁵⁷⁴

“Ortak anlam” için لحن maddesi örnek verilebilir:

اللَّامُ وَالْحَاءُ وَالتُّونُ لَهُ بِنَاءَانِ يَدُلُّ أَحَدُهُمَا عَلَى إِمَالَةِ شَيْءٍ مِنْ جِهَتِهِ، وَيَدُلُّ الْآخَرُ عَلَى الْفِطْنَةِ وَالذُّكَاةِ.

⁵⁷² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 253-257.

⁵⁷³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 269-281.

⁵⁷⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, VI, 106.

Bu maddenin iki ortak anlamı vardır. Birincisi “bir şeyi kendi (doğru) yönünden çevirmek”, ikincisi ise “anlayış ve zekâdır”.⁵⁷⁵ “Binâân” kavramını müellif sadece bu maddede kullanmıştır.

7.3. Harf

İbn Fâris 14 maddenin başında “harf”, sadece bir tek maddenin başında da “harfân” kavramını kullanmıştır. Bu maddeler incelendiği zaman kelimeleri çok az olan, müellif tarafından çok kısa açıklama verilen kökler olduğu görülmektedir. Bu kavramın “kelime” anlamına geldiği ve bu maddelerin ortak anlama uygun olmadığı söylenebilir. Zira bu köklerin bir kısmında kıyasa uygun olmadığı ifade edilirken mubdel olan bazı maddeler de “harf” kavramıyla nitelendirilmiştir.⁵⁷⁶ Örnek olarak şu maddeler verilebilir:

الْهَمْزَةُ وَالْمِيمُ وَالْهَاءُ... أَنَّهُ النَّسِيَانُ، يُقَالُ: أَمِهْتُ: إِذَا نَسَيْتُ. وَذَا حَرْفٌ وَاحِدٌ لَا يُقَاسُ عَلَيْهِ.

أمة maddesi “unutma” anlamına delalet etmektedir. أَمِهْتُ kelimesi “unuttum” anlamına gelmektedir. Bu madde kıyasa uygun olmayan bir tek harften ibarettir.⁵⁷⁷

الْحَاءُ وَاللَّامُ وَالْكَافُ حَرْفٌ يَدُلُّ عَلَى السَّوَادِ. يُقَالُ "هُوَ أَشَدُّ سَوَادًا مِنْ حَلَكِ الْعَرَابِ".

حلك maddesi “siyahlığa” delalet eden tek harften ibarettir. “Karganın siyahlığından daha siyah”⁵⁷⁸ meseline bu kelime bu anlamda kullanılmıştır.⁵⁷⁹

الْحَاءُ وَالْهَمْزَةُ الْمَمْدُودَةُ لَيْسَتْ أَصْلًا يُنْقَاسُ، بَلْ ذِكْرٌ فِيهِ حَرْفٌ وَاحِدٌ لَا يُعْرَفُ صِحَّتُهُ. قَالُوا: حَاءُكَ عَلَيْنَا، أَيِ اعْجَلْ.

حأ maddesi kıyasa uygun olan bir asıl değildir. Bu maddede sıhhati bilinmeyen sadece bir tek harf zikredilmiştir. حَاءُكَ عَلَيْنَا ifadesi “Acele et” anlamına

⁵⁷⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 239-240.

⁵⁷⁶ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 92, III, 52.

⁵⁷⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 136.

⁵⁷⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 63; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 563; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 415.

⁵⁷⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 100.

gelmektedir.⁵⁸⁰ Bu maddenin kıyasa uygun bir asıl olmamasından ve sıhhatinin bilinmemesinden hareketle burada zikredilen “harf” kavramının “kelime” anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

اللَّامُ وَالْبَاءُ وَالنَّاءُ حَرْفٌ يَدُلُّ عَلَى تَمَكُّثٍ. يُقَالُ: لَبِثَ بِالْمَكَانِ: أَقَامَ.

لبث maddesi “bir yerde kalmaya, bulunmaya” delalet eden bir tek harften ibarettir.⁵⁸¹

Müellif sadece حَابُ maddesinde “harfân” kavramını kullanmıştır.

الْجِيمُ وَالْهَمْزَةُ وَالْبَاءُ حَرْفَانِ: أَحَدُهُمَا يَدُلُّ عَلَى الْكَسْبِ، يُقَالُ حَابْتُ حَابًا، أَي كَسَبْتُ وَعَمِلْتُ... وَالْآخَرُ مِنْ غَيْرِ هَذَا، وَهُوَ الْجِمَارُ مِنْ حُمْرِ الْوَحْشِ.

Bu madde iki harften ibarettir. Birisi “kazanmaya, elde etmeye” delalet etmektedir. حَابْتُ kelimesi “elde ettim, çalıştım” anlamına gelmektedir. Diğer kelime ise “yaban eşeklerinden bir tür” anlamına gelmektedir.⁵⁸²

7.4. Tebâyun/Anlam Tutarsızlığı

İbn Fâris maddelerin ortak anlamlarını araştırırken aynı zamanda bu ortak anlamlar arasında hiçbir bağ yoksa tebâyun’dan (anlam tutarsızlığından) bahsetmektedir. Bu kavramı müellif kıyas kelimesinin karşıtı, zıt anlamlısı olarak kullanmıştır. Bu غرض maddesindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır:

الْغَيْنُ وَالرَّاءُ وَالضَّادُ مِنَ الْأَبْوَابِ الَّتِي لَمْ تُوضَعْ عَلَى قِيَاسٍ وَاحِدٍ، وَكَلِمُهُ مُتَبَايِنَةٌ الْأَصُولِ.

Bu madde bir tek kıyas (anlam benzerliği) üzere vaz‘ edilmemiş bâblardan biri olup bu maddedeki kelimelerin asılları (ortak anlamları) anlam tutarsızlığına sahiptir.⁵⁸³

⁵⁸⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 157.

⁵⁸¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 228.

⁵⁸² İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 500.

⁵⁸³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 417.

Yine *غرف* maddesindeki ifadelerden bu iki kavramın karşıt anlamlı olduğu anlaşılmaktadır:

الْعَيْنُ وَالرَّاءُ وَالْفَاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ، إِلَّا أَنْ كَلِمَهُ لَا تَنْقَاسُ، بَلْ تَتَّبَعَيْنُ.

Bu maddenin sahih bir aslı (ortak anlamı) vardır. Ancak bu maddenin kelimeleri arasında kıyas (anlam benzerliği) söz konusu değildir. Bilakis bu kelimeler arasında anlam tutarsızlığı vardır.⁵⁸⁴

Bu anlam tutarsızlığı bazen asıllar (ortak anlamlar), bazen de kelimeler arasında söz konusu olmaktadır. Müellif *شكر* maddesinin anlam tutarsızlığına sahip dört ortak anlamının olduğunu kaydetmektedir.

السَّيْنُ وَالْكَافُ وَالرَّاءُ أَصُولٌ أَرْبَعَةٌ مُتَبَايِنَةٌ بَعِيدَةٌ الْقِيَاسِ. فَالْأَوَّلُ: الشُّكْرُ: الثَّنَاءُ عَلَى الْإِنْسَانِ بِمَعْرُوفٍ يُؤَلِيكَهُ... وَالْأَصْلُ الثَّانِي: الْإِمْتِلَاءُ وَالْعُزْرُ فِي الشَّيْءِ... وَالْأَصْلُ الثَّلَاثُ: الشَّكْرُ مِنَ النَّبَاتِ... وَالْأَصْلُ الرَّابِعُ: الشُّكْرُ، وَهُوَ التَّكَاخُ.

Bu madde anlam tutarsızlığına sahip, kıyası (anlam benzerliği) uzak olan dört ortak anlamdan ibarettir. Bu anlamlardan birincisi “övgü, takdir, teşekkür”, ikincisi “dolmak, bol olmak”, üçüncüsü “ağacın dibinde biten yeni filiz”, dördüncüsü ise “nikâhtır”.⁵⁸⁵

Üç ortak anlam arasında olan anlam tutarsızlığına örnek olarak *سحر* maddesi verilebilir:

السَّيْنُ وَالْحَاءُ وَالرَّاءُ أَصُولٌ ثَلَاثَةٌ مُتَبَايِنَةٌ: أَحَدُهَا عَضْوٌ مِنَ الْأَعْضَاءِ، وَالْآخَرُ حَدْعٌ وَشِبْهُهُ، وَالثَّلَاثُ وَقْتُ مَنْ الْأَوْقَاتِ.

⁵⁸⁴ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, IV, 418.

⁵⁸⁵ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, III, 207-208; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, II, 169.

Bu madde aralarında anlam tutarsızlığı olan üç ortak anlamdan oluşmaktadır. Bu anlamlardan birincisi “uzuv”, ikincisi “kandırmak, aldatmak”, üçüncü ise “vakittir”.⁵⁸⁶

İki ortak anlam arasında olan anlam tutarsızlığına örnek olarak حفي maddesi verilebilir:

الْحَاءُ وَالْفَاءُ وَالْيَاءُ أَصْلَانِ مُتَبَايِنَانِ مُتَضَادَّانِ. فَالْأَوَّلُ السَّتْرُ، وَالثَّانِي الْإِظْهَارُ.

Bu madde anlam tutarsızlığına sahip ve tamamen birbirine zıt iki ortak anlamdan oluşmaktadır. Bu anlamlardan birincisi “örtmek”, ikincisi ise “izhar etmektir”.⁵⁸⁷

İbn Fâris kelimeler arasında da anlam tutarsızlığından bahsetmiş, bazen bu kelimeleri birbirine hamletmiş, bazen ise hamli mümkün görmemiştir.

Müellif أحل maddesinin anlam tutarsızlığına sahip beş kelimedenden (anlamdan) ibaret olduğunu kaydetmektedir. Kıyas yönünden bu kelimelerin hiç birini diğerine hamletmek mümkün değildir. Bu kelimelerin her biri kendiliğinde bir asıldır. أَحَلُّ “borç vs.de belirlenmiş vaktin sonu”, إِحْلُ “yabani sığır sürüsü”, أَحْلُ “çekmek”, إِحْلُ “boyun ağrısı”, مَأْجَلُ kelimesi ise “suyun biriktirilip ekin yerlerine dağıtıldığı geniş havuz” anlamına gelmektedir. نَعَمٌ gibi cevap harfi olan أَحَلُّ birinci anlamın şumulüne dahildir. Yani bu kelimeyi söyleyen kimse sanki “bitti, sona varıldı” demektedir.⁵⁸⁸

اللَّامُ وَالْوَاوُ وَالْبَاءُ كَلِمَتَانِ مُتَبَايِنَتَانِ، وَيُمْكِنُ أَنْ يُحْمَلَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى. فَالْكَلِمَةُ الْأُولَى: اللَّوْبُ وَاللُّوَابُ: الْعَطَشُ... وَالْكَلِمَةُ الْأُخْرَى اللَّابَةُ، وَهِيَ الْحَرَّةُ، وَالْجَمْعُ لُوبٌ. وَالَّذِي يَجْمَعُ بَيْنَ الْكَلِمَتَيْنِ أَنَّ الْحَرَّةَ عَطَشَى، كَأَنَّهَا مُحْتَرِّقَةٌ.

⁵⁸⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 138; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 426.

⁵⁸⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 202; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 185, 368, 463, III, 73, 236, V, 36.

⁵⁸⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 64-65.

لوب maddesi anlam tutarsızlığına sahip iki kelimedenden ibarettir. Bu kelimelerden birini diğerine hamletmek mümkündür. Birinci kelime “susuz olmak”, ikinci kelime “siyah taşlı yer” anlamına gelmektedir. Bu iki kelimeyi şu şekilde birini diğerine hamletmek mümkündür: “Siyah taşlı yer genellikle susuz olmaktadır”. Sanki o yer yanmaktadır.⁵⁸⁹

İbn Fâris birçok maddede anlam tutarsızlığından bahsetmiştir.

7.5. Tebâ‘ud/Anlam Uzaklığı

İbn Fâris bazı maddelerde ortak anlamlar ve kelimeler arasında olan tebâ‘ud’dan (anlam uzaklığından) bahsetmiştir. Üç ortak anlam arasında olan anlam uzaklığına أصل maddesi örnek verilebilir:

الْهَمْزَةُ وَالصَّادُ وَاللَّامُ، ثَلَاثَةُ أَصُولٍ مُتَبَاعِدٍ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ، أَحَدُهَا: أَسَاسُ الشَّيْءِ، وَالثَّانِي: الْحَيَّةُ، وَالثَّلَاثُ: مَا كَانَ مِنَ النَّهَارِ بَعْدَ الْعِشِيِّ.

Bu madde aralarında anlam uzaklığı olan üç ortak anlamdan oluşmaktadır. Birincisi “bir şeyin esası, temeli, kökü”, ikincisi “yılan”, üçüncü anlam ise “günün akşamdan sonraki kısmıdır”.⁵⁹⁰

İki ortak anlam arasında olan tebâ‘ud’e örnek olarak تبر maddesi verilebilir:

التَّاءُ وَالْبَاءُ وَالرَّاءُ أَصْلَانِ مُتَبَاعِدٌ مَا بَيْنَهُمَا: أَحَدُهُمَا الْهَلَاكُ... وَالْأَصْلُ الْآخِرُ التَّبْرُ، وَهُوَ مَا كَانَ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ غَيْرَ مَصْوَغٍ.

Bu madde aralarında anlam uzaklığı olan iki ortak anlamdan oluşmaktadır. Birinci anlam “helak olmak, mahvolmaktır”. İkinci ortak anlam ise “işlenmemiş altın veya gümüşdür”.⁵⁹¹

İbn Fâris عيب maddesinin iki kelimeye sahip olmasına rağmen bir tek aslının olduğunu vurgulamış ve bu iki kelime arasında anlam uzaklığının olduğunu ifade

⁵⁸⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 218-219; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 407, III, 81, 104, 108, 219, 360, V, 99, 171, 217, 232.

⁵⁹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 109.

⁵⁹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 362; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 127-128, 150-151, IV, 90.

etmiştir.

الْعَيْنُ وَالْيَاءُ وَالْبَاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ، فِيهِ كَلِمَتَانِ: إِحْدَاهُمَا الْعَيْبُ وَالْأُخْرَى الْعَيْبَةُ، وَهُمَا مُتْبَاعِدَتَانِ.

Bu maddenin sahih bir aslı (kökü) vardır. Bu madde iki kelimedenden ibarettir. Birinci kelime “ayıplamak”, ikinci kelime ise “elbise dolabı, çanta, heybe” anlamına gelmektedir.⁵⁹² Görüldüğü üzere müellif bu maddeyi iki kelime olmasına rağmen asıl (kök) olarak değerlendirmiştir. Üstelik bu iki kelime arasında anlam uzaklığı söz konusudur. Onun için bu maddedeki “asıl” kavramını “ortak anlam” olarak değil de “kök” olarak değerlendirmek daha doğru gözükmemektedir.

İki kelime arasında olan anlam uzaklığına örnek olarak كهر maddesi verilebilir:

الْكَافُ وَالْهَاءُ وَالرَّاءُ كَلِمَتَانِ مُتْبَاعِدَتَانِ جِدًّا: الْأُولَى الْإِنْتِهَارُ... وَالْأَصْلُ الْآخِرُ: كَهْرُ النَّهَارِ، وَهُوَ ارْتِفَاعُهُ.

Bu madde anlam uzaklığına sahip iki kelimedenden ibarettir. Birinci kelime “azarlamak”, ikincisi ise “gündüzün yükselmesi” anlamına gelmektedir.⁵⁹³

7.6. İnfirât/Münferit Kelimeler

İbn Fâris bazı maddelerde ortak anlam zikretmemiş ve o maddelerdeki kelimeleri münferit kelimeler olarak nitelemiştir. Bu kelimeleri bir kıyas çerçevesinde toplamak mümkün değildir. Buna örnek olarak حذف maddesi verilebilir:

الْحَيْمُ وَالذَّالُ وَالْفَاءُ كَلِمَاتٌ كُلُّهَا مُنْفَرِدَةٌ لَا يُقَاسُ بَعْضُهَا بِبَعْضٍ، وَقَدْ يَجِيءُ هَذَا فِي كَلَامِهِمْ كَثِيرًا.

Bu maddedeki kelimeler münferit kelimelerdir. Birini diğerine kıyas etmek mümkün değildir. Yani aralarında bir anlam benzerliği yoktur. Bu durum Arapçada çok görülmektedir. Bu maddede yer alan المجداف kelimesi “kayık küreği, kuşun kanadı”, الجُدافي “ganimet”, التَّجْدِيفُ kelimesi ise “nimete karşı nankörlük etmek” anlamına gelmektedir.⁵⁹⁴

⁵⁹² İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, IV, 189.

⁵⁹³ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, V,144; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, III, 238.

⁵⁹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, I, 433.

Münferit kelimelere sahip başka bir örnek وير maddesidir.

الْوَاوُ وَالْبَاءُ وَالرَّاءُ كَلِمَاتٌ لَا تَنْفَاسُ، بَلْ هِيَ مُنْفَرِدَةٌ.

Bu madde birbirine kıyası mümkün olmayan kelimelerden ibarettir. Bu kelimeler anlam bakımından münferit kelimelerdir. Yani birinin diğeri ile alakası yoktur. الوَبْر kelimesi “tüy, kıl”, الوَبْر “hayvan”, بَنَاتُ أَوْبَرٍ “küçük mantar çeşidi, felaketler”, مَا بِالِدَّارِ وَأَبْرٍ cümlesi ise “Evde hiç kimse yoktur” anlamına gelmektedir.⁵⁹⁵

7.7. ‘Adem-i İnqiyâs/Anlam Benzeşmezliği

İbn Fâris bazı maddelerin kıyasa uygun olmadığını belirtmiştir. Bu maddelerde ortak anlam söz konusu değildir. Çünkü böyle maddelerdeki kelimeler arasında bir anlam benzerliği yoktur. İlk bakışta ‘adem-i inqiyâs’la tebâyun (anlam tutarsızlığı) arasında bir farkın olmadığı akla gelmektedir. Ancak tebâyun hem asıllar (ortak anlamlar) hem de kelimeler arasında söz konusu olurken; ‘adem-i inqiyâs sadece kelimeler arasında meydana gelmektedir. Çünkü bir madde için ‘adem-i inqiyâs kavramını kullanmak o maddede aslın (ortak anlamın) olmadığı anlamına gelmektedir.

Müellif جعل maddesindeki kelimeler arasında ‘adem-i inqiyâs’ın söz konusu olduğunu ifade etmiş ve bununla da bu kökteki kelimelerin birbirine benzemediğini belirtmiştir.

الْجِيمُ وَالْعَيْنُ وَاللَّامُ كَلِمَاتٌ غَيْرٌ مُنْقَاسَةٍ، لَا يُشْبِهُ بَعْضُهَا بَعْضًا. فَالْجَعْلُ: النَّخْلُ يَفُوتُ الْيَدَ... وَالْجَعُولُ: وَكَدِ النَّعَامِ. وَالْجَعَالُ: الْخِرْقَةُ الَّتِي تُنَزَلُ بِهَا الْقِدْرُ عَنِ الْأَنْفِيِّ. وَالْجَعْلُ وَالْجَعَالَةُ وَالْجَعِيلَةُ: مَا يُجْعَلُ لِلْإِنْسَانِ عَلَى الْأَمْرِ يَفْعَلُهُ. وَجَعَلْتُ الشَّيْءَ صَنْعَتَهُ... فَهَذَا الْبَابُ كَمَا تَرَاهُ لَا يُشْبِهُ بَعْضُهُ بَعْضًا.

“Bu madde ‘adem-i inqiyâs’a sahip kelimelerden oluşmaktadır. Bu kelimeler birbirine benzememektedir. الْجَعْلُ kelimesi “elin uzanamayacağı hurma ağacı”, الْجَعُولُ

⁵⁹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyisü'l-luġa*, VI, 81; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisü'l-luġa*, VI, 106-107.

“devekuşu yavrusu”, الجِعَال “sacayağından (ocaktan) kap indirmede kullanılan bez parçası”, الْجَعْلُ وَالْجَعَالَةُ وَالْجَعِيلَةُ kelimeleri “bir iş karşılığı verilmesi taahhüt edilen ücret”, جَعَلْتُ الشَّيْءَ صَنَعْتُهُ cümlesi de “Bir şey yaptım, ettim” anlamına gelmektedir. Gördüğün gibi bu bâbdaki kelimeler birbirine benzememektedir.”⁵⁹⁶

‘Adem-i inşiyâs’a başka bir örnek olarak غرب maddesi verilebilir:

الْعَيْنُ وَالرَّاءُ وَالْبَاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ، وَكَلِمَةٌ غَيْرٌ مُنْقَاسَةٍ لَكِنَّهَا مُتَجَانِسَةٌ.

Bu maddenin sahih bir aslı (kökü) vardır. Bu maddedeki kelimeler kıyasa uygun olmasa da aralarında bir bağlantı söz konusudur. الْعَرَبُ: حَدُّ الشَّيْءِ “bir şeyin keskin tarafı”, الْعَرَبُ: الدَّلْوُ الْعَظِيمَةُ “büyük kova”, الْعَرَبُ مِنَ الْعَيْنِ “göz uçları, göz kenarları”, الْعَرَبُ: مَجَارِي الْعَيْنِ “ağız suyu, tükürük çokluğu”, غُرُوبُ الْأَسْتَانِ: مَاؤُهَا “gözyaşı akan yer”, الْعَرَبُ: الرَّأْيَةُ “su tulumu”, الْعَرَبُ: شَجَرٌ “ağaç türü”, الْعَرَبُ: الْوَرْمُ فِي “vatandan uzak olma”, الْعَرَبُ: الْبُعْدُ عَنِ الْوَطَنِ “gözyaşı kanalındaki şişme”, الْمَأْقِ الْعَرَابُ “sırtın, hörgücün yukarı kısmı”, الْعَرَابُ: أَعْلَى الظَّهْرِ وَالسَّامِ “güneşin batması”, الشَّمْسِ الْعَرَابُ “karga”, الْعَرَابُ: رَأْسُ الْفَأْسِ “baltanın ağız kısmı”, الْأَسْوَدُ: الْعَرَابُ: الْغَرِيبُ kelimesi ise “siyah” anlamına gelmektedir.⁵⁹⁷

فِيد maddesi de kıyasa uygun olmayan bir maddedir.

الْفَاءُ وَالْيَاءُ وَالذَّالُ أَصْلٌ صَحِيحٌ، إِلَّا أَنَّ كَلِمَةً لَمْ تَجِئْ قِيَاسًا، وَهُوَ مِنَ الْأَبْوَابِ الَّتِي لَا تَنْفَاسُ.

Bu maddenin sahih bir kökü (useyl-kökçük) vardır. Ancak bu maddedeki kelimeler kıyasa uygun değildir. Bu bâb ‘adem-i inşiyâs’ın söz konusu olduğu bâblardan biridir. الْفَيْدُ: التَّبَخُّرُ فِي الْمَشْيِ “zaferan, safran bitkisi”, الْفَيْدُ: الرَّعْفَرَانُ “çalımlı yürümek”, الْفَيْدَةُ: الْفَيْدَةُ: “çok yiyen”, الْمَوْتُ: الْفَيْدَةُ: “ölüm”, ذَكَرُ الْبَوْمِ: الْفَيْدَةُ: “erkek

⁵⁹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 460-461.

⁵⁹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 420-422 (Bu madde özet olarak verilmiştir).

baykuş”, اسْتَحْدَاثُ مَالٍ وَخَيْرٍ kelimesi ise “bir mal veya hayır ortaya koyma” anlamına gelmektedir.⁵⁹⁸

7.8. Tefâvut/Anlam Farklılığı

İbn Fâris bazı maddelerde “tefâvut” (farklılık) kavramını kullanmıştır. Bu kavramın bazen asıllar bazen de kelimeler arasında söz konusu olduğunu kaydetmiştir. Asıllar arasında olan tefâvut’e örnek olarak beş ortak anlamdan ibaret olan حمّ maddesi verilebilir:

الْحَاءُ وَالْمِيمُ فِيهِ تَفَاوُتٌ؛ لِأَنَّهُ مُتَشَعَّبُ الْأَبْوَابِ جِدًّا. فَأَحَدُ أَصُولِهِ اسْوَدَادٌ، وَالْآخِرُ الْحَرَارَةُ، وَالثَّلَاثُ الدُّنُو وَالْحُضُورُ، وَالرَّابِعُ جِنْسٌ مِنَ الصَّوْتِ، وَالْخَامِسُ الْقَصْدُ.

Bu maddedeki asıllar (ortak anlamlar) arasında tefâvut söz konusudur. Çünkü bu maddenin bâbları çok yönlüdür. Birinci asıl “siyah olmak”, ikincisi “sıcaklık, hararet”, üçüncüsü “yaklaşmak, gelmek”, dördüncüsü “ses çeşidi”, beşincisi ise “yönelmek” anlamına gelmektedir.⁵⁹⁹

Kelimeler arasındaki tefâvut’e örnek olarak تبن maddesi verilebilir:

التَّاءُ وَالْبَاءُ وَالثُّونُ كَلِمَاتٌ مُتَّفَاوِتَةٌ فِي الْمَعْنَى جِدًّا، وَذَلِكَ دَلِيلٌ أَنَّ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ مَوْضُوعًا وَضَعًا مِنْ غَيْرِ قِيَاسٍ وَلَا اشْتِقَاقٍ.

Bu madde manaları çok farklı kelimelerden ibarettir. Bu da Arap dilinin bir kısmının kıyasa ve iştikaka uygun olmadan vaz‘ edildiğine delildir. التَّبْنُ kelimesi “saman”, yine bu kelime “büyük kadeh, büyük bardak”, التَّبْنُ ise “zeka, zekilik” anlamına gelmektedir.⁶⁰⁰

İbn Fâris “tefâvut” kavramıyla aynı maddede olan kelimelerin bir kıyas içerisinde yer almadığını yani bir benzerlik taşımadığını kastetmektedir. Bunu سرو maddesinde açık bir şekilde ifade etmiştir:

⁵⁹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 463-464 (Başka örnekler için “Kıyas” konusuna bakınız).

⁵⁹⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 23-24.

⁶⁰⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 363-364.

السَّيْنُ وَالرَّاءُ وَالْحَرْفُ الْمُعْتَلُّ بَابٌ مُتَّفَاوِتٌ جَدًّا، لَا تَكَادُ كَلِمَتَانِ مِنْهُ تَجْتَمِعَانِ فِي قِيَاسٍ وَاحِدٍ.

Bu madde çok farklı anlama gelen kelimelerden ibarettir. Bu maddedeki kelimelerden ikisi bile neredeyse bir kıyas (anlam benzerliği) içerisinde birleşmemektedir.⁶⁰¹

7.9. Teğârüb/Anlam Yakınlığı ve Tedâhul/Anlamların İç İç Geçmesi

İbn Fâris asıllar ve kelimeler arasında olan teğârüb'a (anlam yakınlığına) eserinde birçok yerde dikkat çekmiştir. Asıllar arasında olan anlam yakınlığına أمّ maddesi örnek verilebilir:

الْهَمْزَةُ وَالْمِيمُ وَالتُّونُ أَصْلَانِ مُتَقَارِبَانِ: أَحَدُهُمَا الْأَمَانَةُ الَّتِي هِيَ ضِدُّ الْخِيَانَةِ، وَمَعْنَاهَا سُكُونُ الْقَلْبِ، وَالْآخَرُ التَّصْدِيقُ. وَالْمَعْنَيَانِ كَمَا قُلْنَا مُتَدَانِيَانِ.

Bu madde anlam yakınlığı olan iki asıldan (ortak anlamdan) ibarettir. Bunlardan birincisi “ihanetin tam aksi olan emanet, güvenilir olmadır”. Bunun anlamı kalbin huzur bulmasıdır. Diğer anlam ise “tasdik etmedir”.⁶⁰² Bu iki ortak anlam arasında olan yakınlığı şu şekilde açıklamak mümkündür: Tasdik herhangi bir hususta kalbin huzur bulmasıyla meydana gelen bir işlemdir. Yine şu şekilde de açıklanabilir: Ancak güvenilen birinin tasdiki söz konusudur.

Müellif bazı maddelerde ise fer'ler arasında anlam yakınlığının olduğunu kaydetmiştir.

الْمِيمُ وَاللَّامُ وَالْحَاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ لَهُ فُرُوعٌ تَتَفَارَبُ فِي الْمَعْنَى وَإِنْ كَانَ فِي ظَاهِرِهَا بَعْضُ التَّفَاوُتِ. فَالْأَصْلُ الْبَيَاضُ، مِنْهُ الْمِلْحُ الْمَعْرُوفُ، وَسُمِّيَ لِبَيَاضِهِ.

Bu maddenin bir tek ortak anlamı vardır. Bu maddedeki fer'ler zahiren farklı olsa da mana bakımından yakındır. Bu maddenin ortak anlamı “beyazlıktır”. “Tuz” kelimesi de beyaz olduğu için الْمِلْحُ şeklinde isimlendirilmiştir. كَبَشُ أَمْلَحُ terkibi “alaca

⁶⁰¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 154.

⁶⁰² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 133-135; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 483-484, II, 141-142, 389-390, 451, 459, III, 465-466.

koç”, المُلْحَةُ kelimesi “siyah karışmış beyaz renk”, مَلْحَ الْمَاءِ cümlesi “Su tuzlu oldu” anlamına gelmektedir. مِلْحَانُ ise kış mevsimindeki bir ayın ismidir. Bu isim kış mevsimindeki karın beyazlığından gelmektedir.⁶⁰³

Kelimeler arasındaki anlam yakınlığına تبل maddesi örnek verilebilir:

التَّاءُ وَالْبَاءُ وَاللَّامُ كَلِمَاتٌ مُتَقَارِبَةٌ لَفْظًا وَمَعْنَى، وَهِيَ خِلَافُ الصَّلَاحِ وَالسَّلَامَةِ.

Bu madde lafız ve mana bakımından yakın olan kelimelerden ibarettir. Bu madde emanın, selametın tam tersi bir anlama delalet etmektedir. التَّبَلُّ kelimesi “düşmanlık” ve “sevginin kalbe hakim olup yıpratması”, قَلْبٌ مَتَّبُولٌ terkibi “hüzünlü kalp”, تَبَلَّهُمُ الدَّهْرُ cümlesi ise “Zaman onları perişan etti” anlamına gelmektedir.⁶⁰⁴

İbn Fâris bazı maddelerde aralarında teğârub (anlam yakınlığı) olan farklı ortak anlamları tek ortak anlamda toplamıştır. Buna örnek olarak أجر maddesi verilebilir. Bu maddenin iki ortak anlamı vardır. Ancak bunları tek anlamda toplamak mümkündür. Birincisi “bir işe karşılık verilen ücret”, ikincisi ise “kırılmış kemiğin iyileşmesi, kaynamasıdır”. Bu iki anlamı şu şekilde toplamak mümkündür: İşçi işinin karşılığı olan ücreti almak suretiyle işinde karşılaştığı yorgunluktan kurtulmuş, durumu iyileşmiş, düzelmiş olmaktadır.⁶⁰⁵

İbn Fâris bazı maddelerde asıllar arasında tedâhul’un (iç içe geçmenin) olduğunu kaydetmiştir. Buna örnek olarak شجر maddesi verilebilir:

الشَّيْنُ وَالْجِيمُ وَالرَّاءُ أَصْلَانِ مُتَدَاخِلَانِ، يَقْرُبُ بَعْضُهُمَا مِنْ بَعْضٍ، وَلَا يَخْلُو مَعْنَاهُمَا مِنْ تَدَاخُلِ الشَّيْنِ بَعْضِهِ فِي بَعْضٍ، وَمِنْ عُلُوِّ فِي شَيْءٍ وَارْتِفَاعٍ. وَقَدْ جَمَعْنَا بَيْنَ فُرُوعِ هَذَيْنِ الْبَابَيْنِ، لِمَا ذَكَرْنَا مِنْ تَدَاخُلِهِمَا.

⁶⁰³ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, V, 347-349; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, I, 71.

⁶⁰⁴ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, I, 363; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, I, 347, IV, 509, VI, 111, 148.

⁶⁰⁵ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, I, 62-63; Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, I, 395-396.

Bu madde iç içe geçmiş iki ortak anlamdan ibarettir. Bu ortak anlamlar birbirine yakındır. Bu madde bir şeyin bir kısmının diğer kısmına karışması, iç içe geçmesi ve yükseklik anlamlarından oluşmaktadır. Zikrettiğimiz tedâhul (iç içe geçme) sebebiyle bu iki bâbın fer'lerini (yan anlamlarını) topladık.

الشَّجَرُ مَعْرُوفٌ، الْوَاحِدَةُ شَجْرَةٌ، وَهِيَ لَا تَخْلُو مِنْ ارْتِفَاعٍ وَتَدَاخُلِ أَغْصَانٍ. kelimesi “ağaç” anlamına gelmektedir. Bu kelimedede yükseklik ve iç içe geçme ortak anlamları açık bir şekilde gözükmektedir.

سُمِّيَتْ مُشَاحِرَةً لِتَدَاخُلِ كَلَامِهِمْ بَعْضُهُ فِي بَعْضٍ – “tartışmak” kelimesinin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi sözün iç içe geçmesidir.⁶⁰⁶

“Yükseklik” ortak anlamı bu kelimedede tartışma esnasında sesin yükseltilmesi şeklinde tezahür etmiş olabilir.

الشَّجَارُ: خَشَبُ الْهُودَجِ. وَالْمَعْنِيَانِ جَمِيعًا فِيهِ مَوْجُودَانِ ، لِأَنَّ نَمَّ ارْتِفَاعًا وَتَدَاخُلًا. kelimesi “mahfe tahtası, sürgüsü” anlamına gelmektedir. Bu kelimedede her iki ortak anlam bulunmaktadır. Çünkü burada hem yükseklik hem de iç içe geçme söz konusudur.⁶⁰⁷

7.10. Müteradif/Eş Anımlı Kelimeler

Ayrı ayrı kullanıldıklarında bir anlam ortaklığı içinde aynı anlama gelen, kökleri farklı iki kelimededen her birine “müterâdif” (eş anlamlı) adı verilmektedir.⁶⁰⁸

Genellikle İbn Fâris'in terâdüfü kabul etmediği yönünde bir görüşe sahip olduğu bilginler arasında yaygındır.⁶⁰⁹ Muasır dil bilginlerinden İbrahim Enis, hemen her şeye, câmid ve yabancı isimlere bile zorlama yollarla bir kök bulmaya çalışan dilcilerin müteradifin reddine zemin hazırladıklarını söyler. İbrahim Enis, bu konuda ilk sorumlu olanların *Kitâbu'l-İştîkâk*'ta her kabile ve yere bir kök arayan İbn Dureyd ve aynı şeyi *Meḳâyis*'te uygulayan İbn Fâris olduğunu belirtir.⁶¹⁰

Bu konuyla ilgili görüşlerini müellif *eş-Şâhibî* adlı eserinde açıklamıştır. Eş anlamlı olduğu kabul edilen kelimeler arasında mutlaka bir ayrıntı farkının olduğunu

⁶⁰⁶ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, III, 246.

⁶⁰⁷ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, III, 247.

⁶⁰⁸ et-Tehânevî, *Mevsu'atu Keşşafî iştilâhâti'l-funûn*, I, 406.

⁶⁰⁹ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 403.

⁶¹⁰ İbrahim Enis, *Fî'l-lehecâti'l-'Arabîyye*, Mektebetu'l-enclu'l-Mısriyye, Kahire, (t.y.), s. 156.

belirtmektedir. “Kılıç” kelimesiyle alakalı olarak bu kelimenin asıl isminin bir tek *السَّيْفِ* olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlama gelen *المُهَنْدُ* → *الحُسَامُ* gibi diğer kelimelerin ise sıfat olduğunu ve birinde olan mananın diğerinde olmadığını ifade etmektedir. Mesela “üzerinde yemek olan sofraya” *المَائِدَة* denilirken “üzerinde yemek olmayan sofraya” için *حِرَان* kelimesi kullanılmaktadır. Yine *كَأْس* kelimesi “içinde içecek olan bardak” anlamına gelirken *قَدَح* ve *كُوب* kelimeleri “boş bardak” için kullanılmaktadır.⁶¹¹

İbn Fâris bu görüşe şöyle itiraz edildiğini nakletmektedir: Şayet her kelimenin farklı bir anlamı olsa o zaman bir kelimeyi başka kelimeyle açıklamak mümkün olmaz. Genellikle *لَا رَيْبَ فِيهِ* (şüphesiz) ifadesi *لَا شَكَّ فِيهِ* şeklinde açıklanmaktadır. Bu takdirde farklı anlamlar ifade ettiği için *الرَّيْبِ* kelimesinin *الشَّكِّ* kelimesiyle açıklanması doğru olmaz. İbn Fâris bunun benzerlik (müşâkele) açısından bu şekilde ifade edildiğini belirtmektedir. Ayrıca eş anlamlı kelimeler tamamen birbirinden farklı değildir. Sadece birinde olan anlam yönü diğerinde yoktur. İbn Fâris terâdüf’le alakalı bu görüşü Ahmed b. Yahya Sa‘leb’den aldığını belirtmektedir.⁶¹²

7.11. Müşterek/Çok Anlamlı Kelimeler

Arapça’da çok anlamlı kelimelere “müşterek” adı verilmektedir.⁶¹³ Müşterek, müteradifin karşıtı olarak kabul edilir.⁶¹⁴ İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserinde iki yerde müşterek kavramını açıklamaktadır:

1. “Birçok şeyin bir isimle adlandırılması”,⁶¹⁵

2. “Bir lafzın farklı anlamlara delalet etmesi”. Müellif müşterek lafza *قَضَى*

kelimesini örnek vermektedir. Bu kelime “hüküm vermek, emretmek, bildirmek,

⁶¹¹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 97-99, 207.

⁶¹² İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 98-99.

⁶¹³ et-Tehânevî, *Mevsu‘atu Keşşafî ıstılâhâti’l-funûn*, II, 1547; Küçükkalay, *Kur‘ân Dili Arapça*, s. 192.

⁶¹⁴ İsmail Durmuş, “Müşterek”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 171.

⁶¹⁵ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 97.

etmek” anlamlarına delalet etmektedir.⁶¹⁶ Anlamları farklı olsa da bir tek sahih aslı bulunmaktadır. O da “bir şeyin sağlam bir şekilde yapılması ve uygulanmasıdır”.⁶¹⁷

Meḳâyis'te ise حشم maddesini müşterek asıl olarak kaydetmektedir:

الْحَاءُ وَالسُّيْنُ وَالْمِيمُ أَصْلٌ مُشْتَرِكٌ، وَهُوَ الْعَضْبُ أَوْ قَرِيبٌ مِنْهُ. قَالَ أَهْلُ اللَّغَةِ. الْحِشْمَةُ: الْإِنْقِبَاضُ وَالِاسْتِحْيَاءُ...
حَشَمْتُ الرَّجُلَ أَحْشَمُهُ وَأَحْشَمْتُهُ، وَهُوَ أَنْ يَجْلِسَ إِلَيْكَ فَتَوَدِّيَهُ وَتُسْمِعَهُ مَا يَكْرَهُ... حَشَمْتُهُ فَحَشَمْتُ، أَيَّ أَحْجَلْتُهُ.

Bu madde müşterek bir asıldan ibaret olup “gazap ve ona yakın olan duygulara” delalet etmektedir. Dil bilginleri الحِشْمَةُ kelimesinin “çekingen olmak, sıkılmak, utanmak” anlamına geldiğini ifade etmektedirler. حَشَمْتُ الرَّجُلَ cümlesi “kişiye eziyet etmem, hoşlanmadığı şeyleri ona söylemem” anlamına gelmektedir. Yine bu fiil “utandırmak, sıkmak, mahcup etmek” anlamını da vermektedir.⁶¹⁸ Müellif bu maddeyi gazap ve ona yakın duyguları beraber ifade etmesi yönüyle müşterek olarak adlandırmıştır.

İbn Fâris عين maddesinin “bir uzuv: göz” şeklinde bir sahih ortak anlamının olduğunu kaydetmektedir. Bu madde kapsamında yer alan “kalp gözü, casus, pınar, bulut, güneş, kavmin şerefli, efendisi, bir şeyin zati, kendisi” gibi anlamların ise istiare ve teşbih yoluyla sabit olduğunu belirtmektedir.⁶¹⁹ Bu ifadesiyle İbn Fâris müşterek lafızların meydana gelmesinde en önemli amil olan “kelimenin hakiki anlamından mecazi anlamına intikaline”⁶²⁰ dikkat çekmekte ve bu maddenin vaz‘ itibarıyla bir anlama delalet ettiğini vurgulamaktadır.

Bir kelimenin asıl anlamına ilaveten taşhîf, ibdâl,⁶²¹ mecaz gibi sebeplerle zamanla yeni anlam kazanması ve muhtelif lehçelerde meydana gelen farklı anlamlar⁶²² da müşterek lafızların oluşmasında başka bir etkidir.⁶²³ Müellif eş-

⁶¹⁶ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 207.

⁶¹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, V, 99.

⁶¹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, II, 63-64.

⁶¹⁹ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, IV, 199-204.

⁶²⁰ İbrahim Enis, *Fî'l-lehecâti'l-'Arabîyye*, s. 168-169.

⁶²¹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, III, 142-143, V, 105.

⁶²² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luğa*, II, 388.

Şâhibî adlı eserinde İslam'ın gelmesiyle iman, islam, küfr, nifâk, fisk gibi kelimelerin yeni anlamlar kazanmasından da bahsetmektedir.⁶²⁴ Bu şekilde bu kelimeler müşterek lafız haline gelmektedir.

İbn Fâris Arapça'da vaz' itibariyle müşterek lafızların varlığını kabul etmektedir.⁶²⁵ Bazı maddelerin iki, üç, dört hatta beş ortak anlamının olduğunu belirtmesi bunu göstermektedir. Yine müellifin *Futyâ faķîhi'l-'Arab* adlı eserinde verdiği örneklerden bir fakihin müşterek lafızları bilmesi gerektiği hususu anlaşılmaktadır.⁶²⁶

7.12. Ezdâd/Zıt Anlamlı Kelimeler

Ezdâd adı verilen ve zıt iki anlama gelen kelimelerin varlığı dil geleneğinde çeşitli yönlerden tartışılmıştır. Arapça'da zıt anlamlı kelimelerin varlığını kabul eden ve bu konuda görüş belirtenlerin başında İbn Fâris ve İbn Sîde (ö. 458/1066) gibi sözlükçüler gelmektedir.⁶²⁷ İbn Fâris tezâd'ı "iki zıt anlamın bir isimle adlandırılması"⁶²⁸ ve "bir lafzın zıt anlamlara delaleti"⁶²⁹ şeklinde açıklamaktadır. Aslında ezdâd müşterekin bir çeşidi olarak değerlendirilmektedir.⁶³⁰ Ancak İbn Fâris bu kavramları ayrı ayrı açıklamıştır.

İbn Fâris *eş-Şâhibî* adlı eserinde ezdâd konusunda bir kitap yazdığını ve bu eserde ezdâd'ı kabul etmeyenlere karşı bir reddiye sunduğunu belirtmektedir.⁶³¹ Ancak kitabın adını zikretmemektedir.

Müellif *شعب* maddesinin iki farklı ortak anlama sahip olduğunu ifade etmektedir. Birincisi "bölünmek, parçalanmak", ikincisi ise "toplanmak, birleşmektir". Dil âlimleri bu maddede ihtilaf etmişlerdir. Âlimlerden bir kısmı bu

⁶²³ İbrahim Enis, *Fî'l-lehecâti'l-'Arabiyye*, s. 170; Kâzım Fethi er-Râvî, Nevvâl Kerim Zerzûr, "Ahmed b. Fâris ve 'ilmu'd-delâle", *Mecelletu Âdâbi'l-mustanşiriyye*, XII, 1406/1985, s. 149-152.

⁶²⁴ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 79.

⁶²⁵ Hilmî Halil, "İlmu'l-me'âcim 'inde Ahmed b. Fâris", s. 481.

⁶²⁶ Bkz. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, "Kitâbu Futyâ faķîhi'l-'Arab" (nşr. Huseyn Ali Maħfûz), *Mecelletu'l-Mecma'i'l-'ilmîyyi'l-'Arabî*, XXXIII, Dımaşk 1377/1958, s. 459-466.

⁶²⁷ Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", s. 49.

⁶²⁸ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 99.

⁶²⁹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 207.

⁶³⁰ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I, 387; Ğâzî Muħtâr Tuleymât, "Nazarât fi 'ilmi delâleti'l-elfâz 'inde Ahmed b. Fâris el-Luĝavî", *Havliyyâtu kulliyeti'l-âdâb*, XI, Kuveyt 1410/1990, s. 26.

⁶³¹ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, s. 99.

maddenin ezdâd'dan olduğunu kaydetmiştir. el-Halil bu görüşü belirtmiştir. Diğer kısmı ise ezdâd'dan olmadığını ve bu farklı anlamların her birinin farklı dillere (lehçelere) ait olduğunu ifade etmiştir. İbn Dureyd “bölünme” anlamının bir dile “toplanma” anlamının ise başka bir dile ait olduğunu belirtmektedir.⁶³² İbn Dureyd tezâd'ın oluşması için her iki zıt anlamın bir dile ait olmasını şart koşmaktadır.⁶³³

İbn Fâris de عَسَّ maddesinde tezâd'ın olmadığını kalb yoluyla açıklamaktadır. O bu maddenin “bir şeye yakın olmak, talep etmek” ve “hafiflik” şeklinde iki yakın ortak anlamının olduğunu ifade etmektedir. عَسَّسَ اللَّيْلُ cümlesi “gecenin gelmesi” anlamını vermektedir. Bu kelimenin “gitmek” anlamı ise bu iki ortak anlamın dışındadır. Çünkü bu anlam, bu kelime سَعَّ fiilinden maqlûb olduğu zaman söz konusudur.⁶³⁴ سَعَّ maddesi “gitmek” ortak anlamına delalet etmektedir.⁶³⁵

Müellif yine سَرَّ maddesinin “gizlemek” şeklinde tek ortak anlamının olduğunu kaydetmektedir. وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ âyetine “azabı görünce pişmanlık gösterdiler”⁶³⁶ şeklinde meâl vererek bu kelimenin “izhar etmek” anlamına geldiğini ifade edip bunu ezdâd'dan saymak doğru değildir. Çünkü bu âyetin anlamı şu şekildedir: “Azabı görünce (alay edilmekten korktukları için) pişman olduklarını gizlediler”. Bu kelime “izhar etmek” anlamına gelen أَشْرَّ ile karıştırılmaktadır.⁶³⁷

Bu örneklerden anlaşılmaktadır ki, İbn Fâris ezdâd'ı kabul etmekle beraber farklı izahlar⁶³⁸ getirmek suretiyle en aza indirme taraftarıdır.

Ezdâd'ın ortaya çıkışını dil âlimleri bazı sebeplere bağlamışlardır:

⁶³² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 190-191; (Bkz. İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 343).

⁶³³ er-Râvî, Zerzûr, “Ahmed b. Fâris ve ‘ilmu’ d-delâle”, s. 144.

⁶³⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 42-43.

⁶³⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 57.

⁶³⁶ Yunus, 10/54.

⁶³⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 67-68.

⁶³⁸ Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 58, VI, 34.

1. Lehçe Farkları.⁶³⁹ İbn Fâris bu amile وثب maddesinde dikkat çekmektedir.

Bu madde “sıçramak” anlamına delalet etmektedir. Ancak Hımyeri⁶⁴⁰ lehçesinde “oturmak” anlamına gelmektedir.⁶⁴¹ Böyle durumlarda İbn Fâris, maddenin sahih olan anlamını tercih etmiş, diğerinin ise kıyasa uygun olmadığını belirtmiştir.⁶⁴²

2. Kelimelerin şekillerinde meydana gelen değişiklikler.⁶⁴³ Buna “gelmek” ve “gitmek” anlamına gelen عَسَسَ kelimesi örnek verilebilir. Çünkü bu kelimenin “gitmek” anlamı kalb yoluyla meydana gelmiştir.

3. Zamanla dilin gelişmesi sonucu kelimelerin hakiki manaları yanında mecazi manalarının da ortaya çıkması.⁶⁴⁴ صرم maddesinin “kesmek” şeklinde sahih ve sabit bir ortak anlamı bulunmaktadır. الصَّرِيمُ kelimesi ise hem “gündüz” hem de “gece” anlamına gelmektedir. Bunlar birbirini kestiği ve birbirinden kesildiği için bu şekilde isimlendirilmişlerdir.⁶⁴⁵ İbn Fâris bu yorumuyla bu kelimeleri kesen ve kesilen bir şeye benzetmiştir.

İbn Fâris asılların zıt anlamlı olmasıyla bir aslın iki anlamının zıt olmasını birbirinden ayırmıştır. Zıt anlamlı olan asıllara bu maddeler örnek verilebilir:

الْخَاءُ وَالْفَاءُ وَالْيَاءُ أَصْلَانِ مُتَبَايِنَانِ مُضَادَّانِ. فَالْأَوَّلُ السَّتْرُ، وَالثَّانِي الْإِظْهَارُ.

حفي maddesi anlam tutarsızlığına sahip ve tamamen birbirine zıt iki ortak anlamdan oluşmaktadır. Bu anlamlardan birincisi “örtmek”, ikincisi ise “izhar etmektir”.⁶⁴⁶

⁶³⁹ Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 198; Tuleymât, “Nazârât fi ‘ilmi delâleti’l-elfâz, s. 35-38; Muharrem Çelebi, “Ezdâd”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 47.

⁶⁴⁰ Hımyeriler: Milâttan önce 115-milâttan sonra 525 yılları arasında Yemen’de hüküm süren Arap hânedanı (Hüseyin Algül, “Hımyeriler”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 62).

⁶⁴¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, VI, 86; İbn Fâris, *eṣ-Şâhibî*, s. 53-54.

⁶⁴² Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, III, 148-149.

⁶⁴³ Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 199; Tuleymât, “Nazârât fi ‘ilmi delâleti’l-elfâz, s. 38-40; Çelebi, “Ezdâd”, *DİA*, XII, 47.

⁶⁴⁴ Çelebi, “Ezdâd”, *DİA*, XII, 48.

⁶⁴⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, III, 344-345.

⁶⁴⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, II, 202.

الْعَيْنُ وَالذَّالُّ وَاللَّامُ أَصْلَانِ صَحِيحَانِ، لَكِنَّهُمَا مُتَقَابِلَانِ كَالْمُتَضَادَّيْنِ: أَحَدُهُمَا يَدُلُّ عَلَى اسْتِوَاءٍ، وَالْآخَرُ يَدُلُّ عَلَى
اعوجاجٍ.

عدل maddesi iki sahih asıldan (ortak anlamdan) ibarettir. Ancak bu iki asıl ezdâd gibi karşıt iki anlamlıdır. Birincisi “düz olmaya” ikincisi ise “eğriliye” delalet etmektedir.⁶⁴⁷

Bir aslın delalet ettiği zıt anlamlar için şu maddeler örnek verilebilir:

الطَّاءُ وَالثُّونُ أُصَيْلٌ صَحِيحٌ يَدُلُّ عَلَى مَعْنَيْنِ مُخْتَلِفَيْنِ: يَقِينٌ وَشَكٌّ.

Bu madde iki farklı anlama delalet eden sahih bir kökten (useylden = kökçükten) ibarettir. Bu anlamlar “kesin bilme, yakin” ve “şüphe, şektir”.⁶⁴⁸

الرَّاءُ وَالكَافُ وَالثُّونُ أَصْلٌ يُخْتَلَفُ فِي مَعْنَاهُ. يَقُولُونَ هُوَ الظَّنُّ، وَيَقُولُونَ هُوَ اليَقِينُ.

زكَن maddesi manası konusunda ihtilafa düşülen bir asıldan (kökten) ibarettir.

Bu anlamın “zan” olduğunu söylemektedirler. Yine “kesinlik, yakin” olduğunu da ifade etmektedirler.⁶⁴⁹

الْقَافُ وَالسِّينُ وَالطَّاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ يَدُلُّ عَلَى مَعْنَيْنِ مُتَضَادَّيْنِ وَالْبِنَاءُ وَاحِدٌ. فَالْقِسْطُ: الْعَدْلُ... وَالْقَسْطُ بِفَتْحِ
الْقَافِ: الْجَوْرُ.

قسط maddesi iki zıt anlama delalet eden bir asıldan (kökten) oluşmaktadır.

Ancak her iki anlamın yapısı aynıdır. الْقِسْطُ kelimesi “adalet”, الْقَسْطُ ise “zülüm” anlamına gelmektedir.⁶⁵⁰ Müellif bu maddedeki tezâd’ı iştikak yönüyle açıklamaktadır.

⁶⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 246-247; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 212, IV, 205-207.

⁶⁴⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 462.

⁶⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 17.

⁶⁵⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 85-86.

İbn Fâris'in bu farklı anlamları iki farklı ortak anlam olarak değerlendirmeyip bir asıl (kök) içerisinde iki ayrı mana olarak kaydetmesi tezâd'ı sonradan meydana gelen farklı amillere veya maddenin içerisinde yer alan iştikak farklılığına bağlaması sebebiyle olabilir.⁶⁵¹

Kelimenin zıt anlamlı olmasına ise فوز maddesi örnek verilebilir:

الْفَاءُ وَالْوَاوُ وَالزَّاءُ كَلِمَتَانِ مُتَضَادَّتَانِ. فَالْأُولَى التَّجَاةُ وَالْأُخْرَى الْهَلَكَةُ.

Bu madde zıt anlamlı iki kelimedenden ibarettir. Birinci kelime “kurtuluş”, ikincisi ise “helak olma” anlamına gelmektedir.⁶⁵²

7.13. Muhmel/Kullanım Dışı Olan Maddeler

Muhmel, kullanım dışı olan veya harfleri bağdaşmayan maddeleri, kelimeleri ifade eden bir kavramdır. Karşıtı musta‘meldir.⁶⁵³ İbn Fâris bazı bâbların başında bu kavramı kullanmış ve o bâbların muhmel olduğunu belirtmiştir.

(بَابُ الْهَمْزَةِ وَالْعَيْنِ وَمَا بَعْدَهُمَا فِي الثَّلَاثِيَّ مُمْمَلٌ.)

İbn Fâris birinci harfi “hemze”, ikinci harfi “ayn” olan bütün maddelerin muhmel olduğunu kaydetmektedir.⁶⁵⁴ Birinci harfi “te”, ikinci harfi “şîn”,⁶⁵⁵ yine birinci harfi “te”, ikinci harfi “ğayn” olan maddelerin de muhmel olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁶

İbn Fâris bazen de el-Halil'in muhmel olarak değerlendirdiği maddelerin musta‘mel olduğunu ifade etmiştir. ثحل maddesinin “içi boş olan bir şeyin büyüklüğü” şeklinde tek ortak anlamının olduğunu belirttikten sonra bu maddenin el-Halil'e göre muhmel olmasını garip bir durum olarak değerlendirmiştir.⁶⁵⁷ عكش

⁶⁵¹ Örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 327, 332-333, 355-356, 358-359, 366.

⁶⁵² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 459.

⁶⁵³ İbn Fâris, *eş-Şâḫibî*, s. 81-82.

⁶⁵⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 114.

⁶⁵⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 348.

⁶⁵⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 349.

⁶⁵⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 371.

maddesinin de “toplanma” şeklinde bir tek sahih ortak anlamının olduğunu belirtmiş, ancak el-Halil’in bu maddenin muhmel olarak değerlendirdiğini kaydetmiştir.⁶⁵⁸

8. ESERİN ELEŞTİRİSİ

1. Esere yöneltilen eleştirilerin başında tertibinin zor anlaşılması, maddelerin asıllarına göre taksimindeki karışıklıklar, bazı kelimelerin açıklanmaması ve ihtisardan dolayı alıntılarda kısaltma yapılması gibi hususlar gelmektedir.⁶⁵⁹

Mesela أدر (testisin şişmesi) maddesinin bir tek kelimedenden (anlamdan) ibaret olduğunu zikretmiş ancak bu maddenin anlamını açıklamamıştır.⁶⁶⁰ Yine الرِّعْبُ (köpük) kelimesini zikretmiş ancak şerh etmemiştir.⁶⁶¹ Bazen de kelimeleri zikretmeden şerh etmiştir. دت maddesinin bir tek kelimedenden (anlamdan) ibaret olduğunu ve bu anlamın da “hafif yağmur” olduğunu belirtmiştir.⁶⁶² Ancak “hafif yağmur” anlamına gelen دت kelimesini zikretmemiştir. Bir madde içerisinde o maddeden olduğu halde kaydetmediği kelimeler de vardır. Bunu müellif بنو maddesinde açık bir şekilde ifade etmiştir. Bu maddeden olan diğer kelimeleri sözü uzatmamak için kaydetmediğini belirtmiştir.⁶⁶³

İktibasta bulunduğu dil bilgilerinin özellikle de el-Halil b. Ahmed’in, İbn Dureyd’in, İbnu’s-Sikkî’in ve Ebû Ubeyd’in isimlerini zikretmediği yerler de olmuştur.

Örnek olarak verdiği hadislerin ve şiirlerin sadece bir kısmını kaydederek birçok yerde ihtisara başvurmuştur.

Maddelerin asıllarına göre taksiminde bazen ikinci ortak anlamla ilgili olan hususları birinci ortak anlamı açıklarken ya da üçüncü ortak anlamla ilgili olan

⁶⁵⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 107-108; el-Halil’in muhmel olarak değerlendirdiği halde İbn Fâris’in musta‘mel gördüğü diğer örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 245-246, IV, 252.

⁶⁵⁹ Emil Yakub, *el-Me‘âcimu’l-luġaviyyetu’l-‘Arabiyye*, s. 90; Elmalı, “Mu‘cemü meḳâyîsi’l-luġa”, *DİA*, XXX, 347.

⁶⁶⁰ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 71.

⁶⁶¹ Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 54.

⁶⁶² İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 264.

⁶⁶³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 305.

açıklamaları ikinci ortak anlamda zikretmiştir.⁶⁶⁴

Sonu illetli harfle biten köklerin açıklaması bir düzen içerisinde yer almamaktadır. Bu maddeleri bazen bir arada bazen de ayrı ayrı başlıklar altında incelemiştir. Bu karışıklık aynı şekilde ikinci harfi illetli olan köklerde de devam etmektedir.

2. İbn Fâris başka dillere ait olan kelimelerle alakalı yeterli bilgi vermemiştir. Eserinin en önemli özelliği iştikak olan bir müellifin lugavî açıdan kelimenin konumunu ve diğer dillerle olan ilişkisini bilmek için Arap diline yakın lisanlara (özellikle Sâmi dillerine) hâkim olması gerekli görülmektedir. Mesela تَارِيخ kelimesinin Arapça olmadığını belirtmiş ancak hangi dile ait olduğunu ifade etmemiştir.⁶⁶⁵ Bazen de konuyla alakalı ifadeleri “Arapça olduğunu zannetmiyorum”,⁶⁶⁶ “Farsça olduğunu zannediyorum”⁶⁶⁷ şeklinde şüphe içermektedir.⁶⁶⁸

İbn Fâris أرس → أرس → أرس → أرس gibi İbranca olan bazı maddeleri⁶⁶⁹ başka dillere ve lehçelere nispet etmiştir. Bu maddelerin Arap ve İbrânî dilleri tarafından başka üçüncü bir dilden alınma ihtimali de vardır. Yine اليم (deniz) ve القدوس (noksan sıfatlardan münezze olan Allah (c.c.)) kelimelerinin Suryânî dilindeki aslına değinmemiştir. القند (şeker) kelimesinin Arapça sanıldığını belirtmiş ancak Farsça olduğuna dair bir şey söylememiştir.⁶⁷⁰

Müellifin diğer dillere önem vermemesinin sebebi o günün şartlarında Arap dilinin hâkim olması ve dolayısıyla bu dili diğer dillere ihtiyaç bırakmayacak derecede yeterli görmesidir.⁶⁷¹ Arap dilinin Kur’ân ve hadis dili olması müellifin bu dili yeterli görmesinin başlıca sebebidir.

⁶⁶⁴ Naşşâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, II, 363.

⁶⁶⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 94; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 424, VI, 48.

⁶⁶⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 205.

⁶⁶⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 446, VI, 148.

⁶⁶⁸ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luġavî*, s. 33-34.

⁶⁶⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 64, 79, 241, II, 130, III, 15.

⁶⁷⁰ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luġavî*, s. 37-40, 55.

⁶⁷¹ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, I, 292.

Müellif belirlediği bir kural gereği mu‘arreb maddeleri ortak anlama uygun görmezken, bazı maddelerde bu kurala bağlı kalmamıştır. Mesela بذج maddesinin mu‘arreb olduğunu belirtmesine rağmen bir ortak anlamının olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷²

3. Müellif eserinin mukaddimesinde Arap dilindeki kelimelerde sahih miqyâsların ve asılların tespitini yapmak üzere bir eser kaleme aldığını belirtmiş olsa da bazen حفت → حفس → حقط gibi aslı olmayan maddeler⁶⁷³ de zikretmiştir. Onun ortak anlam düşüncesine uygun olduğu halde zikretmediği maddeler de vardır. حذف → حذم → حذو → حذب maddeleri buna örnek verilebilir.

4. Her kitabın sonunda yer alan menhût, mezîd ve mevzû‘ kelimeler bir düzen içinde değil de karışık kaydedilmiştir.

5. Mezîd kelimelerin aslı konusunda bazen daha uzak olan ihtimali göz önüne almıştır. Mesela “aslan” anlamına gelen الهزبر kelimesinin aslının mubariz (savaşçı) vasfından dolayı برز olduğunu kaydetmiştir.⁶⁷⁴ Ancak eseri tahkik eden Muhammed Hârûn bunun yanlış olduğunu belirtmiş ve bu kelimenin aslının “bir işi sağlam yapmak” anlamına gelen زبر kökü olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷⁵ Kelimenin aslı زبر olarak değerlendirildiği zaman ځalb’in yapılmasına ihtiyaç da kalmamaktadır.

6. Bazen ortak anlamla ilişkisi kurulabilecek kelimeleri şâz olarak değerlendirmiştir. عَبر “safran ve güzel koku” anlamlarına gelen bu kelimeyi İbn Fâris şâz kelime olarak değerlendirmektedir. Ancak bu kelimenin “koku” anlamında ortak anlam kendini göstermektedir. Çünkü عبر maddesinin ortak anlamı “varma, ulaşma, intikal etmedir”.⁶⁷⁶ Kokunun özelliği de kaynağından başka bir yere intikal etmesidir.

7. İbn Fâris eserinde ihtisara dayalı olan kendi naht düşüncesini örnekler

⁶⁷² İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luĝa*, I, 217.

⁶⁷³ İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luĝa*, II, 84, 86, 90.

⁶⁷⁴ İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luĝa*, VI, 72.

⁶⁷⁵ İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luĝa*, VI, 72 (dipnot: 1).

⁶⁷⁶ İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luĝa*, IV, 207.

vererek ispat etmeye çalışmıştır. Dillerin doğal eğilimi de kelimelerin kısaltılması yönündedir. Hal böyleyken sunâiyye kuramını destekleyici hususlara işarette bulunması bir çelişki olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu kuramda ihtisar değil tam tersine kelimelerin harf sayısındaki artış söz konusudur.

Birçok dilde ise iki, üç ve daha fazla heceden oluşan kelimeler zamanla daha az sayıdaki heceye dönüşme süreci yaşamaktadır.⁶⁷⁷

8. İbn Fâris ses isimlerini belirlediği bir kural olarak ortak anlam için uygun görmediği halde bazı ses isimlerini ortak anlam çerçevesinde değerlendirmiştir.

9. Müellif bazen de her iki maddede birinin diğerinden maqlûb olduğunu ifade etmiştir. Bu takdirde müellife göre bu maddelerden hangisinin asıl hangisinin maqlûb olduğu anlaşılmamaktadır. Bazen de her iki maddenin mubdel olduğunu söyleyerek asılla fer‘i karıştırmıştır. Bazı maddelerde de mubdel’i maqlûb, maqlûb’u da mubdel şeklinde nitelendirmiştir.

Müellifin ibdâl’a ve kalb’e çokça başvurması da esere başka bir eleştiri olarak yöneltilebilir.

10. Madde başlıklarında “asıl”, “useyl”, “kelime”, “kıyas”, “bâb”, “kelam”, “binâ”, “harf”, “şey”, “emr”, “vech” ve “mana” gibi çok farklı ve çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Maddeyi nitelendirmek için kullanılmış bu kavramlar yazar tarafından açıklanmamıştır. Kavramların bu şekilde çeşitli ve karışık olmasının nedeni, alanında yazılmış ilk ve tek eser olması şeklinde açıklanabilir.

11. Müellifin bazı maddelerde farklı anlamları ayrı ayrı ortak anlam olarak değerlendirmeyip bir asıl içerisinde farklı manalar olarak kaydetmesinin nedeni tam olarak anlaşılmamaktadır. Buna örnek olarak مصر maddesi verilebilir:

الْمِيمُ وَالصَّادُ وَالرَّاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ لَهُ ثَلَاثَةٌ مَعَانٍ. الْأَوَّلُ جِنْسٌ مِنَ الْحَلْبِ، وَالثَّانِي تَحْدِيدٌ فِي شَيْءٍ، وَالثَّلَاثُ عُضْوٌ مِنَ الْأَعْضَاءِ.

Bu madde üç anlamı olan bir tek asıldan ibarettir. Birincisi “memeyi parmak uçlarıyla tutarak sağlamak”, ikincisi “bir şeyin sınırlarını belirlemek”, üçüncüsü ise

⁶⁷⁷ Yüksel, Gündüzöz, “Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünâiyye Kuramları”, s. 223.

“bir uzuvdur”.⁶⁷⁸ Böyle maddelerde “asıl” kavramına “kök” anlamını vermek “mana” kelimesini de “ortak anlam” şeklinde anlamak mümkündür. Ya da İbn Fâris’in bu farklı manaları farklı ortak anlamlar olarak değerlendirmeyip bir asıl (kök) içerisinde üç ayrı mana olarak kaydetmesi bunu sonradan meydana gelen farklı amillere veya maddenin içerisinde yer alan iştikak farklılığına bağlaması sebebiyle olabilir.

12. Müellifin bir ortak anlam çerçevesinde değerlendirdiği kelimeler için yapmış olduğu ta’liller ve yorumlar çoğu zaman isabetli ve tutarlı olmakla beraber bazen bu izahlar çok uzak görülmektedir.

13. Eserdeki bazı birden çok ortak anlama sahip maddeleri daha az sayıda ortak anlamda toplamak mümkündür. Mesela müellif خلف maddesinin üç ortak anlamının olduğunu kaydetmektedir. Bu anlamlardan birincisi “bir şeyin başka bir şeyden sonra (arkasından) gelerek onun yerine geçmesi”, ikincisi “arka taraf”, üçüncüsü ise “değişmektir”. Bu maddede birinci ve ikinci ortak anlam arasında olan benzerlik açıktır. Bunun için bu iki anlamı bir anlamda toplamak mümkündür.

Kelimeleri daha az asıl hatta bir asıl etrafında toplamak dahîl kelimelerin tespiti açısından da önemlidir.⁶⁷⁹

14. Müellif bazen bir ortak anlam çerçevesinde birbiriyle alaka kurulamayan anlamlar zikretmiştir.

15. Maddenin başında o maddenin kaç ortak anlama sahip olduğunu belirttikten sonra madde içerisinde bazen bir ortak anlam daha kaydetmiştir.

16. Madde başlıklarında verdiği anlamlardan onun önce soyut anlamın daha sonra ise bundan somut anlamın meydana geldiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. أمّ maddesinin “muvafakat, uygunluk” anlamına gelen bir ortak anlamının olduğunu belirtmektedir. أَدَمَةَ “derinin iç yüzü” بَشْرَةَ “derinin dış yüzünden” ete daha yakın olduğu için yumuşaktır ve etle olan uyumundan dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. Hz. Âdem de toprağın iç katından yaratıldığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.⁶⁸⁰ Bu

⁶⁷⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 329-330; Başka örnekler için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 327, 332-333, 344-345, 355-356, 358-359, 366.

⁶⁷⁹ Rıdvan, *el-İmâm Ebu’l-Huseyn b. Fâris er-Râzî*, s. 171-172.

⁶⁸⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 71-72.

yorumuyla müellif toprak, insan ve deri arasında bir bağ kurmaktadır ve bu kelimelerin temelinde maddenin ortak anlamı olan “uygunluk, uyum” durmaktadır. Dolayısıyla madde soyut anlamdan somut anlama doğru gelişmiştir. Ancak İbrânî dilinde أَدَمَة kelimesi “yer, toprak” anlamına gelmektedir. Yani İbrânî dilinde bu kelimenin temel anlamları somut anlamlardır. Somut anlamı dilin gelişmesinin ilk süreci olarak değerlendirmek daha doğru gözükmektedir.⁶⁸¹

17. Birbirine zıt anlamı olan iki maddeyi karşıt anlamlarıyla açıklamış ancak hiçbir maddede bu anlamları izah etmemiştir. ضِدَّ الْقُبْحِ حسن maddesini “çirkinliğin karşıtı”,⁶⁸² حِلَافِ الْحُسْنِ قُبْحِ maddesini de “güzelliğin karşıtı”⁶⁸³ olarak açıklamıştır. Ancak bu maddelerin hiçbirinde حُسْن ve قُبْحُ kelimelerinin açıklamasını vermemiştir.⁶⁸⁴ Eserde müellifin bu şekilde anlamını vermediği başka örnekler de bulunmaktadır.

9. ESERİN DAHA SONRAKİ ÇALIŞMALARA ETKİSİ

Özellikle Rağiyuddin eş-Şâğânî (ö. 650/1252) *el-'Ubâbu'z-zâhir* adlı eserinde, Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-'arûs*'ta İbn Fâris'in fikirlerinden yararlanmışır.⁶⁸⁵ Arapça kelimeleri etimoloji açısından ele alan tek sözlük özelliğini taşıyan *Mu'cemu Mekâyîsi'l-luğa*'dan Mısır Arap Dil Kurumu'nun hazırladığı *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de büyük ölçüde yararlanmış ve onun düşüncelerinin çoğuna yer verilmiştir.⁶⁸⁶ Luvîs Ma'lûf el-Yesû'î (ö. 1365/1946) de *el-Muncid* adlı eserinde ondan istifade etmiştir.⁶⁸⁷

İbn Fâris aslı/ortak anlamı maddenin başında kaydederken; eş-Şâğânî ise maddenin sonunda belirtmekte ve kullandığı ifadeler İbn Fâris'in ifadelerine çok benzemektedir. Mesela İbn Fâris أَرْف maddesinde ortak anlamی الْهَمَزَةُ وَالرَّاءُ وَالْفَاءُ يَدُلُّ عَلَى

⁶⁸¹ Tuleymât, *Ahmed b. Fâris el-Luğavî*, s. 39-40; Ayrıca bkz. İbrahim Enis, *Delâletu'l-elfâz*, s. 164.

⁶⁸² İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, II, 57.

⁶⁸³ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, V, 47.

⁶⁸⁴ Fâhir, *İbn Fâris el-Luğavî*, s. 298-299.

⁶⁸⁵ Emil Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabîyye*, s. 90.

⁶⁸⁶ Elmalı, “Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa”, *DİA*, XXX, 347.

⁶⁸⁷ Kılıç, “İştikak”, *DİA*, XXIII, 440.

الدُّنُوِّ وَالْمُقَارَبَةِ “bu madde yakınlık anlamına delalet etmektedir” şeklinde açıklarken,⁶⁸⁸ eş-Şâgânî الدُّنُوِّ وَالْمُقَارَبَةِ عَلَيَّ التَّرَكِيبُ يَدُلُّ عَلَى الدُّنُوِّ وَالْمُقَارَبَةِ şeklinde ifade etmiştir.⁶⁸⁹ Sadece ortak anlam konusunda değil naht konusunda da İbn Fâris’den etkilenmiştir.

el-Fîrûzâbâdî (ö. 816/1413) *el-Ğâmûsu’l-muĥîĥ* adlı eserinde, ez-Zebîdî ise *Tâcu’l-‘arûs*’da İbn Fâris’ten dolayı olarak yararlanmışlardır. Çünkü onların nakilde buldukları eş-Şâgânî’nin *el-‘Ubâb* adlı eseridir.⁶⁹⁰

el-Mu‘cemu’l-kebîr’de de *Meĥâyîs*’ten ciddi bir şekilde yararlanılmıştır. *Meĥâyîs*’te olduğu gibi bu eserde de asıllar/ortak anlamlar maddenin başında verilmiştir. Ancak *el-Mu‘cemu’l-kebîr*’de bu asıllar numaralandırılmıştır.

el-Mu‘cemu’l-kebîr maddenin başında sırasıyla asılları zikrettikten sonra İbn Fâris’in o maddeyle alakalı belirttiği aslı veya asılları da nakletmektedir. *el-Mu‘cemu’l-kebîr*’in belirttiği asıllar bazen *Meĥâyîs*’in tespit ettiği asılların aynısı olmaktadır. Mesela *el-Mu‘cemu’l-kebîr* حلب maddesinin üç aslını olduğu gibi hiçbir değişiklik yapmadan *Meĥâyîs*’ten nakletmektedir.⁶⁹¹ Ancak genellikle *el-Mu‘cemu’l-kebîr*’in bir madde içerisinde zikrettiği asıllar *Meĥâyîs*’e göre daha çok olmaktadır. Mesela İbn Fâris أَبد maddesinin iki aslının (uzun zaman ve yabanilik, vahşilik) olduğunu belirtirken,⁶⁹² *el-Mu‘cemu’l-kebîr* buna bir asıl (bir şeyin az, nadir olması) daha ilave etmiştir.⁶⁹³ Burada İbn Fâris’in bu üçüncü aslı zikretmemesinin sebebi bu aslı diğer iki asıldan birisinin kapsamında değerlendirmesi olabilir. Yine İbn Fâris’in sadece bir anlama sahip gördüğü bazı kelimeleri *el-Mu‘cemu’l-kebîr*’in asıl olarak ele alması da mümkündür. Tabi ki, bu iki sözlüğün yazılma tarihi olarak aralarında olan zaman farkı da bir maddenin yeni anlamlar kazanması açısından çok önemlidir.

⁶⁸⁸ İbn Fâris, *Meĥâyîsu’l-luġa*, I, 94-95.

⁶⁸⁹ el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan eş-Şâgânî, *el-‘Ubâbu’z-zâĥîr ve ‘lubâbu’l-fâĥîr (ĥarfu’l-fâ)* (nşr. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn), Vizâretu’s-şâĥâfe ve’l-‘ilâm, Bağdat 1981, s. 21.

⁶⁹⁰ Fâĥîr, *İbn Fâris el-Luġavî*, s. 597.

⁶⁹¹ Bkz. İbn Fâris, *Meĥâyîsu’l-luġa*, II, 205; Komisyon, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, el-İdâretu’l-‘âmmetu li’l-mu‘cemât ve iĥyâ’i’t-turâş, Mısır 1401/1981-1429/2008, VI, 625.

⁶⁹² İbn Fâris, *Meĥâyîsu’l-luġa*, I, 34.

⁶⁹³ Komisyon, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, I, 25.

Bazen *el-Mu‘cemu’l-kebîr* İbn Fâris’e göre mübdel olan maddeleri asıl kapsamında değerlendirmiştir. Mesela أبش maddesinin “toplanma” anlamına gelen bir tek aslının olduğunu belirtmektedir.⁶⁹⁴ İbn Fâris ise bu maddeyi mübdel olarak değerlendirdiği için asıl çerçevesinde görmemektedir.⁶⁹⁵ Yine *el-Mu‘cemu’l-kebîr* İbn Fârisin el-Halil’e istinaden muhmel olarak değerlendirdiği أبث maddesinin⁶⁹⁶ üç aslının olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹⁷

Son zamanlara kadar *Meḳâyis* diğer sözlüklere nispetle çok da tanınmamış, Arapça sözlüklerin gelişiminde önemli bir etkisi olmamıştır. Belki de bunun sebebi sözlüğün genel değil de bir düşünceyi savunan özel bir sözlük olmasıdır.

⁶⁹⁴ Komisyon, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, I, 41.

⁶⁹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyisu’l-luġa*, I, 37.

⁶⁹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyisu’l-luġa*, I, 33-34.

⁶⁹⁷ Komisyon, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, I, 22.

İKİNCİ BÖLÜM
MU‘CEMU MEĶÂYİSİ’L-LUG‘A’DA ORTAK ANLAM ÖRNEKLERİ ve
İSTİŞHÂD YÖNTEMİ

Ortak anlam gruplarına sahip bazı maddelerin bu bölümde örnek olarak verilmesi İbn Fâris'in *Meḳâyîs*'teki yönteminin daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Müellifin istişhâdda bulunduğu âyetlerden, hadislerden, mesellerden ve şiirlerden bir kısmı burada kaydedilmiş ve bu örneklerin ortak anlamla olan alakası açıklanmaya çalışılmıştır.

1. ESERDE ORTAK ANLAM ÖRNEKLERİ

Meḳâyîs'te toplam 4659 madde bulunmaktadır. Bu maddelerden yaklaşık 2175 maddenin tek ortak anlamı, 355 maddenin iki ortak anlamı, 68 maddenin üç ortak anlamı, 15 maddenin dört ortak anlamı bulunmaktadır. Sadece 4 maddenin beş ortak anlamı, 1 maddenin de altı ortak anlamı vardır. Burada örnek olarak kaydedilen maddeler özetlenerek verilecektir.

1.1. Tek Ortak Anlamı Olan Maddeler

أَحَّ

Bu maddenin “öksüren veya bir acıdan, susuzluktan ya da gazaptan dolayı sızlanan birinin çıkarttığı ses” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. İbn Fâris bu anlam için şu şiirleri örnek vermektedir:¹ [Recez]

يَطْوِي الْحَيَازِيمَ عَلَى أَحَاح

*Acısına, gazabına karşı sabrediyordu.*²

Başka bir şiirde ise bu kelime şöyle geçmektedir: [Recez]

يَكَادُ مِنْ تَنْحَنَجٍ وَأَحَّ يَحْكِي سَعَالَ الشَّرِّقِ الْأَبْحِ

*Neredeyse ah-vah yapmaktan boğazına bir şey takılan, kalın sesli kişinin öksürüğünün sesini çıkartıyordu.*³

İbn Faris bu maddede olduğu gibi bazı muzâaf ve muṭâbîḳ kelimelerde lafızla mana arasında bir ilişkinin olduğuna işarette bulunmuştur.⁴

¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 9-10.

² İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 54; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 404; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

³ Bu şiir Ru'be'ye (ö. 145/762) aittir. Ru'be burada cimri bir insanı vasfetmektedir (Bkz. el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 353; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 404).

أَزَّ

Bu madde “hareket etmek, hareket ettirmek ve sevk etmek” anlamlarına delalet etmektedir.⁵ Bu manalardan anlaşıldığına göre bu maddenin bir tek ortak anlamı vardır. Müellif bazı maddelerde “asıl” kavramını kullanmadan sadece delalet ettiği anlamı belirtmiştir.

İbn Fâris bu anlam için şu örnekleri vermektedir:⁶

أَلَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوْرُهُمْ أَزًّا

“Kâfirlerin başına, onları durmadan (günaha) tahrik eden (sevk eden, yönlendiren) şeytanları gönderdiğimizizi görmedin mi?”.⁷ [Recez]

لَا يَأْخُذُ التَّأْفِيكَ وَالتَّحْزِيَّ فِينَا وَلَا طَيْخُ الْعِدَى ذُو الْأَزِّ

Yalan, kehanet ve düşmanların tahrik edici tekebbürü bize uğramıyor.⁸

أَزَّ ve أَزِير kelimeleri “tencerenin kaynaması” anlamına da gelir. Bu anlama örnek olarak şu hadis verilmektedir:

كَانَ يُصَلِّي وَلِحَوْفِهِ أَزِيرٌ كَأَزِيرِ الْمِرْحَلِ مِنَ الْبُكَاءِ

“Hz. Peygamber (s.a.v.) ağladığından dolayı göğsünde kaynayan bir tencere sesi gibi bir ses olduğu halde namaz kılıyordu”.⁹

⁴ Başka bir örnek için bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 276-277.

⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 13-14.

⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 13-14.

⁷ Meryem, 19/83.

⁸ Bu recez Ru'be'ye aittir (Bkz. Ru'be b. el-'Accâc, *Mecmû'u eş'âri'l-'Arab ve huve muştemelu 'alâ Dîvâni Ru'be b. el-'Accâc = Sammlungen alter Arabischer dichter der diwan des regezdichters Ruba Ben Elaggag* (nşr. Valîm b. el-Verd), Verlag von Reuther-Reichard, Berlin 1903, s. 64; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 56; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, V, 308).

⁹ Bazı lafız farklılıklarıyla bkz. Ebû Dâvud, “es-Salât”, 161; Ahmed b. Hânel, *el-Musned*, XXVI, 238-239; İbn Sellâm, *Ġarîbu'l-hadîs*, I, 221.

أَطَّ

Bu maddenin bir tek anlamı bulunmaktadır. O da “üzüntüden, özlemden, yorgunluktan dolayı çıkarılan sestir”.¹⁰ Müellif bu maddede “asıl” kavramını değil, “mana” kelimesini kullanmıştır.

Müellif bu anlam için şu hadisi ve şiiri örnek vermektedir:¹¹

حَتَّى يُسْمَعَ أَطِيطُهُ مِنَ الرَّحَامِ

“Cennet kapısının izdiham sebebiyle sesi duyulur...”¹²

Şair şöyle diyor: [Recez]

قَدْ عَرَفْتَنِي سِدْرَتِي وَأَطَّتْ وَقَدْ شَمِطْتُ بَعْدَهَا وَأَشْمَطْتُ

Sedir ağacım beni tanıdı ve inledi.

*Bundan sonra saçıma ak düştü ve ağacın yaprakları dökülüp saçıldı.*¹³

أَبَد

Bu madde “uzun zamana” ve “yabaniliğe, vahşiliğe” delalet etmektedir.¹⁴ Müellif bu maddede “asıl” kavramını kullanmadan bu iki anlamı zikretmiştir. Herhalde bu iki anlamı bir asıl kapsamında değerlendirmiş ancak bu anlamların nasıl uzlaşacağını açıklamamıştır.

Müellif “yabanilik, vahşilik” anlamına şu hadisi ve şiiri örnek vermektedir:¹⁵

إِنَّ هَذِهِ الْبَهَائِمَ لَهَا أَوَابِدُ كَأَوَابِدِ الْوَحْشِ

¹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 16.

¹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 16.

¹² Bazı lafız farklılıklarıyla bkz. İbn Sellâm, *Ġarîbu'l-hadîs*, II, 302; İbnü'l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 54.

¹³ Bu şiir hem el-Aġleb'e (ö. 21/642) hem de er-Râhib'e nispet edilmektedir. er-Râhib'in ismi Zehra b. Sirhân olup Câhiliye dönemi şairlerindendir. er-Râhib 'Ukâz çarşısına gelir orda bir ağacın yakınında ayakta durarak şiir söylerdi. İnsanlar 'Ukâz çarşısından çıkana kadar devam ederdi (Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VII, 257).

¹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 34.

¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 34.

*Muhakkak ki, bu evcil hayvanların içerisinde vahşi hayvanlar gibi olanlar da vardır.*¹⁶

Lebîd (ö. 40/660) şöyle diyor: [Kâmil]

عَفَتِ الدِّيَارُ مَحَلَّهَا فَمَقَامُهَا بِمِنَى تَأَبَّدَ عَوْلُهَا فَرِحَامُهَا

*Minâ'daki gerek geçici gerekse daimi yurt tutulan diyardaki sevgilinin izleri silinip yok olmuş ve buradaki (sulak bir hurmalık olan) Ğavl (deresi) ile (kırmızı tepelerden oluşan) Ricâm (dağı) birer vahşet yatağı olmuştur.*¹⁷

أَثَل

Bu madde “bir şeyin aslına, köküne” ve “toplanmasına” delalet etmektedir.¹⁸ Buradan hareketle bu maddenin bir tek ortak anlamının olduğu söylenebilir.

Bu kelime ağaç ismi olarak da kullanılmaktadır. İbn Fâris bu anlama şu meseli örnek olarak vermektedir:

مَوْلَعٌ بِنَحْتِ أَثَلْتِهِ

Acı ulgın ağacını yontmaya düşkün. Bu söz birini ayıplamaya, sövmeye düşkün olan kimse hakkında söylenir.¹⁹

“Toplanma” anlamıyla ilgili olarak şu şiir örnek verilmektedir:²⁰ [Recez]

أَثَلٌ مُلْكًا حَنْدِفِيًّا فَدَعَمَا

*Kocaman Hindif'e²¹ ait olan mülkü topladı.*²²

“Asıl, kök” anlamı için ise şu cümle örnek verilmektedir:²³

¹⁶ el-Buĥârî, “eş-Şerike”, 3; Muslim, “el-Adâhî”, 20; İbn Sellâm, *Ġaribu'l-hadis*, II, 54.

¹⁷ Bu şiir yedi askıdan birinin sahibi olan Lebîd b. Rabî'a'ya aittir (Bkz. *Şerĥu Dîvâni Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî* (nşr. İhsan Abbas), Vizâretu'l-irşâd ve'l-enbâ'i, Kuveyt 1962, s. 297; Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed ez-Zevzenî, *Şerĥu'l-Mu'allakâti's-seb'î*, Lecnetu't-tahkîk fi'd-dâri'l-âlemiyye, Beyrut 1993, s. 89; Lebîd b. Rebî'a, *Yedi Askı: Arap Edebiyatının Harikaları* (trc. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 98, 107).

¹⁸ İbn Fâris, *Meĥâyisu'l-luġa*, I, 58-60.

¹⁹ İbn Fâris, *Meĥâyisu'l-luġa*, I, 58-59.

²⁰ İbn Fâris, *Meĥâyisu'l-luġa*, I, 59.

²¹ Hindif, bir kabile ismidir (Bkz. İbn Sîde, *el-Muĥkem*, 343).

²² el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, IV, 466; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

تَأْتَلُ فُلَانٌ – *Falanca bir malın aslına, köküne sahip oldu.*

أثم

Bu maddenin “yavaşlık, ağırlık, gecikme” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. İbn Fâris bu anlam için el-A‘şâ’nın (ö. 7/629 [?]) şu şiirini örnek vermektedir:²⁴ [Mutekârib]

إِذَا كَذَبَ الْآثِمَاتُ الْهَجِيرَا

*Öğle sıcağında yavaş yürüyen develer kötü yürüdüklerinde...*²⁵

إثم kelimesinin “günah” anlamına gelmesi yukarıdaki anlamdan türemiştir.

Çünkü “ذُو الْإِثْمِ - günahkâr” demek “hayır yapmada ağır davranan, hayra geç kalan” anlamına gelmektedir. Bu kelimenin “içki” anlamına geldiği de söylenmektedir. İbn Fâris bu anlamın ne kadar doğru olduğunu bilmediğini kaydetmektedir. Bu anlama göre şu âyet şöyle anlaşılır:

قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَالْإِثْمَ

*“De ki: Rabbim ancak, açık ve gizli çirkin işleri, içkiyi... haram kılmıştır”*²⁶

Şu şiirde de bu anlamda kullanılmıştır: [Vâfir]

شَرِبْتُ الْإِثْمَ حَتَّى ضَلَّ عَقْلِي كَذَلِكَ الْإِثْمُ تَفْعَلُ بِالْعُقُولِ

İçki içtim öyle ki, aklım başımdan gitti.

*İşte içki aklı bu hale getirir.*²⁷

İbn Fâris “şayet bu anlam doğru ise o zaman bu kıyas yoluyla sabit olmuştur” diyor. Çünkü içki onu içeni günaha sevk ediyor.²⁸

²³ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 59.

²⁴ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 60.

²⁵ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1858; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, I, 711.

²⁶ el-A‘râf, 7/33.

²⁷ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1858; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XII, 6; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

أجم

Bu madde “toplanma, şiddet, güç” anlamına delalet etmektedir.²⁹ Bu maddede müellif “asıl” kavramını kullanmamıştır. Ancak “toplanma, şiddet, güç” anlamları arasında olan bağ açıktır. Şöyle ki, bir şeyin toplanması onun güç kazanmasına sebep olmaktadır. Bundan dolayı bu anlamları bir ortak anlam kapsamında değerlendirmek mümkündür.

أجم kelimesi “sık ağaçlık, orman”, أجم ise “kale, hisar” anlamına gelmektedir.

Surları ve insanları içerisinde topladığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu anlam için İmru’u’l-Kays’ın (ö. 540 [?]) şu şiiri örnek verilmektedir.³⁰ [Tavîl]

وَيَمَاءَ لَمْ يَتْرُكْ بِهَا جِدْعَ نَخْلَةٍ وَلَا أُجْمًا إِلَّا مَشِيدًا بِحَنْدَلٍ

Nihayet Teymâ’da,³¹ kaya taşı yapılarının dışında, yıkmadığı bir hurma ağacı ve kale bırakmadı.³²

“Şiddet, güç” anlamına bu cümle örnek verilmektedir.³³

تَأَجَّمَ الْحَرُّ – Sıcak arttı, şiddetlendi.

أدل

Bu maddenin bir tek ortak anlamı vardır. Bu ortak anlamdan yakın manalı iki kelime (anlam) türemektedir. Bu kelimeler mana bakımından yakın olsa da zahiren uzak görülmektedir. أدل kelimesi ilk olarak “ekşi süt”, ikinci olarak ise “boyun ağrısı” anlamına gelmektedir. Bu iki anlam “kerahet-hoşnutsuzluk” konusunda birleşmektedir.³⁴

²⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 60-61.

²⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 65-66.

³⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 65-66.

³¹ Arap diyarında bir köy ismi (Bkz. ez-Zevzenî, *Şerḩu’l-Mu’allaḳâti’s-seb’i*, s. 40).

³² İmru’u’l-Kays b. ḩucr, *Dîvân* (nşr. Abdurrahman el-Muşţâvî), Dâru’l-ma’rife, Beyrut 1425/2004, s. 66-67; ez-Zevzenî, *Şerḩu’l-Mu’allaḳâti’s-seb’i*, s. 40.

³³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 66.

³⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 71.

İbn Fâris “Ebû Ubeyd’in zikrettiği husus ise kıyas olma bakımından bizim söylediğimizden daha güzeldir ve asıl (ortak anlam) olarak onu söylememiz gerekir” demektedir.³⁵ Ebû Ubeyd şöyle diyor: “Süt koyulaşıp bir kısmı diğer kısmını tutar ve kopmaz hale gelirse ona “إِذْل” denir.”³⁶

Boyun ağrısının sebebi ise bazen damarların birleşip üst üste düşmesinden ve bükülmesinden meydana gelir.³⁷

Buradan hareketle bu maddenin ortak anlamını “birleşmek, kopmamak” şeklinde ifade etmek mümkündür.

أدم

Bu maddenin “muvafakat, anlaşma, uzlaşma, uyuşma” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlam için Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Muğire b. Şu‘be’ye (ö. 50/670) söylediği şu söz örnek verilmektedir:³⁸

لَوْ نَظَرْتُ إِلَيْهَا، فَإِنَّهُ أَحْرَى أَنْ يُؤَدِمَ بَيْنَكُمْ

“Keşke onu (nişanlı) bir görseydin. Bu sizin (sonraları) anlaşmanız bakımından çok münasip davranıştır”.³⁹

أدمه kelimesi “derinin iç yüzü” anlamına gelmektedir. Arapların şöyle bir meseli vardır:⁴⁰

هُوَ مُؤَدِمٌ مُبْسَرٌ

“O derinin iç kısmının yumuşaklığını, dış kısmının da sertliğini kendinde toplayan biridir”.⁴¹ Kamil bir insan hakkında söylenen sözdür.⁴²

³⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 71.

³⁶ Bkz. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *el-Ġaribu'l-muṣannef* (nşr. Muhammed el-Muhtâr el-'Abidî), el-Mecma'u't-Tunusiyyu - Dâru Suḥnûn, Tunus, (t.y.), I, 217.

³⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 71.

³⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 71-72.

³⁹ et-Tirmizî, “en-Nikâḥ”, 5; en-Nesâî, “en-Nikâḥ”, 17.

⁴⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 72.

⁴¹ el-Cevherî, *eṣ-Şihâḥ*, II, 590; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 90, 126; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 60; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 400.

“derinin iç yüzü”, بَشْرَةَ “derinin dış yüzünden” ete daha yakın olduğu için yumuşaktır ve etle olan uyumundan dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.⁴³

أَدَب

Bu maddenin bir tek ortak anlamı vardır. Yan anlamlar (furû‘) da bu ortak anlama bağlıdır. Bu kökte esas olan “toplamak ve toplanmak” anlamlarıdır. أَدَب kelimesi “insanları yemek için toplamak” anlamına gelmektedir. İbn Fâris bu anlam için Tarafê'nin (ö. 564 [?]) şu şiirini örnek vermektedir:⁴⁴ [Remel]

نَحْنُ فِي الْمَشْتَاةِ نَدْعُو الْجَفَلَى لَأ تَرَى الْأَدَبَ فِينَا يَنْتَقِرُ

Biz kış aylarında (olsak da) herkesi (ziyafet için) davet ederiz.

*Bizden ziyafet veren birinin insanları seçtiğini (bir kısmını davet edip bir kısmını davet etmediğini) göremezsin.*⁴⁵

أَدَب “edep” kelimesinin ifade ettiği anlam da bu kıyasa uygundur. Çünkü “edep” güzel olması hususunda insanların ittifak ettiği, toplandığı bir değerdir.⁴⁶

أَرَم

Bu maddenin “yükseklik bakımından bir şeyi başka bir şeyle aynı hizada dizmek” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu maddeyle ilgili kıyas ise bir şeyi hem üst hem de alt kısmı itibarı ile başka bir şeyle aynı hizada dizmek olarak meydana gelmiştir. Bu maddenin bir tek yan anlamı (fer‘i) vardır: “Bir şeyin ister yiyerek ister başka bir şekilde tamamını almak”.⁴⁷

⁴² el-Meydânî, *Mecma‘u'l-emşâl*, II, 400.

⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 72.

⁴⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 74.

⁴⁵ Yusuf el-A‘lam eş-Şentemerî, *Şerḩu Dîvâni Tarafê b. el-‘Abd*, Maḩba‘u Bertrand, Chalon 1900, s. 60; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, II, 795, 1180; el-Cevherî, *eş-Şiḩâḩ*, I, 86, II, 835; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 192, 521.

⁴⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 75.

⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 85.

‘Âd kavminin minare şeklinde diktiği taşlara ve yine onlara ait olan kabir taşlarına “إِرْمَ” denilmektedir.⁴⁸

أَرْمُ kelimesi “azı dişleri” anlamına gelmektedir. İbn Fâris bu anlama şu meseli örnek vermektedir:

هُوَ يَحْرُقُ عَلَيْهِ الْأَرْمَ

(Kininden) diş biliyor (dişlerini birbirine sürtüyor).⁴⁹ Azı dişi ısırıldığı şeyi kökünden kopardığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.⁵⁰ Aynı zamanda dizildiği için de bu şekilde isimlendirilmiş olabilir.

أَرِي

Bu maddenin “sebat etmek, devam etmek, ayrılmamak, yapışmak” şeklinde bir tek ortak anlamı bulunmaktadır. أَرِي الْقِدْرَ terkibi “kazanın etrafına yapışan yemek artığı”, أَرِي النَّدَى ise “ağacın, taşın, otun üzerindeki nem” anlamına gelmektedir. Bir kısmı diğer kısmına yapıştığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. بَيْنَهُمْ أَرِي عَدَاوَةٌ cümlesi ise “onların arasında devamlı bir düşmanlık vardır” anlamına gelmektedir.⁵¹

أَرِثَ

Bu madde “ateşi tutuşturmak, düşmanlık çıkartmak” anlamına delalet etmektedir.⁵² Buradan hareketle bu maddenin bir tek ortak anlamının olduğu söylenebilir.

İbn Fâris bu anlam için aşağıdaki örnekleri vermektedir:⁵³

⁴⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 296.

⁴⁹ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 518; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1860; İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, II, 43; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 93, 227; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 132; Hasan Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler ve Atasözleri*, Tekin Kitabevi, Konya, (t.y.), s. 465.

⁵⁰ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 85.

⁵¹ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 87-88.

⁵² İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 93.

⁵³ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 93.

أَرْتَتُ النَّارَ cümlesi “ateşi tutuşturdum” anlamına gelmektedir.

أُرْتَةٌ kelimesi “çakmak” anlamında şu meselde kullanılmıştır:

التَّمِيمَةُ أُرْتَةُ الْعَدَاوَةِ

*Söz taşıma düşmanlık (ateşinin) çakmağıdır.*⁵⁴

نُعْجَةٌ أُرْنَاءُ ifadesi “beyaz rengi siyah rengine karışmış koyun/beyaz rengi siyah renginin içerisinde tutuşmuş koyun” anlamına gelmektedir.

تَفَلٌّ

Bu maddenin “bir şeyin kötü olması, hoş olmaması” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. التَّفَلُّ kelimesi “kötü koku” anlamına gelmektedir. Müellif bu maddede örnek olarak şu hadisi vermektedir:⁵⁵

لَا تَمْنَعُوا إِمَاءَ اللَّهِ مَسَاجِدَ اللَّهِ، وَلِيَخْرُجْنَ إِذَا خَرَجْنَ تَفَلَّاتٍ

*Kadınların Allah'ın meşitlerine gitmesine engel olmayın. Onlar da meşitlere gittikleri zaman güzel koku sürünmeden gitsinler.*⁵⁶

تَفَهُ

Bu maddenin “bir şeyin az olması” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlamı açıklamak için müellif iki hadis zikretmektedir.⁵⁷ Bunlardan birincisi Kur'ân tilavetiyle alakalıdır.

لَا يَتَفَهُ وَلَا يُخْلِقُ

*O (Kur'ân tilavet edilmekle) azalmaz ve eskimez.*⁵⁸

⁵⁴ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 345; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, V, 157.

⁵⁵ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 349.

⁵⁶ Ebû Dâvud, “eş-Şalât”, 53; ed-Dârimî, “eş-Şalât”, 57.

⁵⁷ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 349.

⁵⁸ İbn Sellâm, *Garibu'l-hadîs*, III, 153, IV, 55; İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 192, II, 507 (Bu kaynaklarda hadis لَا يَتَفَهُ وَلَا يُخْلِقُ şeklinde verilmiştir).

İkinci hadis ise hırsızlık suçu ile alakalıdır.

كَانَتْ الْيَدُ لَا تُقَطَّعُ فِي الشَّيْءِ النَّافِئِ

*Az bir şeyden dolayı el kesilmez.*⁵⁹

عَزَّ

Bu maddenin “güç, kuvvet, galebe, zafer” şeklinde bir sahih ortak anlamı bulunmaktadır. Bu madde için “bir şeyin az olması, nadir olması” şeklinde verilen manaya müellif ilk önce bu anlam sahih olsa da başka bir lafızla ifade edilmesinin daha güzel olacağını kaydetmektedir. Bu açıklamadan sonra ise bu mananın “güç yetirilememesi açısından az bulunan şey” yorumuyla ortak anlamla bağdaştırılabileceğinin ifade edildiğini belirtmektedir.⁶⁰

Bu maddenin açıklamasında birçok mesel zikredilmiştir. “Güç, kuvvet” anlamına şu iki mesel örnek verilmiştir:⁶¹

مَنْ عَزَّ بَرَّ

*Galip gelen talan eder, yağmalar.*⁶²

إِذَا عَزَّ أَخُوكَ فَهِنَّ

*Kardeşin sana kaba davranırsa sen ona kibar bir şekilde karşılık ver*⁶³ (*Kardeşin (dostun) yüksekten alıyorsa sen alttan al, o öfkelendiği zaman sen sakın ol*).⁶⁴

⁵⁹ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Hamed b. Abdullah el-Cum'a, Muhammed b. İbrahim el-Luḥaydân), Mektebetu'r-ruşd, Riyad 1425/2004, IX, 289.

⁶⁰ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, IV, 38.

⁶¹ İbn Fâris, *Meḳâyisu'l-luġa*, IV, 39.

⁶² el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VII, 353; İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 113; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 68, 129; Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdillâh el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl* (nşr. Muhammed Ebu'l-Feḏl İbrahim, Abdülmecid Kaṭâmiş), Dâru'l-cil - Dâru'l-fikr, Beyrut 1408/1988, II, 288; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâġa* (nşr. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1419/1998, I, 650; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 404.

⁶³ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 76; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, III, 885; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 22; ez-Zemaḫşerî, *el-Mustaḫşâ*, I, 125.

⁶⁴ Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 40.

نَاقَةٌ عَزُوزٌ terkihi “süt çıkış yolu dar olduğu için sütü zorla (güçlkle) akan deve” anlamına gelmektedir. Bu kelimedede ortak anlam sütün zorla akmasında kendini göstermektedir. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:

إِنَّمَا هُوَ عَزُوزٌ لَهَا دَرٌّ جَمٌّ

*Hakikaten o sütü bol olsa da süt çıkış yolu dar olan keçidir. Zengin ama cimri kişiler için söylenen meseldir.*⁶⁵

“Bir şeyin az olması, nadir olması” anlamına ise şu meseller örnek verilmektedir:⁶⁶

أَعَزُّ مِنَ الْأَبْلَقِ الْعَفُوقِ

*Hamile erkek hayvandan daha nadir.*⁶⁷ İmkânsız durumlar için söylenen deyimdir.⁶⁸

أَعَزُّ مِنْ بَيْضِ الْأَنْوَقِ

*Akbaba yumurtasından daha nadir, daha değerli (Sanki bulunmaz Hint kumaşı mübarek).*⁶⁹ Akbaba dağların zirve noktalarında yumurtladığı için yumurtalarına ulaşmak imkânsızdır.⁷⁰ Elde edilmesi zor veya imkânsız olan şeyler hakkında söylenir.⁷¹

أَعَزُّ مِنَ الْغُرَابِ الْأَعْصَمِ

⁶⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 39.

⁶⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 42.

⁶⁷ İbn Sellâm, *el-Emṣâl*, s. 362; el-Cevherî, *eṣ-Şihâh*, VI, 2381; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emṣâl*, II, 43; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşâ*, I, 242; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 259.

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 259; (أَبْلَقُ الْعَفُوقِ) ifadesi imkânsız durumlar için kullanılır. الْأَبْلَقُ kelimesi “erkek”, الْعَفُوقُ ise “hamile” anlamına gelmektedir (İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 7)).

⁶⁹ el-Cevherî, *eṣ-Şihâh*, II, 802; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emṣâl*, II, 44; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşâ*, I, 245; Numan Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri ve Deyimler*, s. 193.

⁷⁰ el-'Askerî, *Cemheretu'l-emṣâl*, II, 64.

⁷¹ Numan Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri ve Deyimler*, Raġbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 193.

*Bir ayağında beyazlık olan siyah kargadan daha nadir.*⁷² Bu neredeyse imkansız bir durumdur.⁷³

أَعَزُّ مِنْ مُخَّةِ الْبَعُوضِ

*Sivrisineğin beyninden daha az, daha nadir (Elde edilmesi sivrisinek beynini elde etmekten daha zor olan şey).*⁷⁴

عقد

Bu maddenin “bağlamak ve sıkılığı, sağlamlığın şiddeti” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. İbn Fâris bu anlama şu âyeti ve bazı meselleri örnek vermektedir:⁷⁵

وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَدْتُمُ الْأَيْمَانَ

“Ancak bağladığınız yeminler sebebiyle sizi sorumlu tutar.”⁷⁶

عَقَدَ الرَّمْلُ ifadesi “kumun birikmesi, toplanması” anlamına gelmektedir.⁷⁷

Birikme ve toplanma kelimelerinde bağlanma, kenetlenme, sıkı olma anlamlarının tezahür ettiği açıktır.

أَحْمَقُ مِنْ تُرْبِ الْعَقَدِ

*Kum yığınınından daha zayıf.*⁷⁸

أَشْرَبُ مِنْ عَقَدِ الرَّمْلِ

*Kum yığınınından daha çok su içen.*⁷⁹

⁷² el-‘Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 64; Zeyd b. Abdillâh el-Hâşimî, *el-Emsâl*, Dâru Sa‘duddin, Dimaşk 1423, s. 24; el-Meydânî, *Mecmea‘u'l-emşâl*, II, 44; ez-Zemağşerî, *el-Mustağşâ*, I, 245.

⁷³ el-Hâşimî, *el-Emsâl*, s. 24.

⁷⁴ ez-Zemağşerî, *el-Mustağşâ*, I, 247; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 67.

⁷⁵ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 86-90.

⁷⁶ Mâide, 5/89.

⁷⁷ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 87.

⁷⁸ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 365; el-Meydânî, *Mecmea‘u'l-emşâl*, I, 226; ez-Zemağşerî, *el-Mustağşâ*, I, 76.

⁷⁹ el-Meydânî, *Mecmea‘u'l-emşâl*, I, 391; ez-Zemağşerî, *el-Mustağşâ*, I, 195.

أَعْطَشُ مِنْ عَقْدِ الرَّمْلِ

Kum yığınından daha susuz.

العُقْدَةُ kelimesi “ağacın çok olduğu yer, orman” anlamına gelmektedir.⁸⁰ Ortak anlam bu kelimedede ağaçların birbirine bağlanmasında, iç içe geçmesinde kendini göstermektedir.

أَلْفٌ مِنْ غُرَابِ الْعُقْدَةِ

Orman kargasından daha uyumlu ve daha cana yakın (bir kimsedir).⁸¹

كَمَّ

Bu maddenin “örtü” şeklinde bir tek ortak anlamı vardır. الكُمَّ kelimesi “yuvarlak başlık” anlamına gelmektedir. Müellif كَمَّ fiili ile كَمَّ fiilinin aynı anlama (örtünme) geldiğini kaydetmektedir. كَمَّ fiili için şu hadisi örnek vermektedir:⁸²

... أَنْ عَمَرَ رَأَى جَارِيَةً مُتَكَمِّمَةً

Hz. Ömer örtünmüş bir cariye gördü.⁸³

كَمَّ kelimesi “meyve tomurcuğu kapçığı” anlamına gelmektedir. Müellif bu anlam için ise şu âyeti örnek vermektedir:⁸⁴

وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ

“(Orada) tomurcuklu hurma ağaçları vardır.”⁸⁵

⁸⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 88.

⁸¹ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 510; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 87; el-Fîrûzâbâdî, *el-Ḳâmûsu'l-muḥîṭ*, s. 300; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 110.

⁸² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 122.

⁸³ İbn Sellâm, *Ġarîbu'l-hadîs*, III, 343; ez-Zemaḥşerî, *el-Fâiḳ*, III, 279.

⁸⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 122.

⁸⁵ Rahman, 55/11.

مَسَّ

Bu maddenin “elle bir şeye dokunma” şeklinde tek ortak anlamı vardır. المَمْسُوسُ kelimesi “cin çarpmış” anlamına gelmektedir. Bu anlamda da “dokunma” ortak anlamı bulunmaktadır. المَسُوسُ kelimesi ise “el ile alınan su” anlamına gelmektedir. İbn Fâris bu kelimeye şu şiiri örnek vermektedir:⁸⁶ [Meczû’u’l-kâmil]

لَوْ كُنْتُ مَاءً كُنْتُ لَأَ عَذَبَ الْمَذَاقِ وَلَا مَسُوسًا

*Şayet su olsaydım tatlı ve el ile alınan (elin ulaşabildiği) su olmazdım.*⁸⁷

1.2. İki Ortak Anlamı Olan Maddeler

أَبَّ

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “otlak, mera ve çayır”, ikincisi ise “yönelmek ve hazırlanmaktır”. İbn Fâris birinci anlam için şu örnekleri vermektedir:⁸⁸

وَفَاكِيهَةً وَأَبًّا

“Meyveler ve çayırlar (bitirdik)”.⁸⁹

İbn Dureyd bu kelime ile alakalı şu şiiri kaydetmiştir: [Remel]

جَدْمُنَا قَيْسٌ وَنَجْدٌ دَارُنَا وَكُنَّا الْأَبُّ بِهِ وَالْمَكْرَعُ

Kökümüz Kays, Necd yuvamızdır.

*Çayırımız ve göletimiz oradadır.*⁹⁰

⁸⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 271.

⁸⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, VII, 208; İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luġa*, III, 1252; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luġa*, II, 815; Bu beyit Zü’l-İşba’ el-‘Advânî’ye (ö. 602 [?]) nispet edilmektedir (İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, VI, 218).

⁸⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 6.

⁸⁹ Abese, 80/31.

⁹⁰ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luġa*, I, 53; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, X, 554; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

Şubeyl b. ‘Azra (ö. 140/757 [?]) da Ebû Du’âd’ın⁹¹ şu şiirini zikrediyor:
[Serî’]

يَرَعَى بَرَوْضَ الْحَزْنِ مِنْ أَبِي قُرَيْبَانَهُ فِي عَائَةِ تَصْحَبُ

(Çayırını) koruyan ‘Âne’deki⁹² su mecralarını çayırının engebeli arazisinde gözlemliyordu.⁹³

Müellif ikinci anlam için ise şu örnekleri vermektedir.⁹⁴

el-A‘şâ şiirinde şöyle diyor: [Tavîl]

صَرَمْتُ وَلَمْ أَصْرِمْكُمْ وَكَصَارِمِ أَخٍ قَدْ طَوَى كَشْحًا وَأَبَّ لِيذْهَبًا

Sizden ayrılmadan sizi terk ettim, arkasını dönen ve gitmek için hazırlık gören bir kardeş ayrılan, terk eden gibidir.⁹⁵

Hişâm b. ‘Ukbe (ö. 120/738 [?]) şiirinde *إِبَابَةٌ* kelimesini şu şekilde kullanmaktadır: [Besî’]

وَأَبَّ ذُو الْمَحْضَرِ الْبَادِي إِبَابَتُهُ وَفَوَّضَتْ نِيَّةً أَطْنَابَ تَخْيِيمِ

Medeni (şehirli) çölde oturana öyle yöneldi ki,

Bir niyet çadırımın iplerini kırdı.⁹⁶

Arapların ceylanla alakalı şöyle bir meseli vardır:

إِنْ وَجَدْتُمْ فَلَا عَبَابَ وَإِنْ عَدِمْتُمْ فَلَا أَبَابَ

Şayet ceylan suyu bulursa onu aralıksız, bolca içmez, bulamazsa aramaya yönelmez, niyetlenmez.⁹⁷

⁹¹ Bu şairin ismi Cârîye b. el-Ḥaccâc el-Eyâdî’dir. Câhiliye dönemi şairlerinden olup ölüm tarihi bilinmemektedir (ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, II, 106).

⁹² Fırat kıyısında bir köy ismi (Bkz. el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2169).

⁹³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, I, 520; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, III, 188.

⁹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 7.

⁹⁵ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luġa*, I, 53; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, X, 554.

⁹⁶ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luġa*, I, 53; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, X, 554; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, I, 205.

⁹⁷ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, I, 103; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, I, 205, 573.

Bir râciz⁹⁸ kurdu vasfederken şöyle diyor: [Recez]

مَرَّ مُدِلٌّ كَرِشَاءِ الْعَرَبِ فَابَّ أَبَّ غَمِي وَأَبِي

Kova ipi gibi sıska bir kurt öyle bir uğradı ki,

*Sürümün ve benim yöneldiğim yöne doğru yöneldi.*⁹⁹

أُ

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi, “bir durumun büyüklüğü, şiddeti ve tekerrür etmesi”, ikinci anlamı ise “kaçmaktır”. İbn Fâris birinci anlam için şu örnekleri vermektedir:¹⁰⁰

لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِذَا

“Yemin olsun ki, siz çok büyük bir şey söylediniz”.¹⁰¹

Şair şöyle diyor: [Recez]

نَضُونٌ عَنِّي شِرَّةٌ وَأَدَا مِنْ بَعْدِ مَا كُنْتُ صُمَّلًا نَهْدَا

O kadınlar benim gücümü-kuvvetimi söküp aldılar.

*Orta yaşlı güçlü biri olduktan sonra.*¹⁰²

Bu kelime bu beyitte “kuvvet” anlamına gelir.

İkinci anlam için İbn Fâris bu cümleyi örnek olarak İbn Dureyd'den nakletmektedir:

أَدَّتِ الْإِبِلُ ، إِذَا نَدَّتْ

“Deve kaçtı” anlamına gelmektedir.¹⁰³

⁹⁸ Recez bahrinde şiir nazmeden şahıs (Bkz. Tefik Rüşü Topuzoğlu, “Recez”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 509).

⁹⁹ Bu şiirin yazarı bilinmemektedir.

¹⁰⁰ İbn Fâris, *Mekâyisu'l-luğa*, I, 11.

¹⁰¹ Meryem, 19/89.

¹⁰² İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 55; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 440; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

¹⁰³ İbn Fâris, *Mekâyisu'l-luğa*, I, 12.

أَفّ

Bu maddenin iki anlamı bulunmaktadır. Birincisi “bir şeyi hoş görmemek, beğenmemek”, ikincisi ise “zaman ve vakittir”.¹⁰⁴ Bu maddede müellif “asıl” kavramını değil “mana” kelimesini kullanmıştır.

Müellif birinci anlam için şu sözleri örnek vermektedir:¹⁰⁵

جَعَلَ يَتَأَفَّفُ مِنْ رِيحٍ وَجَدَهَا

*Duyduğu kokudan dolayı oflamaya başladı.*¹⁰⁶

وَيَتَأَفَّفُ مِنَ الشَّدَّةِ ثَلَمَ بِهِ

Kendisine isabet eden felaketten dolayı oflamaya başladı.

عَلَيْهِمُ اللَّعْنَةُ وَالتَّأْفِيفُ

*Lanet ve sıkıntı onların üzerine olsun.*¹⁰⁷

İkinci anlam için şu şiir örnek verilmektedir:¹⁰⁸ [Tavîl]

عَلَى إِفِّ هِجْرَانٍ وَسَاعَةِ خَلْوَةٍ

*Hicran ve yalnızlık anında...*¹⁰⁹

أُذُن

Bu maddenin mana bakımından yakın lafız bakımından ise uzak iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi أُذُن “kulak”, ikincisi ise عِلْم “ilimdir”. Bu bâb bu iki anlamdan doğmakta ve dallanmaktadır. Bu iki anlamın yakınlığı ise şu şekilde izah edilmektedir: Her bir dinlenen konunun bilgisi kulak yoluyla hâsıl olur.¹¹⁰

¹⁰⁴ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 16.

¹⁰⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 17.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IX, 7.

¹⁰⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 410.

¹⁰⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 17.

¹⁰⁹ Bu şiir Yezîd b. eṭ-Ṭaşariyye'ye (ö. 126/744) aittir (Bkz. ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XXIII, 25).

¹¹⁰ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 75.

Birinci anlama örnek olarak şu âyet verilmektedir:¹¹¹

وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ

“Yine onlardan peygamberi inciten ve “O (her söyleneni dinleyen) bir kulaktır” diyen kimseler de vardır.”¹¹²

أَذُنٌ kelimesi “dinlemek” anlamına gelmektedir. Çünkü dinleme fiili kulak yoluyla meydana gelmektedir. Bu kelime hem mecaz hem de istiare olarak şu hadiste yer almaktadır:¹¹³

مَا أَدَانَ اللَّهُ تَعَالَى لَشَيْءٍ كَأَدَانِهِ لِنَبِيِّيَّ يَتَعَنَّى بِالْقُرْآنِ

“Allah sesli Kur’ân okurken peygamberi dinlediği gibi hiçbir şeyi dinlememiştir.”¹¹⁴

İkinci anlam olan “bilmek ve bildirmek” için şu örnekler verilmektedir:

Bir râciz şöyle diyor: [Recez]

حَتَّى إِذَا نُودِيَ بِاللَّذِينَ

Ezan okununca...¹¹⁵

Bu şiirde أَدَانَ kelimesi أَدَانَ kelimesiyle aynı manayı ifade etmektedir. أَدَانَ kelimesi de تَأْدِينٍ “bildirmek, duyurmak” fiilinin ismidir.¹¹⁶

Bu manaya şu âyet de örnek olarak verilmektedir:¹¹⁷

وَإِذْ تَأْدَانُ رَبُّكُمْ لَيْنِ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ

¹¹¹ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 76.

¹¹² et-Tevbe, 9/61.

¹¹³ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 76.

¹¹⁴ el-Buĥârî, “Feğâilu'l-Kur’ân”, 19; Muslim, “Şalâtu'l-musâfirîn”, 234; İbn Sellâm, *Ġarîbu'l-hadîs*, II, 138-141.

¹¹⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 200; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIII, 12; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

¹¹⁶ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 77.

¹¹⁷ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 77.

“*Hani Rabbiniz şöyle bildirmişti: “Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım.”*”¹¹⁸

أرق

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “gece uykunun kaçması”, ikincisi ise “renk ismidir”. Birinci anlam için el-A‘şâ’nın şu şiiri örnek verilmektedir:¹¹⁹ [Tavîl]

أَرَقْتُ وَمَا هَذَا السُّهَادُ الْمُرَّقُ وَمَا بِي مِنْ سَقَمٍ وَمَا بِي مَعْشَقُ

Gece uykusuz kaldım. Bu uykusuzluk nedir böyle?

*Hasta da değilim âşık da.*¹²⁰

İkinci anlam için şu kelimeler örnek verilmektedir:

أَرَقَانُ kelimesi “kırmızı ağaç”, أَرَقَانُ ise “bitkilere musallat olan sarılık hastalığı” anlamına gelmektedir.¹²¹

أرك

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “ağaç ismi”, ikincisi ise “bir yerde durma, ikamet etmedir”. Müellif birinci anlam için şu hadisi örnek vermektedir:¹²²

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أُتِيَ بِعَرَفَةَ بَلَيْنِ إِبِلٍ أَوَارِكِ

“*Hz. Peygamber’e (s.a.v.) Arafat’ta misvak ağacından yemiş develerin sütü getirildi.*”¹²³

İkinci anlam için Kuşeyyir’in (ö. 105/723)¹²⁴ mahfeleri vafettiği şu şiir örnek verilmektedir: [Tavîl]

¹¹⁸ İbrahim, 14/7.

¹¹⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 82.

¹²⁰ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, V, 210; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, III, 224.

¹²¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 83.

¹²² İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 83.

¹²³ İbn Sellâm, *Ġaribu’l-hadîs*, III, 3; ez-Zemaḫşerî, *el-Fâiḳ*, I, 33; İbnu’l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 40.

وَفَوْقَ جَمَالِ الْحَيِّ بَيْضٌ كَأَنَّهَا عَلَى الرَّقْمِ أَرَامٌ الْأَثِيلِ الْأَوَارِكُ

*Kabilenin develeri üzerindeki beyazlık sanki soylu birinin bir çizgi üzerinde duran beyaz ceylanlarıdır.*¹²⁵

أَمَلٌ

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “(karar vermede) acele etmemek, sebat etmek, beklemek”, ikincisi ise “uzun kum yığımıdır”. “Ummak” kelimesi de birinci ortak anlamın kapsamında yer almaktadır. Çünkü “ummak” bir çeşit beklemektir. Müellif birinci anlam için şu şiiri örnek vermektedir:¹²⁶ [Tavîl]

تَأْمَلُ خَلِيلِي هَلْ تَرَى مِنْ ظَعَائِنٍ تَحْمَلْنَ بِالْعَلْبَاءِ مِنْ فَوْقِ حُرْمٍ

*İyi düşün dostum, Cursûm suyu'nun yukarısında sırtlarda mahfelerle giden kadınları görüyor musun?*¹²⁷

İkinci anlam için şu mesel zikredilmektedir:

فَدَ كَانَ بَيْنَ الْأَمِيلِينَ مَحَلٌّ

*Bir zamanlar yeryüzünde genişlik vardı.*¹²⁸ Bu mesel “Önceleri bu durumda genişlik (kolaylık) vardı” şeklinde anlaşılmaktadır.¹²⁹ Buradaki أميل kelimesi “uzun kum yığını” anlamına gelir.¹³⁰

¹²⁴ Ebû Şahr Kuşeyyir b. Abdirrahman b. el-Esved platonik aşk şairidir (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 219; Mustafa Çuhadar, “Küşeyyir”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 575).

¹²⁵ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 84.

¹²⁶ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 140.

¹²⁷ Bu şiir Zuheyr b. Ebî Sulmâ'ya (ö. 609 [?]) aittir (Bkz. Zuheyr b. Ebî Sulmâ, *Dîvân*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1426/2005, s. 65; Zuheyr b. Ebî Sulmâ, *Yedi Askı: Arap Edebiyatının Harikaları*, s. 81, 88) Bu kaynakta تَأْمَلُ kelimesi تَبَصَّرُ (bak) şeklinde yer almaktadır.

¹²⁸ el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 164; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XXVIII, 30.

¹²⁹ el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 164.

¹³⁰ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 140.

أنف

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “baştan başlamak”, ikincisi ise “uzuvdur (burun)”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir:¹³¹

قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ أَنْفًا

“Kendilerine bilgi verilmiş olanlara “Az önce ne demişti?” diye sorarlar.”¹³²

İkinci anlam için ise şu mesel zikredilmektedir:¹³³

وَجَعُهُ حَيْثُ لَا يَضَعُ الرَّاقِي أَنْفَهُ

Onun acısı rukye yapanın burnunu koyamayacağı yerdedir.¹³⁴ Çaresiz, içinden çıkışı imkânsız olan veya açıklaması mümkün olmayan durumlarda söylenen meseldir.¹³⁵

برأ

Bu maddenin iki ortak anlamı vardır. Bu maddede yan anlamların tümü bu iki ortak anlama bağlıdır. Ortak anlamlardan birincisi “yaratmak”, ikincisi ise “uzaklık ve bir şeyin yok olmasıdır”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir:¹³⁶

فَتَوْبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ

“Yaratanınıza tövbe edin.”¹³⁷

“Hastalıktan salim (uzak) olmak” anlamına gelen البرأ kelimesi ikinci ortak anlam bağlamında yer almaktadır. Bu anlam için âyet ve şiir örnek verilmektedir.¹³⁸

¹³¹ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 146.

¹³² Muhammed, 47/16.

¹³³ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 146.

¹³⁴ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 351; el-‘Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, I, 365; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 160; ez-Zemaşşerî, *el-Mustakşâ*, II, 50.

¹³⁵ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 160; ez-Zemaşşerî, *el-Mustakşâ*, II, 50.

¹³⁶ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 236.

¹³⁷ Bakara, 2/54.

¹³⁸ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 236-237.

إِنِّي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ

“Ben sizin tapduğunuz şeylerden uzağım.”¹³⁹

[Recez]

يَوْمًا إِذَا كَانَ الْبَرَاءُ نَحْسًا

Ayın son gecesinin yağmursuz olduğu gün...¹⁴⁰

البراء kelimesi “ayın son gecesini” anlamına gelmektedir. Bazı kaynaklarda “ayın ilk gecesini” şeklinde de açıklanmıştır. Bu gece ay güneşten uzak olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.¹⁴¹

برح

Bu maddenin birçok yan anlamı olan iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “zeval ve ortaya çıkmak”, ikincisi ise “güç, yücelik ve buna benzer şeylerdir”. Müellif birinci anlam için bir âyet ve bazı meselleri örnek vermektedir:¹⁴²

لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ

“Musa bize dönene kadar buna tapmaktan vazgeçmeyeceğiz” demişlerdi.¹⁴³

بَرِحَ الْخَفَاءُ

Mesele açıklığa kavuşup gizliliği kalmadı.¹⁴⁴

“Dün gece” anlamına gelen الْبَارِحَةَ kelimesi de bu ortak anlamın şumulüne dâhildir. Zevale uğradığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.¹⁴⁵

¹³⁹ Zuhruf, 43/26.

¹⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, I, 33; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

¹⁴¹ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, X, 287.

¹⁴² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 238-239.

¹⁴³ Taha, 20/91.

¹⁴⁴ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 216; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 274; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2329; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 297; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 95; M. Sait Şimşek, Taceddin Uzun, *Arapça-Türkçe Deyimler, Kalıp İfadeler, Atasözleri Sözlüğü*, Beyan Yayınları, İstanbul 1991, s. 36.

¹⁴⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 238-239.

مَا أَشْبَهَ اللَّيْلَةَ بِالْبَارِحَةِ

*Bu gece dün geceye ne kadar da benziyor.*¹⁴⁶ Birbirine benzer iki şey hakkında söylenen meseldir.¹⁴⁷

İkinci anlam için Zu'r-Rumme'nin (ö. 117/735) şu şiiri örnek verilmektedir:¹⁴⁸ [Tavîl]

أَيْنًا وَشَكْوَى بِالنَّهَارِ كَثِيرَةً عَلَيَّ وَمَا يَأْتِي بِهِ اللَّيْلُ أَبْرَحُ

Gündüz vakti feryat ve şikâyet bana ağır gelmektedir.

*Gecenin getirdiği ise daha zor, daha şiddetlidir.*¹⁴⁹

بَكَوْءٍ

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “ağlamak”, ikincisi ise “bir şeyin az olmasıdır”. İbn Fâris birinci anlam için şu şiiri örnek vermektedir:¹⁵⁰ [Vâfir]

بَكَتْ عَيْنِي وَحَقٌّ لَهَا بُكَاهَا وَمَا يُعْنِي الْبُكَاءُ وَلَا الْعَوِيلُ

Gözüm ağladı ve bu onun hakkıdır.

*Ancak ağlamanın ve çığlığın bir yararı yoktur.*¹⁵¹

İkinci anlam için şu şiir örnek verilmektedir:¹⁵² [Besîf]

يُقَالُ مَحْبِسُهَا أَذْنَى لِمَرْتَعِهَا وَلَوْ تَعَادَى بَيْكُ كُلِّ مَحْلُوبٍ

¹⁴⁶ el-‘Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 247; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, II, 312; el-Meydânî, *Mecma‘u'l-emşâl*, II, 275; İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, II, 412.

¹⁴⁷ ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, II, 312.

¹⁴⁸ İbn Fâris, *Meşâyisu'l-luğa*, I, 241.

¹⁴⁹ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-‘Ayn*, III, 216; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, III, 323; İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, II, 410.

¹⁵⁰ İbn Fâris, *Meşâyisu'l-luğa*, I, 285.

¹⁵¹ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 1027; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2284; Bu beyit Ka‘b b. Malik’e (ö. 50/670) nispet edilmektedir (Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, XIV, 82; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-‘arûs*, XXXVII, 198).

¹⁵² İbn Fâris, *Meşâyisu'l-luğa*, I, 286.

*Hayvanların şimdi tüm sütü gitse de ahırda tutulması gelecekte otağa yollanması açısından daha uygundur denilmektedir.*¹⁵³

جم

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “çokluk, toplanmak”, ikincisi ise “silahsız olmaktır”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir:¹⁵⁴

وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا

“*Malı pek çok seviyorsunuz.*”¹⁵⁵

İkinci anlam olan “silahsız olmaya” şu örnekler verilmektedir:

اَلْجَمُّ kelimesi “savaşa mızraksız giden adam”, اَلشَّاةُ الْجَمَّاءُ terkihi ise “boynuzu olmayan koç” anlamına gelmektedir. Bu kelime aşağıdaki hadiste “balkonsuz” anlamında kullanılmıştır.¹⁵⁶

أَمْرًا أَنْ تُبْنِيَ الْمَسَاجِدَ جُمَّا

“*Mescitleri balkonsuz dikmemiz emrolundu.*”¹⁵⁷

حظوى

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “bir konuma, bir rütbeye yakınlık”, ikincisi ise “bir silah çeşididir”. Birinci anlam için müellif şu meseli örnek vermektedir:¹⁵⁸

إِلَّا حَظِيَّةً فَلَا أَلِيَّةً

¹⁵³ Bu şiir Selâme b. Cendel’e (ö. 608 [?]) aittir (İbn Sîde, *el-Muḥkem*, II,320; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 35, XV, 42).

¹⁵⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 419.

¹⁵⁵ Feer, 89/20.

¹⁵⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 421.

¹⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, I, 274; İbn Sellâm, *Ġaribu’l-hadîs*, IV, 225; ez-Zemaḥşerî, *el-Fâiḳ*, I, 234.

¹⁵⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 80.

*Kocam için dilber gibi sevilen biri değilsem de, onun için dilber oluncaya dek hatalı davranmayacağım.*¹⁵⁹ (Kadın tarafından söylenmiş bir ifadedir. “Bütün saygı ve ihtimamıma rağmen senin nezdinde bir itibarım yoksa da ben bu itibarımı elde etmek için bütün çabamı sarf etmekten çekinmem, elde etmek için çabalarım”¹⁶⁰ veya “Şimdi muhterem değilsem, ilerde olmaya çalışacağım” gibi anlamlara gelmektedir).¹⁶¹ Bu mesel insanın ihtiyacına nail olması için başkalarıyla güzel iletişim kurmasının gerekliliğini ifade etmektedir.¹⁶²

حَظِيّ kelimesi “nüfuzlu, saygın, rütbeli şahıs”,¹⁶³ حَظِيَّة kelimesi ise “kocasından tarafından çok sevilen, saygın kadın” anlamına gelmektedir.¹⁶⁴

İbn Fâris ikinci ortak anlam için حِظْوَةٌ “uçsuz küçük ok” kelimesini kaydetmektedir. Bu anlam için şu meselleri örnek vermektedir:¹⁶⁵

إِنَّمَا نَبْلُكَ حِظَاءً

*Hakikaten senin okun küçük oktur.*¹⁶⁶ Kişi zayıflıkla kınandığı zaman bu ifade kullanılır.

إِخْدَى حُطَيَاتٍ لُقْمَانَ

*Lokman'ın*¹⁶⁷ *küçük oklarından biri.*¹⁶⁸ Tehlikeli olduğu halde küçümsenen durumlar için söylenir.¹⁶⁹

¹⁵⁹ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 157; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2316; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 20; ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, 199.

¹⁶⁰ Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 232-233.

¹⁶¹ Recep Dikici, *Arap Atasözleri*, Konya 1991, s. 32.

¹⁶² el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 20.

¹⁶³ İbn Fâris, *Meşkâ'yîsu'l-luğa*, II, 80.

¹⁶⁴ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, III, 494.

¹⁶⁵ İbn Fâris, *Meşkâ'yîsu'l-luğa*, II, 80.

¹⁶⁶ İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 242; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 61.

¹⁶⁷ Lokman b. 'Âd isminde Hîmyerî hükümdarlarından biridir (Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 233).

¹⁶⁸ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 100; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2316; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 242; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 35; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaḫşâ*, I, 60; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 233.

¹⁶⁹ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 100.

رهق

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “örtmek”, ikincisi ise “acele etmek, geciktirmektir”. İbn Fâris birinci anlam için şu âyeti örnek vermektedir:¹⁷⁰

وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهُهُمْ قَتْرٌ وَلَا ذِلَّةٌ

“Onların yüzlerine ne bir karalık, ne de zillet bulaşır.”¹⁷¹

İkinci anlam için ise müellif şu âyeti zikretmektedir:

فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا

“O, ecrinin eksiltileceğinden ve kendisine haksızlık edileceğinden korkmaz.”¹⁷²

الرَّهَقُ kelimesi “zulmetmek” ve “yalan konuşmada ve kusurlu davranmada acele etmek” anlamlarına gelmektedir.¹⁷³

كفء

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “iki şey arasında olan eşitlik”, ikincisi ise “meyletmek, eğilmek, eğmektir”. الكُفْءُ kelimesi “eşit, denk” anlamına gelmektedir. Birinci anlamı açıklamak için müellif bir âyet ve bir hadis zikretmektedir:¹⁷⁴

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

“O’na bir denk de olmadı.”¹⁷⁵

الْمُسْلِمُونَ تَتَكَافَأُ دِمَاؤُهُمْ

¹⁷⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 451.

¹⁷¹ Yunus, 10/26.

¹⁷² Cin, 72/13.

¹⁷³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 451.

¹⁷⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 189.

¹⁷⁵ İhlâs, 112/4.

“Müslümanların kanı eşittir.”¹⁷⁶ Birinin diyeti diğerinden çok olamaz. Aynı zamanda kısas açısından da eşittirler.

İbn Fâris ikinci ortak anlam için de bir hadis kaydetmiştir:¹⁷⁷

لَا تَسْأَلُ الْمَرْأَةُ طَلَاقَ أُخْتِهَا لِتَكْتَفِيَ مَا فِي صَحِيفَتِهَا

“Kadın (din) kız kardeşinin kabını ters çevirip boşaltmak için (nafakasına sahip olmak için) boşanmasını istemez.”¹⁷⁸

Bu maddede الكُفَّاءَة (hurma ağacının bir yıllık meyvesi, devenin bir yıllık dölü ve sütü) kelimesi her iki ortak anlama uymamakta ve dolayısıyla şâz sayılmaktadır.¹⁷⁹

1.3. Üç Ortak Anlamı Olan Maddeler

أل

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır: Birincisi “titreme ile beraber olan parlaklık”, ikincisi “ses”, üçüncüsü ise “korunan sebep, bağdır”. Birinci anlam için müellif şu şiiri örnek vermektedir:¹⁸⁰ [Kâmil]

حَتَّى رَمَيْتُ بِهَا يَيْلُ فَرِيصُهَا وَكَأَنَّ صَهْوَتَهَا مَدَاكُ رُحَامِ

Öyle ki göğüs ve omuz arasındaki eti (koştığı zaman titreme ile) parladığı halde onu bıraktım.

Sanki onun eyeri beyaz somaki taşıdır.¹⁸¹

İkinci anlam olan “ses” için aşağıdaki şiir ve hadis örnek verilmektedir:¹⁸²

İbn Meyyâde (ö. 149/766)¹⁸³ şöyle diyor: [Tavîl]

¹⁷⁶ Ebû Dâvud, “el-Cihâd”, 159; İbn Mâce, “ed-Diyât”, 31.

¹⁷⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 189.

¹⁷⁸ Muslim, “en-Nikâḥ”, 38, 39, 51; en-Nesâî, “en-Nikâḥ”, 20.

¹⁷⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 190.

¹⁸⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 18.

¹⁸¹ Şair bu şiirde atı vasfettirmektedir (Bkz. İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 58); (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

¹⁸² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 20.

¹⁸³ er-Rammâḥ b. Ebred b. Şevbân muhadram şairdir (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 31).

وَقُولَا لَهَا مَا تَأْمُرِينَ بِوَأَمِقٍ لَهُ بَعْدَ نَوْمَاتِ الْعُيُونِ أَلِيلٌ

*O kadına söyleyin: Herkes uyduktan sonra inleyen âşık birine ne emredersin?*¹⁸⁴

عَجِبَ رَبُّكُمْ مِنْ أَلْكُمُ وَفُنُوطِكُمْ وَسُرْعَةَ إِجَابَتِهِ إِيَّاكُمْ

*“Rabbiniz duada sesinizi yükseltmenize, ümit kesmenize ve size (buna rağmen) çabuk bir şekilde icabet etmesine hayret etmektedir.”*¹⁸⁵

Bu maddenin “Allah, akrabalık bağları, ahit ve antlaşma” anlamları ise üçüncü ortak anlam çerçevesinde yer almaktadır.

Hiz. Ebû Bekr’e (ö. 13/634) Museylime’nin (ö. 12/633) kafiyele sözlere sorulunca şöyle demiştir:

مَا خَرَجَ هَذَا مِنْ إِيَّالِي

*“Bu sözlere Allah’a ait değildir.”*¹⁸⁶

Bu sözde bu kelime “Allah” anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁷

Bu âyet de bu kelime için örnek verilmektedir:

لَا يَرْفُقُونَ فِي إِيَّالِي وَلَا ذِمَّةً

*“Bir mümin hakkında ne akrabalık (bağlarını), ne de antlaşma (yükümlülüğünü) gözetirler.”*¹⁸⁸

إِيَّالِي kelimesi “Allah, akrabalık bağları, ahit ve antlaşma” anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁹ Yukarıdaki âyet bu anlamlara göre tefsir edilebilir.

¹⁸⁴ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1626; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XI, 25.

¹⁸⁵ İbn Sellâm, *Garîbu'l-hadîs*, II, 269; el-Huseyn b. Mesud el-Begavî, *Şerhu's-sunne* (nşr. Şuayb el-Arnaûf, Muhammed Zuheyr eş-Şâvîş), el-Mektebu'l-İslamî, Beyrut 1403/1983, XIV, 365; İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 61.

¹⁸⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 360.

¹⁸⁷ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, I, 20-21.

¹⁸⁸ Tevbe, 9/10.

¹⁸⁹ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, I, 21.

İbnu'l-A'râbî (ö. 231/845) bu kelimeyi “iki şey arasındaki her bir sebep, bağ” şeklinde açıklamıştır.¹⁹⁰

أبل

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “deve”, ikincisi “yetinmek, gereksinim duymamak, yüz çevirmek”, üçüncüsü ise “ağırlıktır”. Birinci anlam için müellif şu meseli ve bir hadisi örnek vermektedir:¹⁹¹

أبلُ من حُنَيْفِ الْحَنَاتِمِ

*Deve gütmeye Huneyf el-Ḥanâtîm'den*¹⁹² daha mahir.¹⁹³

النَّاسُ كِأَبْلِ مَائَةٍ لَيْسَتْ فِيهَا رَاحِلَةٌ

“İnsanlar deve sürüsü gibidir. Onların arasında yolculuğa ve yüke elverişli deve yoktur”.¹⁹⁴

İkinci anlam için şu hadis örnek verilmektedir.¹⁹⁵

تَأَبَّلَ آدَمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى ابْنِهِ الْمُقْتُولِ أَيَّامًا لَا يُصِيبُ حَوَاءَ

“Âdem peygamber Havva'dan yüz çevirerek günlerce katledilen oğlunun acısıyla sızlandı (yetindi)”.¹⁹⁶

İbn Fâris üçüncü anlam için şu hadisi örnek vermektedir:¹⁹⁷

كُلُّ مَالٍ أُدِّيَتْ زَكَاتُهُ فَقَدْ ذَهَبَتْ أَبْلَتُهُ

“Zekâtı verilen her malın kırı (fesadı, ağırlığı) gider”.¹⁹⁸

¹⁹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 21.

¹⁹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 39-41.

¹⁹² Ḥantem oğullarından olup deve gütmeye ve bakımında mahir olmasıyla ün kazanmıştır (ez-Zemaḫşerî, *el-Mustaḫşâ*, I, 1).

¹⁹³ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 86; ez-Zemaḫşerî, *el-Mustaḫşâ*, I, 1; ez-Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâġa*, I, 18.

¹⁹⁴ Muslim, “Feḫâilu'l-şahâbe”, 232; et-Tirmizî, “el-Edeb”, 82.

¹⁹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 41.

¹⁹⁶ İbn Sellâm, *Ġarîbu'l-hadîs*, IV, 396-397; ez-Zemaḫşerî, *el-Fâik*, I, 19-20; İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 16.

¹⁹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 43.

Müellif bu maddede her anlamı hadisle açıklamaktadır.

أبن

Bu madde “zıkr, anma”, “boğum” ve “izleme, gözetleme” manalarına delalet etmektedir.¹⁹⁹ Müellif bu maddede “asıl” kavramını kullanmadan bu üç anlamı arka arkaya kaydetmiştir.

İbn Fâris “boğum” anlamına şu şiiri örnek vermektedir.²⁰⁰ [Mutekârib]

قَضِيبٌ سَرَاءٍ قَلِيلَ الْأَبْنِ

*Boğumları az olan Serâ’ ağacından yayı...*²⁰¹

“Zıkr, anma” manasına örnek olarak Hz. Peygamber’in (s.a.v.) meclisini vasfeden bu söz verilmektedir.²⁰²

لَا تُؤَبِّنُ فِيهِ الْحَرَمُ

*“Orada kadınlar uygunsuz şekilde anılmazlar”.*²⁰³

“İzleme” anlamı için ise Evs b. Hacer’in (ö. 620) şu şiiri örnek verilmektedir.²⁰⁴ [Tavîl]

يَقُولُ لَهُ الرَّأْوُونَ هَذَاكَ رَاكِبٌ يُؤَبِّنُ شَخْصًا فَوْقَ عَلِيَاءَ وَاقِفٌ

Görenler ona diyorlar: Senin binicin budur.

*O yüksek yerde durmuş birini izliyor.*²⁰⁵

¹⁹⁸ İbn Sellâm, *Ğaribu’l-hadis*, IV, 396; ez-Zemaşşerî, *el-Fâiğ*, I, 19; İbnu’l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 15.

¹⁹⁹ İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, I, 43.

²⁰⁰ İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, I, 43.

²⁰¹ Bu şiir el-A‘şâ’ya aittir (Bkz. İbn Sîde, *el-Muğkem*, VI, 181; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, I, 679).

²⁰² İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, I, 43-44.

²⁰³ eṭ-Ṭaberânî, Ebu’l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyub eṭ-Ṭaberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebîr* (nşr. Ḥamdî Abdulmecid es-Selefi), I-XXV, Dâru ihyâ’i’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut, (t.y.), XXII, 162; el-Begavî, *Şerhu’s-sunne*, XIII, 281; İbnu’l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 17.

²⁰⁴ İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, I, 44.

²⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XIII, 5.

أثر

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “bir şeyi takdim etmek (tercih etmek üstün tutmak)”, ikincisi “zikretmek (nakletmek, haber vermek)” üçüncüsü ise “bir şeyin geride kalan izi, belirtisidir”. Birinci anlam için ‘Urve b. el-Verd’in (ö. 594 [?]) şu şiiri örnek verilmektedir:²⁰⁶ [Vâfir]

وَقَالُوا مَا تَشَاءُ فَقُلْتُ أَلَّهُوْ إِلَى الْإِصْبَاحِ آثِرٌ ذِي أَثِيرٍ

*Dediler ki, ne istiyorsun? Dedim ki: Her şeyden önce sabaha kadar eğlenmek istiyorum.*²⁰⁷

Müellif ikinci anlam için Hz. Ömer’in şu sözünü örnek vermektedir:

مَا حَلَفْتُ بَعْدَهَا آثِرًا وَلَا ذَاكِرًا

*“Ondan sonra (baba ve dedelerimize) edilen yemini ne naklettim ne de böyle bir yemin ettim”.*²⁰⁸

“naklederek” yani başka birinin “وَأَبِي لَأَفْعَلَنَّ” (babama yemin olsun ki, muhakkak bunu yapacağım) şeklinde olan yeminini nakletmedim. ذَاكِرًا “zikrederek” yani kendim de böyle bir yemin etmedim.²⁰⁹

Üçüncü anlam için şu örnekler verilmektedir:²¹⁰

مَنْ يَسْتَرِي سَيْفِي وَهَذَا أَثْرُهُ

*Kılıcımı kim satın alacak, işte eseri (izi), marifetleri ortada.*²¹¹

Ḥîra²¹² meliki en-Nu‘mân b. el-Munzir (ö. 609) Ḥâris b. Zâlim’in (ö. 600 [?]) yakalanıp getirilmesi için emir verir. Adama ulaşırlar. Ama adam önüne geleni biçer,

²⁰⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 53-54.

²⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, IV, 9.

²⁰⁸ el-Buḥârî, “el-Eymân ve’n-nuzûr”, 4; Muslim, “el-Eymân”, 1.

²⁰⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 54.

²¹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 54-55.

²¹¹ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 223; el-‘Askerî, *Cemheretu’l-emşâl*, II, 257; el-Meydânî, *Mecma‘u’l-emşâl*, II, 306; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşşâ*, II, 363; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 409.

²¹² Ḥîra, Irak’ta bir bölge ismidir (ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, XI, 120).

birliklerini dağıtır ve askerlere kendisinden emin bir şekilde “kılıcımı kim satın alacak, işte eseri ortada” diyerek öldürülenleri gösterir. Geri kalanlar çareyi kaçmakta bulurlar. Bu söz denenmiş bir şeyi tekrar denemenin doğru olmadığını anlatır.²¹³

تَدْعُ الْعَيْنَ وَتَطْلُبُ الْأَثَرَ

*Aslı bırakıp izin peşindesin.*²¹⁴ Bu söz kolay olanı bırakıp zor olanı tercih edenler için söylenir.²¹⁵

أَوْ أَثَارَةَ مِنْ عِلْمٍ

“Yahut bir bilgi kalıntısı varsa onu bana getirin”²¹⁶

أصل

Bu madde anlam uzaklığına sahip üç ortak anlamdan ibarettir. Birincisi “bir şeyin esası, temeli, kökü”, ikincisi “yılan”, üçüncü anlam ise “günün akşamdan sonraki hissesidir”. Müellif birinci anlam için şu sözü zikretmektedir:²¹⁷

لَا أَصْلَ لَهُ وَلَا فَصْلَ لَهُ

*Onun soyu da yok lisanı da.*²¹⁸ Bu söz “tercihe şayan bir görüşü de yok, ikna edici bir delili de” şeklinde anlaşılabilir.

İkinci anlam için Deccâl’la alakalı şu hadis örnek verilmektedir.²¹⁹

كَأَنَّ رَأْسَهُ أَصْلَةٌ

“Kafası yılan gibiydi.”²²⁰ Araplar kafası küçük olan insanın kafasını çok hareket ettirmesini yılanın başına benzetmektedirler.²²¹

²¹³ el-Meydânî, *Mecma‘u’l-emşâl*, II, 306; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 409.

²¹⁴ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 247.

²¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 54.

²¹⁶ Ahkâf, 46/4.

²¹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 109.

²¹⁸ el-Cevherî, *eṣ-Şiḫâh*, IV, 1623; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luḡa*, I, 97; el-Meydânî, *Mecma‘u’l-emşâl*, II, 242.

²¹⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, I, 109-110.

Üçüncü anlam için şu şiir örnek verilmektedir:²²² [Tavîl]

لَعَمْرِي لَأَنْتَ الْبَيْتُ أَكْرَمُ أَهْلُهُ وَأَقْعُدُ فِي أَفْيَائِهِ بِالْأَصَائِلِ

Yemin olsun ki, muhakkak sen ehline ikram eden evsin.

*Akşamları onun gölgesinde oturuyorum.*²²³

جدّ

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “büyüklik, yücelik”, ikincisi “pay, şans, zenginlik”, üçüncüsü ise “kesmektir”. Müellif birinci anlam için şu âyeti örnek vermektedir:²²⁴

وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبِّنَا

*“Ve şüphe yok ki, Rabbimizin azameti pek yücedir.”*²²⁵

İkinci anlam için şu hadis örnek verilmektedir:²²⁶

لَا يَنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجَدُّ

*“Senin indinde zengine zenginliği yarar sağlamaz.”*²²⁷

Üçüncü anlam için ise şu meseller örnek verilmektedir:²²⁸

مَنْ سَلَكَ الْجَدَدَ أَمِنَ الْعِتَارَ

*Düz yolda yürüyen tökezlemekten emin olur.*²²⁹

رُوِيَ يَعْلُونَ الْجَدَدَ

²²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, V, 48; ez-Zemaşşerî, *el-Fâik*, II, 137; İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 52.

²²¹ İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 52.

²²² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 110.

²²³ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1623; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, VIII, 352; Bu şiir Ebû Zueyb el-Huzelî'ye aittir (Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XI, 16).

²²⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 406.

²²⁵ Cin, 72/3.

²²⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 407.

²²⁷ el-Buḥârî, “el-Ezân”, 155; Muslim, “eş-Şalât”, 194.

²²⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 408.

²²⁹ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 421; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 452; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 169; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 306; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaḳşâ*, II, 356; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 109; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 402.

*Sabırlı ol, (atlar) düz araziye bir çıksın.*²³⁰

Bu mesellerdeki الجَدَّ kelimesi “düz arazi” anlamına gelmektedir.²³¹ Diğer arazilerden kesildiği için bu şekilde isimlendirilmiş olabilir.

جَدَّ “ciddilik, kesinlik” anlamına gelen bu kelime “kesmek” ortak anlamı kapsamında değerlendirilmektedir. Çünkü insan kesin karar vermekle bir şeyi diğerinden kesip koparmaktadır. جَدِيد (yeni) kelimesi de bu ortak anlam içerisinde yer almaktadır. İlk başlarda bu kelime تَوْبٌ جَدِيدٌ (yeni elbise) şeklinde elbisenin sıfatı olarak kullanılmıştır. Elbiseyi diken onun kumaşını yeni kestiği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Daha sonraları üzerinden günler geçmeyen her şey için bu sıfat kullanılmıştır.²³²

حرف

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “uç, kıyı, kenar, sınır”, ikincisi “dönmek, sapmak”, üçüncüsü ise “ölçmektir”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir.²³³

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ

“İnsanlardan kimi de Allah’a kıyıda kıyıya ibadet eder.”²³⁴

İkinci anlam için şu âyet örnek verilmektedir.²³⁵

يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ

“Yahudilerden, kelimelerin anlamlarını saptıranlar...”²³⁶

²³⁰ İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 169; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XXI, 458; Bu meseli Kaş b. Zuheyr (ö. 10/631) Huzeyfe b. Bedr'in (?) “Atın öne geçti” sözüne cevap olarak söylemiştir. Huzeyfe'nin atı dişi idi. Dişi atlar ise engebeli arazide yavaş, düz arazide ise daha süratli koşar. Bu mesel teenniye ve sabrı vurgulamaktadır (Bkz. ez-Zemaşşerî, *el-Mustaḫşâ*, I, 416; II, 106-107).

²³¹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 407-408.

²³² İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 409.

²³³ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, II, 42.

²³⁴ Hacc, 22/11.

²³⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, II, 43.

²³⁶ Nisâ, 4/46.

Üçüncü anlam çerçevesinde müellif المِحْرَاف (yaranın ölçülmesi için kullanılan alet, sonda) kelimesini kaydetmektedir.²³⁷ Bu anlam için şu şiir örnek verilmektedir:

[Besîf]

إِذَا الطَّبِيبُ بِمِحْرَافِيهِ عَالَجَهَا زَادَتْ عَلَى النَّقْرِ أَوْ تَحْرِيكِهَا ضَجْمًا

*Hekim iki sonda ile yarayı muayene ettiği zaman onun oyulması veya oraya buraya kayması daha da büyüdü.*²³⁸

خلف

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “bir şeyin başka bir şeyden sonra gelerek onun yerine geçmesi”, ikincisi “arka”, üçüncüsü ise “değişmektir”. Birinci anlam için müellif şu iki âyeti örnek vermektedir.²³⁹

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ

*“Derken arkalarından onlara bozuk bir grup halef oldu.”*²⁴⁰

رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ

*“Geri kalan kadınlarla beraber bulunmaya razı oldular.”*²⁴¹

الخِلاَفَة (hilafet) ve الخَلِيفَة (halife) kelimeleri de bu ortak anlam içerisinde yer almaktadır. Çünkü burada ikinci gelen birincinin yerine geçmektedir.²⁴²

Bu maddenin ikinci ortak anlamı olarak müellif خَلَفَ “arka” anlamını kaydetmektedir. Bu anlam için Lebîd’in (ö. 40/660) şu şiiri örnek verilmektedir:²⁴³

[Kâmil]

²³⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 43.

²³⁸ Bu şiir ‘Umeyr b. Şuyeym el-Ḳuṭâmî’ye (ö. 130/747 [?]) aittir (Bkz. el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1343; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, III, 308).

²³⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 210-211.

²⁴⁰ A‘râf, 7/169.

²⁴¹ Tevbe, 9/87.

²⁴² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 210.

²⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 212.

فَعَدَّتْ كِلَا الْفَرْجَيْنِ تَحْسِبُ أَنَّهُ مَوْلَى الْمَخَافَةِ خَلْفَهَا وَأَمَامَهَا

*Hem ön hem de arka tarafın korkmasına daha müsait olduğunu zannederek bir ileri bir geri koşmaya başladı.*²⁴⁴

Bu anlamla birinci anlam (bir şeyin başka bir şeyin arkasından gelmesi) arasında olan yakınlık açıktır. Bunun için bu iki ortak anlamı müellif ayrı ayrı zikretse de bir tek anlamda toplamak daha uygun gözükmetedir.

Üçüncü anlam olan “değişmek” için müellif şu hadisi örnek vermektedir:

لَخُلُوفٌ فَمِ الصَّائِمِ أَطْيَبُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ رِيحِ الْمِسْكِ

*“Oruçlu şahsın ağzından gelen koku Allah katında misk kokusundan daha güzeldir.”*²⁴⁵

“Ağız kokusu değişti” anlamına gelmektedir.²⁴⁶

رَبِيعٌ

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “dört parçanın biri”, ikincisi “ikamet etmek”, üçüncüsü ise “kaldırmaktır”. Birinci anlam için örnek olarak müellif şu hadisi kaydetmektedir:²⁴⁷

لَمْ أَجْعَلْكَ رَبِيعٌ

*“Seni malın dörtte birini almak için görevlendirmedim mi?”*²⁴⁸

الرَّبِيعِ (bahar) kelimesi senenin dörtte biri olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.²⁴⁹

İkinci anlam için müellif şu meseli örnek vermektedir.²⁵⁰

²⁴⁴ Şerhu Dîvânî Lebîd b. Rebî‘a, s. 311; ez-Zevzenî, Şerhu'l-Mu‘allaqâti's-seb‘i, s. 102.

²⁴⁵ el-Buhârî, “eş-Şavm”, 2; Muslim, “eş-Şiyâm”, 161, 163.

²⁴⁶ İbn Fâris, Meşkâysu'l-luğa, II, 212.

²⁴⁷ İbn Fâris, Meşkâysu'l-luğa, II, 479.

²⁴⁸ Bu hadisin aslı şu şekildedir: لَمْ أَجْعَلْكَ رَبِيعٌ – (Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi, Ğaribu'l-hadîs (nşr. Abdulmu‘tî Emin Kal‘acî), Dâru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, Beyrut 1425/2004, I, 336; İbnu'l-Eşîr, en-Nihâye, II, 117).

²⁴⁹ İbn Fâris, Meşkâysu'l-luğa, II, 480.

إِرْبَعٌ عَلَى ظَلْعِكَ

*Olduğun yerde kal, bekle.*²⁵¹ Bu mesele şu şekilde de anlam verilmektedir: *(Sen zayıfsın)*²⁵² *gücünün yettiğini yap. Senin etin ne budun ne!. O senin ağzının kaşığı değil.*²⁵³

Üçüncü anlam için şu hadis örnek verilmektedir:²⁵⁴

أَنَّهُ مَرَّ بِقَوْمٍ يَرْبَعُونَ حَجْرًا

“Hz. Peygamber (s.a.v.) (güçlerini göstermek için) taş kaldıran bir kavme uğradı.”²⁵⁵

عَلَّ

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “tekrar”, ikincisi “engel”, üçüncüsü ise “zayıflıktır”. İbn Fâris birinci anlam için bir hadisi ve bazı meselleri örnek vermektedir:²⁵⁶

إِذَا عَلَّه فَفِيهِ الْقَوْدُ

“Bir şahıs diğerine tekrar tekrar sopayla vurup öldürürse kısas gerekir.”²⁵⁷ Bu kelimenin asıl anlamı ikinci defa suya gitmektir.²⁵⁸

مَا زِيَارَتُكَ إِلَّا سَوْمٌ عَالَةً

Senin bizi ziyaretin üstün körü (öylesine) bir ziyarettir.

عَرَضَ عَلَيْهِ سَوْمٌ عَالَةً

²⁵⁰ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, II, 480.

²⁵¹ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, II, 133; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 415; ez-Zemahşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 138; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muħîṭ*, s. 745.

²⁵² el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muħîṭ*, s. 745.

²⁵³ Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 183.

²⁵⁴ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, II, 480.

²⁵⁵ Ebû Bekr Ahmed b. ‘Amr b. Abdulhalik el-Bezzâr, *Musnedu'l-Bezzâr = el-Baḥru'z-zeḥḥâr* (nşr. Komisyon), Mektebetu'l-'ulûm ve'l-ḥikem, Medine 1430/2009, XIII, 474; İbn Sellâm, *Ġarîbu'l-hadis*, I, 15-16; ez-Zemahşerî, *el-Fâik*, II, 23.

²⁵⁶ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, IV, 12-13.

²⁵⁷ İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye*, III, 291.

²⁵⁸ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, IV, 12.

*Onun müstağni olduğu şeyi ona teklif etti.*²⁵⁹ Başkasının evinde misafir olan birine bunu bildiği halde kendi evinde misafir olmasını teklif etmek gibi.²⁶⁰

Bu mesellerdeki *عَالَّةٌ* kelimesi ikinci defa (birinci defa suya kandıktan sonra) su içmeye giden deve anlamına gelir.²⁶¹

İkinci anlam için şu söz örnek verilmektedir:

فَاعْتَلَّهُ الدَّهْرُ وَلِلدَّهْرِ عِلَلٌ

*Ona zaman engel oldu. Zamanın engelleri vardır.*²⁶²

Üçüncü anlam çerçevesinde müellif “hastalık” anlamına gelen *العِلَّةُ* kelimesini kaydetmektedir. *الْعَلُّ* kelimesi ise “yaşlılık veya hastalık sebebiyle zayıf düşmüş kimse” anlamına gelmektedir.²⁶³

عرب

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “ifade etmek”, ikincisi “canlılık, aktiflik”, üçüncüsü ise “bedende olan bir fesat ve hastalıktır”. Birinci anlam için müellif şu hadisi örnek vermektedir:²⁶⁴

الثَّيْبُ يُعْرَبُ عَنْهَا لِسَانُهَا، وَالْبِكْرُ تُسْتَأْمَرُ فِي نَفْسِهَا

*“Dul kadın (evlenme konusunda) düşüncesini açık bir şekilde ifade eder. Bekar kızla ise istişare edilir.”*²⁶⁵

İkinci anlam için âyet örnek verilmektedir:²⁶⁶

فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا عُرْبًا أَثْرَابًا

²⁵⁹ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1773; el-Meydânî, *Mecma‘u'l-emsâl*, II, 12; ez-Zemaşşerî, *el-Mustağşâ*, II, 159.

²⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XII, 312.

²⁶¹ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 13.

²⁶² İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 14.

²⁶³ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 14.

²⁶⁴ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 299.

²⁶⁵ el-Begavî, *Şerhu's-sunne*, IX, 30; ez-Zemaşşerî, *el-Fâiğ*, II, 409.

²⁶⁶ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 300.

“Onları bakire, eşlerine düşkün ve hepsini bir yaşta kılmışızdır.”²⁶⁷

Üçüncü anlam için şu cümle örnek verilebilir:

عَرَبَتْ مَعِدَّتُهُ bu cümle “Midesi bozuldu” anlamına gelmektedir.²⁶⁸

عَصْر

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “zaman”, ikincisi “bir şeyin suyunu çıkartmak için baskı uygulamak”, üçüncüsü ise “bir şeye tutunmaktır”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir:²⁶⁹

وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ

“İkinci vaktine (Asra; çağa) and olsun ki, insan hiç şüphesiz hüsrana içindedir.”²⁷⁰

İkinci anlam için bir mesel ve bazı âyetler örnek verilmektedir.²⁷¹

لَا أَفْعَلُهُ مَا دَامَ الزَّيْتُ يُعْصَرُ

Zeytin sıkılıp yağı çıkarıldığı müddetçe onu yapmayacağım.

وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا

“Sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik.”²⁷²

إِعْصَارٌ kelimesi “kasırğa” anlamına da gelmektedir. Bulutları sıkıştırıp yağmur yağdırdığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.²⁷³

فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ

²⁶⁷ Vâkı‘a, 56/36-37.

²⁶⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 301.

²⁶⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 340.

²⁷⁰ Asr, 103/1-2.

²⁷¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 342-343.

²⁷² Nebe, 78/14.

²⁷³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 343.

“...Bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin!”²⁷⁴

Üçüncü anlam çerçevesinde الْعَصْرُ (sığınmak, barınak) kelimesi zikredilmiştir.

Araplar şöyle bir ifade kullanmaktadırlar:

لَيْسَ لَكَ مِنْ هَذَا الْأَمْرِ عُصْرَةٌ Bu durumdan kaçışın yok (Bu durumdan kaçıp sığınacak yerin yok).²⁷⁵

1.4. Dört Ortak Anlamı Olan Maddeler²⁷⁶

أ

Bu maddenin bir tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlamdan dört bâb meydana gelmektedir: “Temel (asıl), kaynak, cemaat (ümme) ve din”. Bu dört bâb yakın (mutekârib) anlamlıdır. Bu maddenin üç ortak anlamı daha vardır.²⁷⁷ “Boy (beden), zaman ve yönelmek”.²⁷⁸ Bu anlamları şu şekilde sıralamak mümkündür:

Birinci ortak anlam: “Temel, kaynak, cemaat ve din”.

İkinci ortak anlam: “Boy”.

Üçüncü ortak anlam: “Zaman”.

Dördüncü ortak anlam: “Yönelmek”.

Birinci ortak anlam için şu örnekler verilmektedir:

لَا أُمَّ لَهٗ

Onun annesi yok (Serseri, piç).²⁷⁹

²⁷⁴ Bakara, 2/266.

²⁷⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 344.

²⁷⁶ Dört ortak anlamı olan maddeler şunlardır: أُمُّ → أَرَبٌ → أُنَى → بَرٌّ → بَرَمٌ → بَرْدٌ → حَجٌّ → حَسَبٌ → خَرَصٌ → عَرَقٌ → عَرٌّ → طَرَقٌ → صَرٌّ → شَكَرٌ → رَمٌّ

²⁷⁷ Bu maddede bir çelişki dikkat çekmektedir. Müellif önce bu maddenin bir tek ortak anlamının olduğunu belirtmekte sonra ise buna ilave olarak üç ortak anlam daha zikretmektedir.

²⁷⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 21.

²⁷⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 22.

Bu ifade “onun hür annesi yok” anlamına gelir. Yani “köle, cariye çocuğu” demektir. “Onun annesi kimdir bilinmiyor” anlamına da gelebilir.²⁸⁰

Bu yönüyle bu kelime “asıl, temel, kök, kaynak” anlamına gelmektedir.

أُمَّة kelimesi “din” anlamına da gelir. Bu âyet bu anlama örnek verilmektedir.²⁸¹

إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ

“Şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk”.²⁸²

Hz. Peygamber (s.a.v.) Zeyd b. ‘Amr b. Nufeyl (ö. 606) hakkında şöyle buyurmuştur.²⁸³

يُبْعَثُ أُمَّةً وَحَدَهُ

“O yalnız başına bir ümmet (din) olarak diriltilecektir”.²⁸⁴

Bu hadisteki “ümmet” kelimesi de “din” anlamında kullanılmıştır.

لَا دِينَ لَهُ “onun dini yoktur” anlamına gelir.²⁸⁵ “Onun ümmeti yoktur” cümlesi, لَا أُمَّةَ لَهُ

Başka bir hadiste bu kelime şu şekilde geçmektedir.²⁸⁶

لَوْلَا أَنَّ هَذِهِ الْكِلَابَ أُمَّةٌ مِنَ الْأُمَّمِ لَأَمَرْتُ بِقَتْلِهَا، وَلَكِنْ أَقْتُلُوا مِنْهَا كُلَّ أَسْوَدَ بِهِمِ

“Şayet bu köpekler hayvan türlerinden bir tür olmasaydı muhakkak öldürülmelerini emrederdim. Ancak onlardan siyah olanları öldürün”.²⁸⁷

Burada bu kelime “tür” anlamını vermektedir.

²⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, XIV, 13.

²⁸¹ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 27.

²⁸² Zuhurf, 43/22.

²⁸³ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 27.

²⁸⁴ el-Bezzâr, *Musned*, IV, 166; Ahmed b. Ali b. el-Muşennâ Ebû Ya‘lâ, *Musnedu Ebî Ya‘lâ el-Mevşîli* (nşr. Huseyn Selîm Esed), Dâru'l-Me‘mûn li't-turâs, Beyrut 1410/1990, XIII, 172.

²⁸⁵ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 27.

²⁸⁶ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 27.

²⁸⁷ et-Tirmizî, “eş-Şayd”, 16; Ebû Dâvud, “eş-Şayd”, 1.

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً

“İnsanlar bir tek ümmet idi”.²⁸⁸

Bu âyette ise “ümmet” anlamında kullanılmıştır.

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً

“İbrahim gerçekten bir önder idi”.²⁸⁹

Bu kelime burada “imam, önder” anlamında kullanılmıştır. Çünkü önder, imam toplanmanın, ümmet olmanın sebebidir.²⁹⁰

Bu kelime “âlimler topluluğu” anlamına da gelmektedir. Aşağıdaki âyette bu anlamda kullanılmıştır.²⁹¹

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ

“Sizden, hayra çağıran bir topluluk bulunsun”.²⁹²

Bu maddenin ikinci ortak anlamı “boy, beden, suret, yüz, yaratılıştır”. Aşağıdaki cümle bu anlamlara göre tercüme edilebilir:

مَا أَحْسَنَ أُمَّتَهُ – “Onun ne güzel boyu/bedeni/sureti/yüzü/yaratılışı vardır.”²⁹³

Üçüncü ortak anlam için şu âyet örnek verilmektedir.²⁹⁴

وَأَدَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ

“Uzun bir zaman sonra hatırladı”.²⁹⁵

Bu maddenin dördüncü ortak anlamı da “yön ve yönelmektir”. Bu anlam için verilen örnekler şunlardır:²⁹⁶

²⁸⁸ Bakara, 2/213.

²⁸⁹ Nahl, 16/120.

²⁹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 27.

²⁹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 27-28.

²⁹² Âl-i 'İmrân, 3/104.

²⁹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 28.

²⁹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 28.

²⁹⁵ Yusuf, 12/45; (Bu anlam için ayrıca bkz. Hûd, 11/8).

²⁹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 29-30.

أَمَامَكَ تَرَى أَتْرَكَ

İzini önünde göreceksin. “Yaptıklarını bulacaksın” anlamına gelir.

[Tavîl]

رُوَيْدَ تَبَيَّنَ مَا أَمَامَهُ مِنْ هِنْدٍ

*Ağır ol, teenni ile hareket et ki, önünde olan her şey senin için vuzuha kavuşsun.*²⁹⁷

أَمَامَهُ kelimesi burada “ön, önde olan” anlamına gelmektedir. هِنْدٌ kelimesi ile de هُنَيْدَةٌ kastedilmiş olup o da “sayısı yüz olan deve sürüsü” manasına gelir.²⁹⁸

وَلَا آمِينَ النَّبَيْتَ الْحَرَامَ

“Beyt-i Haram’a yönelmiş kimselere...”²⁹⁹

أَرْبَ

Bu maddenin dört ortak anlamı bulunmaktadır. Yan anlamlar (furû‘) da bu dört anlama bağlıdır. Birincisi “ihtiyaç”, ikincisi “akıl”, üçüncüsü “nasip”, dördüncüsü ise “düğündür”. Müellif birinci anlama bir âyeti ve bir meseli örnek vermektedir:³⁰⁰

غَيْرِ أَوْلَى الْإِرْبَةِ مِنَ الرَّجَالِ

“İhtiyaç içinde olmayan erkeklerden.....”³⁰¹

أَرْبٌ لَّا حَفَاوَةٌ

²⁹⁷ Bu şiir ‘Ârik et-Tâi’ye (ö. 50/575 [?]) aittir. Bu şairin ismi Kaş b. Cirve’dir (Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ali el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî, *Şerḥu Dîvânî’l-ḥamâse*, ‘Âlemu’l-kutub, Beyrut, (t.y.), IV, 21); Şiir için ayrıca bkz. İbn Sîde, *el-Muḥkem*, X, 578; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḥşâ*, II, 18-19; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XII, 35.

²⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XII, 35.

²⁹⁹ Mâide, 5/2.

³⁰⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 89.

³⁰¹ Nûr, 24/31.

Sevgi değil, ihtiyaçtır (Sevgisinden değil ihtiyacından dolayı sana gelmiştir).

Bu mesel genellikle “مَأْرَبَةٌ لَّا حَفَاوَةٌ” şeklinde kaynaklarda geçmektedir.³⁰²

İkinci anlam olan “akıl” anlamına örnek olarak şu hadis verilmektedir:³⁰³

مُؤَارَبَةُ الْأَرَبِ جَهْلٌ

“Akıllı birini kandırmaya çalışmak cahilliktir.”³⁰⁴

Bu maddenin “bir konuda başarılı, mahir olmak” manası bu ikinci anlam bağlamında yer almaktadır. Şöyle ki, أَرَبْتُ بِالشَّيْءِ cümlesi “Bir konuda mahir oldum” anlamına gelmektedir.³⁰⁵

Üçüncü anlam olan “nasip” ve “uzuv” anlamları bir bâbdan sayılmaktadır. Çünkü bunların her ikisi de bir şeyin cüzüdür. İbn Fâris “nasip” anlamı için İbn Muḳbil’in (ö. 70/689 [?])³⁰⁶ şu şiirini örnek vermektedir:³⁰⁷ [Besîṭ]

لَا يَفْرَحُونَ إِذَا مَا فَازَ فَائِزُهُمْ وَلَا تُرَدُّ عَلَيْهِمْ أُرْبَةُ الْيَسْرِ

Onlardan birisi kazandığında buna sevinmezler.

*(Develerden) zengin olacakları kadar nasip, pay onlara verilmez.*³⁰⁸

“Uzuv” anlamına örnek olarak Hz. Aişe’nin (ö. 58/678) Hz. Peygamber’le (s.a.v.) ilgili söylediği şu hadis verilmektedir.³⁰⁹

كَأَنَّ أَمْلَكَكُمْ لِأَرَبِهِ

“O uzvuna en çok hâkim olanınız idi.”³¹⁰

³⁰² Ebû Yusuf Yakub b. İshak b. Sikkîṭ, *İşlâḫü'l-manṭıḳ* (nşr. Muhammed Mur‘ib), Dâru İhyâ’i’t-turâṣi’l-‘Arabî, Beyrut 1423/2002, s. 93; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2316; el-Meydânî, *Mecma‘u’l-emṣâl*, II, 313; ez-Zemaḫşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 309.

³⁰³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 90.

³⁰⁴ ez-Zemaḫşerî, *el-Fâik*, I, 38; İbnu’l-Eṣṣîr, *en-Nihâye*, I, 36.

³⁰⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 89.

³⁰⁶ Ebû Ka‘b Temîm b. Ubey b. Muḳbil muhadram şairdir (ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, II, 87; Taceddin Uzun, “Temîm b. Übey”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 422).

³⁰⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 90.

³⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, I, 211, II, 486.

³⁰⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 90.

Bu maddenin dördüncü ortak anlamı ise “dügüm, düğüm atmaktır”.

Atın boynundaki halkaya ve köpeğin tasmaına “أُرْبَةٌ” denilmektedir. Bunların her ikisi de boyna bağlandığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Müellif bu anlam için el-Mutelemmis’in (ö. 569 veya 580)³¹¹ şu şiirini örnek vermektedir.³¹² [Besîṭ]

لَوْ كُنْتَ كَلْبَ قَنِيصٍ كُنْتَ ذَا جُدَدٍ تَكُونُ أُرْبَةً فِي آخِرِ الْمَرَسِ

Eğer avcının köpeği olursan birçok tasman olur.

*Bu tasma da ipin sonunda olur.*³¹³

Bu maddenin “istif etmek, cimrilik yapmak” manaları bu dördüncü anlam bağlamında yer almaktadır. الرَّجُلُ أَرَبَ الرَّجُلُ cümlesi “Adam cimrilik yaptı” anlamına gelmektedir.³¹⁴

بِرٌّ

Bu maddenin dört ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “doğruluk, sıdk”, ikincisi “ses ismi”, üçüncüsü “toprak, kara (deniz karşıtı)”, dördüncüsü ise “bitkidir”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir:³¹⁵

لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ

*“Yüzlerinizi doğu ve batı yönüne döndürmeniz iyilik (doğruluk, dürüstlük) değildir.”*³¹⁶

“yemini geçerli oldu” cümlesi “yemini sadık (doğru) oldu”,

بِرٌّ اللَّهُ “yeminini tuttu” cümlesi de “yeminine sadık oldu” anlamına gelmektedir.

³¹⁰ Muslim, “eş-Şiyâm”, 68; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, XXXX, 184.

³¹¹ Cerîr b. Abdilmesîh b. Abdillâh Câhiliye devri şairidir (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 119; Ali Şakir Ergin, “Mutelemmis”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 190).

³¹² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 91.

³¹³ İbn Sîde ve İbn Manzûr bu beyti Ṭarafe'ye nispet etmekte (Bkz. İbn Sîde, *el-Muḳkem*, VIII, 496; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 216). Bu beyit ise her iki şairin divanında da yer almamaktadır (Bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 91, dipnot: 1).

³¹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 90.

³¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 177.

³¹⁶ Bakara, 2/177.

حَجَّكَ – “Allah haccını kabul etsin” duasındaki “kabul etmek” anlamı da bu ortak anlam bağlamında değerlendirilmektedir. Yani “doğru amel gibi kabul edilsin” şeklinde anlaşılmalıdır.³¹⁷

İkinci ortak anlam olan “ses ismine” gelince Arapların şöyle bir meseli vardır:³¹⁸

لَا يَعْرِفُ هِرًّا مِنْ بَرٍّ

*O koyunları çağırmakla sürmeği birbirinden ayırt edemez.*³¹⁹ بَرٍّ kelimesi koyunlar sürüldüğü zaman, هِرٍّ kelimesi ise koyunlar çağırıldığında çıkarılan sestir.³²⁰

Bu mesel “kendisine kötülük edenle iyilik edeni bilmiyor” şeklinde de anlaşılmalıdır.³²¹ Çünkü بَرٍّ kelimesi “iyilik, güzellik”, هِرٍّ ise “kötülük, çirkinlik” anlamına gelmektedir.³²² “O kedi ile fareyi birbirinden ayırt edemiyor” şeklinde de anlaşılabilir. Bu şekilde tercüme edilirse بَرٍّ kelimesi “fare”, هِرٍّ ise “kedi” anlamına gelir.³²³

Üçüncü anlam olan “toprak, kara” için müellif şu âyeti örnek vermektedir:³²⁴

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ

“Karada ve denizde fesat çıktı.”³²⁵

Dördüncü anlam olan “bitki: buğday” için şu mesel örnek verilmektedir:³²⁶

³¹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 177.

³¹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 178.

³¹⁹ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 588, 853; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 111-112; ez-Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâġa*, II, 370; el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muḫtâr*, s. 349; (Ayrıca bkz. İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, VI, 8).

³²⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, VI, 8.

³²¹ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 588, 853; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 179.

³²² el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 588, 853.

³²³ el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muḫtâr*, s. 349; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 120-121.

³²⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 179.

³²⁵ Rûm, 30/41.

³²⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 179.

أَقْصَرَ مِنْ بُرَّةٍ

*Buğdaydan daha kısa.*³²⁷

حَجٌّ

Bu maddenin dört ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “yönelmek”, ikincisi, “sene, yıl”, üçüncüsü “gözün etrafını saran yuvarlak kemik”, dördüncüsü ise “geri çekilmek, dönmek, caymaktır”.³²⁸

Her yöneliş حَجٌّ “hacc” sayılmaktadır. Daha sonra bu kelime Beyt-i Haram’a yönelme için kullanılmıştır. Bu anlam için müellif şu örnekleri vermektedir.³²⁹
[Vâfir]

ذَكَرْتُكَ وَالْحَجَّيْجُ لَهُمْ ضَحِيحٌ بِمَكَّةَ وَالْقُلُوبُ لَهَا وَجِيبٌ

*Hacılar Mekke’de yakarış halindeyken ve kalplerin orada bir görevi varken seni hatırladım.*³³⁰

لَحَّ فَحَجَّ

*Ailesinden uzakta yolculuğuna o kadar devam etti ki, (farkında olmadan) hacca gitti.*³³¹ Bu mesel ısrarından ve inadından dolayı niyetlenmediği işi yapan şahıslar hakkında söylenir. Şu şekilde de anlaşılabilir: Hasımıyla ısrarlı bir şekilde münakaşa etti ve getirdiği hüccetlerle onu yendi. İsteddiği şeyi elde edene kadar onu talep eden şahıslar hakkında söylenir.³³²

الْحَاجَّ أَسْمَعَتَ

³²⁷ ez-Zemaşşerî, *Esâsu’l-belâğa*, I, 55; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, X, 166.

³²⁸ İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, II, 29-31.

³²⁹ İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, II, 29-30.

³³⁰ Bu şiir Kaş b. el-Mulevveh’e (el-Mecnun’a) (ö. 70/690 [?]) aittir (Bkz. Ebu’l-Ferec Ali b. el-Hasan el-Başrî, *el-Ĥamâsatu’l-Başriyye* (nşr. Adil Süleyman Cemal), Mektebetu’l-Ĥancî, Kahire 1999, II, 1170).

³³¹ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 96; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 304; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, II, 197; ez-Zemaşşerî, *el-Mustağşâ*, II, 279.

³³² ez-Zemaşşerî, *el-Mustağşâ*, II, 279-280.

*Hacca gidene (hacıya) bile duyurdun.*³³³ Bir konuyu hacılara söylediğin zaman artık herkese söylemiş sayılırsın. Sır, gizli bir konu yayıldığı zaman bu söz söylenir.³³⁴

İkinci anlam olan الحِجَّة (sene, yıl) kelimesini birinci anlamla uzlaştırmak mümkündür. Şöyle ki, hac senede bir defa olmaktadır. Sanki hac yılda bir kez olduğu için “sene, yıl” kelimesi bu şekilde isimlendirilmiştir.³³⁵

Üçüncü anlam bağlamında müellif الحِجَّاج kelimesini kaydetmektedir. Bu kelime “gözünde kenarında olan yuvarlak kemik” anlamına gelmektedir.³³⁶

Dördüncü anlam için müellif الحَحَّجَّة (vazgeçmek, geri çekilmek)³³⁷ kelimesini zikretmektedir. أَنَا لَا أَحْحَجُّ فِي كَذَا cümlesi “Bu durumla alakalı şüphem yok”, لَا تَذْهَبَنَّ بِكَ حَحَّجَّةٌ وَلَا لِحَاجَةٌ, لَا تَذْهَبَنَّ بِكَ حَحَّجَّةٌ وَلَا لِحَاجَةٌ cümlesi ise “Sakin şüpheye ve tereddüde düşme” anlamına gelmektedir. رَجُلٌ حَحَّجٌّ terkibi “korkak, rezil, alçak kimse” anlamına gelmektedir.³³⁸

Bu kelimelerde “geri çekilmek, caymak” anlamı biraz düşünüldüğü zaman ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, şüphe geri çekilmeye, vazgeçmeye neden olmaktadır. Korkak, alçak bir kimsede de geri çekilme, cayma özelliği onun bariz özelliklerinden birisidir.

رَمَّ

Bu maddenin dört ortak anlamı bulunmaktadır. Bu maddedeki ortak anlamlar iki kısma ayrılmaktadır. Her kısımda iki ortak anlam yer almakta ve bu anlamlar zıtlık teşkil etmektedir.

³³³ ez-Zemaḥşerî, *el-Mustakşâ*, I, 309.

³³⁴ ez-Zemaḥşerî, *el-Mustakşâ*, I, 309.

³³⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 31.

³³⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 31.

³³⁷ İbn Fâris iki harfin tekrarıyla meydana gelen (muṭâbîk) dörtlü kelimeleri muzâaf maddelerin içerisinde ele almıştır.

³³⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 31.

Birinci kısım: “İslah, onarmak ve bozulmak, çürümek”.

İkinci kısım: “Sessizlik ve konuşma”.³³⁹

Birinci ortak anlam olarak müellif “ıslah, onarmak” manasını zikretmektedir. Birinci ortak anlam olarak müellif “ıslah, onarmak” manasını zikretmektedir. Bu anlam da bu birinci ortak anlam kapsamında değerlendirilmektedir. Müellif bu anlam için şu şiiri örnek vermektedir:³⁴⁰ [Tavîl]

هَجَاهُنَّ لَمَّا أَنْ أَرَمَتْ عِظَامُهُ وَلَوْ عَاشَ فِي الْأَعْرَابِ مَاتَ هَزَالًا

Kemikleri ilikli olunca (şişmanlayınca) onları hicvetti.

*Şayet bedevilerin içerisinde yaşasaydı zayıflıktan ölürdü.*³⁴¹

رَمَّ kelimesi “ilik” anlamına gelmektedir.³⁴²

İkinci ortak anlam olan “bozulmak, çürümek” için bir âyet ve bir hadis örnek verilmektedir:³⁴³

قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ

“‘Kim diriltecekmiş o çürümüş kemikleri?’ dedi.”³⁴⁴

وَنَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْإِسْتِنجَاءِ بِالرَّوْثِ وَالرَّمَّةِ

“Hz. Peygamber (s.a.v.) hayvan tersi ve çürümüş kemikle temizlenmeyi yasakladı.”³⁴⁵

³³⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 378.

³⁴⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 378.

³⁴¹ el-Cevherî, *eş-Şiḫâḫ*, V, 1937; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 369; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XXXII, 284; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

³⁴² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 379.

³⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 379.

³⁴⁴ Yâsîn, 36/78.

³⁴⁵ Ebû Suleyman Ḥamd b. Muhammed b. İbrahim el-Ḥattâbî, *Ġaribu'l-hadîs* (nşr. Abdulkerim İbrahim el-'Az bâvî), Merkezi ihyâ'i't-turâsi'l-İslamî, Mekke 1422/2001, I, 239; el-Begavî, *Şerḫu's-sunne*, I, 363; İbnu'l-Cevzî, *Ġaribu'l-hadîs*, I, 416; İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 267.

Üçüncü ortak anlam için müellif الإِرْمَامَ kelimesini zikretmektedir. Bu kelime “sükût etme, konuşmama” anlamına gelmektedir.³⁴⁶ Bu anlamla ilgili başka bir örnek verilmemektedir.

Dördüncü anlam ise “konuşmadır”. مَا تَرَمَّمَمَ cümlesi “Konuşarak ağzını kıpırdatmadı” anlamına gelmektedir.³⁴⁷

Bu anlamları kaydettikten sonra müellif şu meseli zikretmektedir:

مَا عَن ذَلِكِ الْأَمْرِ حُمٌّ وَلَا رُمٌّ

*Bu işten kaçış, kurtuluş yok.*³⁴⁸

حُمٌّ kelimesi burada “ona engel olacak bir şey yok” anlamına gelir. رُمٌّ kelimesi ise bir anlam ifade etmeyip itba‘ konumundadır.³⁴⁹

شُكْرٌ

Bu maddenin aralarında anlam tutarsızlığının söz konusu olduğu dört ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “övgü, takdir”, ikincisi “dolu olmak, bol olmak, çok olmak”, üçüncüsü “bitki”, dördüncüsü ise “nikâhtır”.³⁵⁰

Birinci aslın “aza rıza göstermek, kanaat etmek” manasına geldiği de söylenilmektedir. فَرَسٌ شُكُورٌ terkihi “az yemle doyan at” anlamına gelmektedir. Bu anlam için müellif şu meseli örnek vermektedir.³⁵¹

أَشْكُرُ مِنْ بَرَوْقَةٍ

³⁴⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 379.

³⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 379.

³⁴⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 261; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1937; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 369; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XII, 254.

³⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 380.

³⁵⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 207-208.

³⁵¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 207-208.

*Berveke'den daha kanaatkâr.*³⁵² Berveke, küçük bir ağacın ismidir. Kanaatkâr olmasının sebebi yağmur yağmadan sadece bulutu görmekle yeşillenmesidir.³⁵³

İkinci ortak anlamı müellif bazı ifadeler ve cümlelerle açıklamaktadır:

شَكْرَةُ حُلُوبَةٍ terkibi “sütü çok olan hayvan”, أَشْكَرَ الْقَوْمُ cümlesi “Bol sütü olan hayvanı sağdı”, شَكْرَتِ الشَّجَرَةِ cümlesi ise “Ağacın gölgesi sık oldu” anlamına gelmektedir.³⁵⁴

Üçüncü asıl “bitki: ağacın dibinde biten yeni filiz, yeni bitmiş ince dal” anlamına gelmektedir. Bu anlam için şu cümle örnek verilmektedir:

حَمَمَ فَرَّخٌ كَالشَّكْرِ الْجَعْدِ

*Yavrunun tüyü yeni bitmiş kıvrıkcık dal gibi çıktı.*³⁵⁵

Dördüncü anlam için müellif الشُّكْرُ kelimesini kaydetmektedir. Bu kelime “nikâh” aynı zamanda da “kadın tenasül organı” anlamına gelmektedir.³⁵⁶

عرق

Bu maddenin dört ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “çiy, ter gibi bir şeyden doğan damla”, ikincisi “kök, kökten çıkan dallar”, üçüncüsü “eti kemikten ayırmak”, dördüncüsü ise “sıra oluşturmak, ardı sıra gelmektir”.³⁵⁷

Müellif birinci ortak anlam için şu meseli örnek vermektedir:³⁵⁸

جَشِمْتُ إِلَيْكَ عَرَقَ الْقَرْبَةِ

³⁵² İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 322, II, 1179; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1449; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 121; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 388; ez-Zemaşşerî, *el-Mustakşâ*, I, 196.

³⁵³ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, I, 225, III, 208.

³⁵⁴ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, III, 208.

³⁵⁵ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, III, 208.

³⁵⁶ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, III, 208.

³⁵⁷ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 283.

³⁵⁸ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 284.

*Senin için su kırbasının verdiği tere bile katlandım.*³⁵⁹ Bu sözü Hz. Ömer (ö. 23/644) mehrin yüksek tutulmamasıyla alakalı hutbe verirken söylemiştir.³⁶⁰

Bu mesel birkaç şekilde açıklanmıştır: 1) Senin için zorluklara katlanarak yolculuğa çıktım ve kırbadaki suya muhtaç kaldım. Burada عَرَق kelimesi “su” anlamını verir. 2) Senin için zorluklara göğüs gerdim hatta su kırbası gibi terledim (su kırbasının suyunu akıttığı gibi su akıttım). Yani hiç kimsenin yapamayacağı bir işe senin için katlandım. Şöyle ki, su kırbası asla suyunu dışarı bırakmaz, akıtmaz. Burada ise bu kelime kırbadaki “suyun akması” anlamını vermektedir. 3) عَرَقُ الْقَرْبَةِ ifadesinin “şiddet, zorluk” anlamına geldiği de söylenmektedir.³⁶¹

Su kırbasını genellikle cariyeler taşır. Belki de saygıdeğer biri bu kırbayı taşımak zorunda kalmış, çektiği zorluktan, bir de insanlardan utandığı için terlemiş ve şöyle demiştir: Senin için su kırbasının verdiği tere bile katlandım.³⁶² Senin için çok zor işlere katlandım anlamına gelmektedir.³⁶³

İkinci ortak anlam olan “kök, kökten çıkan dallar” için müellif şu meseli örnek vermektedir:³⁶⁴

اسْتَأْصَلَ اللَّهُ عِرْقَاتَهُمْ

*Allah köklerini kazıdı.*³⁶⁵

أَعْرَقَتِ الشَّجَرَةَ cümlesi “ağacın kök salıp köklerinin toprak içine doğru uzaması”, عَرَقَ الرَّجُلُ cümlesi ise “bir yere gidip orayı canlandırmak” anlamına

³⁵⁹ İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 627, 662; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 167; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 241.

³⁶⁰ Bazı lafız farklılıklarıyla bkz. İbn Mâce, “en-Nikâh”, 17; ed-Dârimî, “en-Nikâh”, 18; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Ĥâkim en-Nîsâbüri, *el-Mustedrek 'ala's-Şâhiḥeyn* (nşr. Mustafa Abdulkadir 'Atâ), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1422/2002, II, 191-192.

³⁶¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, IV, 284.

³⁶² İbn Mâce, “en-Nikâh”, 17 (Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce, *Sunenu İbn Mâce* (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru ihyâ'î'l-kutubi'l-'Arabiyye, Kahire 1372-1373/1952-1953, (Muhammed Fuâd Abdulbâkî'nin 1887 numaralı hadisle ilgili dipnotu, I, 607-608)).

³⁶³ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 167.

³⁶⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, IV, 285.

³⁶⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 152; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 662; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 242.

gelmektedir. Burada bir insanın bir yere gidip orayı canlandırması ağacın kök salıp köklerinin toprakta uzamasına benzetilmiştir. Bu anlam için şu hadis örnek verilmektedir:³⁶⁶

مَنْ أَحْيَا أَرْضًا مَيْتَةً فَهِيَ لَهُ، وَلَيْسَ لِعِرْقٍ ظَالِمٍ حَقٌّ

“Kim ki, sahipsiz bir araziye canlandırırsa o arazinin sahibi olur. Zalim kökün hiçbir hakkı yoktur.”³⁶⁷

عِرْقٌ ظَالِمٌ kelimesi başkasına ait olanı gasp eden ve başkasının arazisinde ağaç diken zalim anlamına gelir.³⁶⁸

Üçüncü ortak anlam bağlamında müellif العُرَاق (eti soyulmuş kemik) kelimesini kaydetmektedir. Bu anlam için şu cümle örnek verilmektedir:

فَأَلْقِ لِكَلْبِكَ مِنْهُ عُرَاقًا

Köpeğine eti soyulmuş kemik at.³⁶⁹

“Üzerinde et olan kemiğe” ise العُرُقُ denilmektedir. Bu anlam için de müellif şu meseli kaydetmektedir:³⁷⁰

هُوَ الْأُمُّ مِنْ كَلْبٍ عَلَى عُرُقٍ

O, etli kemiği köpektен daha sıkı sarmıştır.³⁷¹

Dördüncü anlam bağlamında müellif العَرَاقَةُ kelimesini kaydetmektedir. Bu kelime “sıra oluşturan, peş peşe olan her şey” için kullanılmaktadır. “Gökyüzünde sıra şeklinde uçan kuşlar” ve “peş peşe giden atlar” anlamına gelmektedir.³⁷²

³⁶⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 285-286.

³⁶⁷ et-Tirmizî, “el-Eḥkâm”, 38; Ebû Dâvud, “el-Ferâiz”, 37; İbn Sellâm, *Ġarîbu'l-hadîs*, I, 295.

³⁶⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 286.

³⁶⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 286.

³⁷⁰ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 287.

³⁷¹ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 256; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḥşâ*, I, 301.

³⁷² İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 287-288.

1.5. Beş Ortak Anlamı Olan Maddeler³⁷³

أمر

Bu maddenin beş ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “iş, durum”, ikincisi “yasağın zıddı olan emir”, üçüncüsü “artma, bereket”, dördüncüsü “alamet, işaret, emare”, beşincisi ise “taaccüptür”. Birinci ortak anlam için müellif şu meselleri örnek vermektedir:³⁷⁴

أمرٌ ما أتى بك

*Seni buraya kadar büyük ve önemli bir iş getirmiş olmalı.*³⁷⁵

لأمرٍ ما يسود من يسود

*Rastgele bey olunmazmış, olanlar bir işten dolayı (hak eder de) olurlarmış.*³⁷⁶

İkinci ortak anlam olan “emretme” için şu cümleler örnek verilmektedir:

“Sana tabi olman gereken bir emir verme hakkım vardır”, *لأمرٍ ما يسود من يسود* cümlesi ise “O çokça iyiliği emreder ve çokça kötülükten alıkoyar” anlamına gelmektedir.³⁷⁷

Üçüncü ortak anlam olan “artma, çoğalma” için şu meseller örnek verilmektedir:³⁷⁸

من قلّ ذلّ ومن أمر فلّ

*Avenesi az olan ezilir, zelil olur, çok olan da düşmanını ezer, haklar.*³⁷⁹

³⁷³ Beş ortak anlamı olan maddeler şunlardır: أمر → بلّ → جدوى → حمّ

³⁷⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 137.

³⁷⁵ Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 81.

³⁷⁶ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 380; ez-Zemaḫşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 240; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 354.

³⁷⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 137.

³⁷⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 138.

³⁷⁹ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 94, 123; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1793; el-'Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, II, 235; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, III, 135; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 310; ez-Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, 34; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 405.

خَيْرُ الْمَالِ سِكَّةٌ مَابُورَةٌ ، أَوْ مَهْرَةٌ مَأْمُورَةٌ

*Malın en hayırlısı aşılannmış ağaç dizisi veya yavrusu çok olan attır.*³⁸⁰ Bu mesel hadis olarak rivayet edilmektedir.³⁸¹

Dördüncü ortak anlam olan “alamet, emare” için şu şiir örnek verilmektedir:
[Tavîl]

إِذَا الشَّمْسُ ذَرَّتْ فِي الْبِلَادِ فَإِنَّهَا
أَمَارَةٌ تَسْلِمِي عَلَيْكَ فَسَلِّمِي

*Güneş ufukta giderek belirip ülkede görüldüğü zaman o benim sana selamımın emaresidir. Sen de buna karşılık (bana) selam ver.*³⁸²

Bu asıl aynı zamanda “randevu, önceden belirlenmiş an, vakit” anlamlarına da delalet etmektedir.³⁸³

Beşinci ortak anlam olan “taaccüp” için müellif şu âyeti örnek vermektedir.³⁸⁴

لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا

“Doğrusu şaşılacak bir şey yaptın.”³⁸⁵

بَلَّ

Bu maddenin beş ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “ıslaklık”, ikincisi “hastalıktan kurtulmak, iyileşmek”, üçüncüsü “bir şeyi alıp götürmek”, dördüncüsü “utanmadan, hiçbir şeyi umursamadan cesaretle öne atlamak”, beşinci ise “ses ismidir”. Birinci ortak anlam için müellif şu meselleri örnek vermektedir:³⁸⁶

لَا أَفْعَلُ كَذَا مَا بَلَّ بَحْرٌ صُوفَةً

³⁸⁰ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 1020; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, X, 300; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 78.

³⁸¹ Ahmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, XXV, 172-173.

³⁸² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 139; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

³⁸³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 139.

³⁸⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 139.

³⁸⁵ Kehf, 18/71.

³⁸⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 187-191.

*Deniz (deniz) yününi ıslattıkça böyle etmeyeceğim.*³⁸⁷ Buradaki “yün” kelimesiyle “deniz yünü” kastedilmektedir. Bu yün hayvan yününe benzer³⁸⁸ ve suyun yüzünde olur.³⁸⁹

إِضْرِبُوا أَمْيَالًا تَجِدُوا بَلَالًا

*Yolculuk edin (mesafeleri, milleri kat edin), suyu bulacaksınız.*³⁹⁰

بَلِيل kelimesi “soğuk rüzgar” anlamına gelmektedir. Müellif bu kelimenin soğuk kış rüzgarının nemli olduğunu söyleyerek ortak anlamıyla alakasını kurmaktadır.³⁹¹

İkinci ortak anlam olan “hastalıktan kurtulmak” için şu şiir örnek verilmektedir:³⁹² [Tavîl]

إِذَا بَلَ مِنْ دَاءٍ بِهِ ظَنَّ أَنَّهُ نَجَا وَبِهِ الدَّاءُ الَّذِي هُوَ قَاتِلُهُ

Tutulduğu hastalıktan iyileşince kurtulduğunu zan etti.

*Hâlbuki bu hastalık onun katili olacaktır.*³⁹³

Üçüncü ortak anlam olan “bir şeyi alıp götürmek” için Zu’r-Rumme’nin şu şiiri örnek verilmektedir:³⁹⁴ [Besîf]

بَلَّتْ بِهِ غَيْرَ طَيَّاشٍ وَلَا رَعِشٍ

*Terredüde düşmeden ve korkudan titremeden onu ele geçirdi.*³⁹⁵

Dördüncü ortak anlam olan “utanmadan, hiçbir şeyi umursamadan cesurluk edip öne atlamak” için müellif şu şiiri örnek vermektedir:³⁹⁶ [Tavîl]

³⁸⁷ ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâga*, I, 564.

³⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IX, 200.

³⁸⁹ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-vasîf*, Mektebetu's-şurûki'd-devliyye, Mısır 1425/2004, s. 529.

³⁹⁰ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 319; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 1027; ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâga*, II, 76.

³⁹¹ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 188-189.

³⁹² İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 189.

³⁹³ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 319; İshak b. Mirâr Ebû 'Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cîm* (nşr. Komisyon), *Mecma'u'l-luğati'l-'Arabiyye*, Kahire 1394-1395/1974-1975, III, 322; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 75; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

³⁹⁴ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 189.

³⁹⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 319; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XVII, 214, XXVIII, 110.

أَلَا تَتَّقُونَ اللَّهَ يَا آلَ عَامِرٍ وَهَلْ يَتَّقِي اللَّهَ الْأَبْلُ الْمُصَمِّمُ

Ey ‘Âmir ailesi Allah’tan korkmuyor musunuz?

*Utanmadan, hiçbir şeyi umursamadan kararlı bir şekilde cesurluk edip öne atlayan biri Allah’tan korkar mı?*³⁹⁷

الْأَبْلُ kelimesi “günahkar” ve “akıllı, uyanık bir kimse” anlamına da gelmektedir.³⁹⁸

Beşinci anlam olan “ses ismi” için müellif بَيْلِيل (inleme sesi, inilti) kelimesini kaydetmektedir. Bu kelime aynı zamanda “su sesi” anlamına da gelmektedir. الْبَيْلِيلُ (bülül) kelimesi bu anlam çerçevesinde değerlendirilmektedir.³⁹⁹

جدوى

Bu maddenin aralarında anlam tutarsızlığının söz konusu olduğu beş ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “her tarafı kaplayan yağmur, bol bahşış, zenginlik”, ikincisi “zaferan, safran bitkisi”, üçüncüsü “oğlak, ahu yavrusu”, dördüncüsü “kan parçası”, beşincisi ise “eğer altına konan keçedir”. Birinci ortak anlam olan “zenginlik, bolluk” için şu şiir örnek verilmektedir:⁴⁰⁰ [Mutekârib]

لَقَلَّ جَدَاءٌ عَلَى مَالِكٍ إِذَا الْحَرْبُ شَبَّتْ بِأَجْدَالِهَا

*Savaş tümüyle tuttuğu zaman Malik’e faydası az oldu.*⁴⁰¹

Diğer ortak anlamları müellif açıklamamakta ve örnek vermemektedir.

³⁹⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 190.

³⁹⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 320; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 75; Bu şiir el-Museyyeb b. ‘Ales’e aittir (Bkz. el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1641). el-Museyyeb b. ‘Ales Câhiliye dönemi şairlerinden olup ölüm tarihi bilinmemektedir (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 225).

³⁹⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 190.

³⁹⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 190.

⁴⁰⁰ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 435.

⁴⁰¹ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 1038; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 180; Bu şiir Malik b. el-‘Aclân’a aittir (Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIV, 135). Malik b. el-‘Aclân Câhiliye döneminde Medine’de Hzrec ve Evs kabilelerinin efendisi olup ölüm tarihi bilinmemektedir (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 263).

ح

Bu maddedeki ortak anlamlar arasında tefâvut (farklılık) söz konusudur. Çünkü bu maddenin bâbları çok yönlüdür. Birinci ortak anlam “siyah olmak”, ikincisi “sıcaklık, hararet”, üçüncüsü “yaklaşmak, gelmek”, dördüncüsü “ses çeşidi”, beşincisi ise “yönelmektir”. Birinci ortak anlam olan “siyahlık” için müellif الحُمَم (kömür) kelimesini kaydetmektedir. حَمَمْتُ cümlesi ise “Yüzünü kömürle siyaha boyadım” anlamına gelmektedir. İkinci ortak anlam olan “sıcaklık” için حَمِيم (sıcak su) kelimesi örnek verilmektedir. الاستِحْمَام ise “sıcak suyla yıkanmak” anlamına gelmektedir. Üçüncü anlam olan “yaklaşmak, gelmek” için şu cümleler örnek verilmektedir: أَحَمَّتِ الْحَاجَةُ “İhtiyaç hâsıl oldu (geldi)”, أَحَمَّ الْأَمْرُ “İş yaklaştı”. Dördüncü anlam olan “ses” için الحَمَمَةَ (kişnemek, yem verildiği zaman atın çıkardığı ses) kelimesi kaydedilmektedir. Beşinci anlam olan “yönelmek” için حَمَمْتُ حَمَةً (Onun gittiği yöne doğru yöneldi) cümlesi örnek verilmektedir.⁴⁰²

İbn Fâris عفر maddesinde ise bu maddenin bir tek sahîh aslının olduğunu kaydettikten sonra beş tane anlamından bahsetmektedir. Birincisi “renk (kırmızı renkle karışık toz rengi)”, ikincisi “bitki”, üçüncüsü “şiddet, kuvvet”, dördüncüsü “zaman”, beşincisi ise “hayvan uzvudur”.⁴⁰³ Ancak müellifin bu anlamları ayrı ayrı açıklarken “birinci asıl, ikinci asıl” diyerek “asıl/ortak anlam” kavramını kullanması bir çelişki gibi gözükmemektedir.

⁴⁰² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 23-24.

⁴⁰³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 62-68.

1.6. Altı Ortak Anlamı Olan Maddeler

صفر

Bu maddenin altı ortak anlamı⁴⁰⁴ bulunmaktadır.⁴⁰⁵ Birincisi “sarı renk”, ikincisi “boş olan bir şey”, üçüncüsü “toprak elementlerinden biri olan bakır”, dördüncüsü “ses”, beşincisi “zaman”, altıncısı ise “bitkidir”. Birinci anlam için بَنُو الْأَصْفَرِ terkihi örnek verilmektedir. Bu, Rum krallarına verilmiş bir lakaptır. Babaları sarışın olduğundan dolayı bu şekilde isimlendirilmişlerdir. İkinci anlam için صِفْرٌ (boş bir şey, sıfır) kelimesi örnek verilmektedir. إِنَّهُ لَفِي صُفْرَةٍ وَصِفْرَةٍ cümlesi ise “O delilik anındadır” anlamına gelmektedir. Aklı başında olmadığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Müellif üçüncü anlam için الصُّفْرُ (bakır) kelimesini kaydetmektedir. Dördüncü anlam için الصَّفِيرُ (ıslık, kuş sesi) kelimesi örnek verilmektedir. Beşinci anlam için müellif ay ismi olan الصَّفْرُ (Sefer) kelimesini zikretmiştir. Altıncı anlam için ise الصَّفْرِيُّ (sonbaharın başlangıcında biten bitkiler) kelimesi örnek verilmektedir. الصَّفَارُ kelimesi ise “kedi otunun kurusu” anlamına gelmektedir.⁴⁰⁶

Müellif الصُّفْرُ (bakır) kelimesini ayrı bir ortak anlam olarak ele alsa da bu kelime genellikle “sarı bakır” için kullanılmış olduğundan birinci ortak anlam olan “sarılık” çerçevesinde değerlendirilebilirdi. Yine altıncı ortak anlam için verilen örneklere bakıldığında bu anlamın da birinci ortak anlam içinde ele alınması mümkündür. Çünkü burada verilen الصَّفْرِيُّ (sonbaharın başlangıcında biten bitkiler) kelimesinin “sonbaharda bitkiler genellikle sarı olur” şeklinde birinci ortak anlamla

⁴⁰⁴ İbn Fâris bu maddenin başında “asıl” kavramını değil “bu madde altı vechten ibarettir” diyerek “vech” kavramını kullanmakta ancak anlamları tek tek açıklarken “birinci asıl, ikinci asıl” şeklinde ifade etmektedir. Müellif بَت maddesinin ise iki aslının ve iki vechinin olduğunu belirtmektedir.

Ancak bu maddede iki aslı/ortak anlamı açıklarken vechle alakalı bir şey zikretmemekle beraber bu iki kavram arasındaki farkı da belirtmemektedir.

⁴⁰⁵ Sadece bu maddenin altı ortak anlamı vardır.

⁴⁰⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 294-295.

alakası kurulabilir. الصَّغَار (kedi otunun kurusu) kelimesi de “kuru otun rengi sarıdır” şeklinde bir yorumla birinci ortak anlam bağlamında ele alınabilir.

2. ESERDE İSTİŞHÂD

İbn Fâris eserinde maddeleri açıklarken istişhâda çok önem vermiştir. Yaklaşık 5000 şiir, 858 recez kaydetmiştir.⁴⁰⁷ Eserde 612 âyet, 579 hadis, yaklaşık 390 mesel bulunmaktadır.

2.1. Âyetler

İbn Fâris âyetleri açıklarken ortak anlam düşüncesini desteklemek maksadıyla o maddede belirttiği ortak anlama uygun şekilde âyetlere anlam vermiştir. Bunun için bazen farklı kıraatlere de dikkat çekmiştir. Âyetleri anlamlandırırken bazen istiare yoluyla sabit olan anlamı da tercih etmiştir. Aslında şâz olan bir anlamı âyette geçtiği için ortak anlam olarak da değerlendirmiştir.

أَمَّهُ

Bu madde “unutma” anlamına delalet etmektedir. أَمَّهُتُ kelimesi “unuttum” anlamına gelmektedir. Bu madde kıyasa uygun olmayan bir tek harften ibarettir. Bu anlam için müellif farklı bir kıraatle okunan şu âyeti örnek vermektedir:⁴⁰⁸

وَأَذَكَرَ بَعْدَ أُمَّه

“Unuttuktan sonra hatırladı.”⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Hammûdî, *Ahmed b. Fâris*, s. 270.

⁴⁰⁸ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, I, 136.

⁴⁰⁹ Yusuf, 12/45 (İbn Abbas (ö. 68/687-688), İbn Ömer (ö. 73/692), Mucahid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Katâde b. Di'âme (ö. 117/735), Zeyd b. Ali (ö. 122/740) gibi birçok bilgin bu âyeti bu şekilde okumuşlardır (Bkz. Eşîruddin Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ* (nşr. Abdurrezzak el-Mehrî), Dâru İhyâ'î't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1423/2002, V, 408)). ‘Âşım kıraatinin Hafş rivayetine göre bu âyetin okunuşu ve meali şu şekildedir: وَأَذَكَرَ بَعْدَ أُمَّه – “Uzun bir zaman sonra hatırladı”.

أمر

Bu maddenin beş ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “iş, durum”, ikincisi “yasağın zıddı olan emir”, üçüncüsü “artma, bereket”, dördüncüsü “alamet, işaret, emare”, beşincisi ise “taaccüptür”.⁴¹⁰

Müellif üçüncü ortak anlam kapsamında şu âyeti ele almaktadır:⁴¹¹

أَمْرًا مُتْرَفِيهَا

Bu anlama göre âyetin meali şu şekildedir: “*O ülkenin zenginlik sebebiyle şıarmış insanların sayısını çoğaltırız.*”⁴¹² Bu kelimeyi *أَمْرًا* şeklinde okuyanlara⁴¹³ göre ise âyetin meali şöyle olmalıdır: “*O ülkenin zenginlik sebebiyle şıarmış insanların idareci yaparız.*”⁴¹⁴ Âyete bu şekilde meal verilince ikinci ortak anlam çerçevesine dâhil olmaktadır.

Ancak bu âyete genellikle şu şekilde meal verilmektedir: “*O ülkenin zenginlik sebebiyle şıarmış insanlarına (iyilikleri) emrederiz.*” Bu meal de ikinci ortak anlam çerçevesine dâhil olmaktadır.

بسّ

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “sürmek, sürüklemek”, ikincisi ise “parçalamak, ufalamaktır”.⁴¹⁵

Müellif her iki ortak anlam için de şu âyeti örnek vermektedir:

وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا

⁴¹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 137.

⁴¹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 139.

⁴¹² İsrâ, 17/16.

⁴¹³ Bu kelimeyi bu şekilde kıraat imamı Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ (ö. 154/771) okumuştur (Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Musa İbn Mucahid, *es-Seb‘a fi'l-kirâ'ât* (nşr. Şevkî Dayf), Dâru'l-ma‘ârif, Mısır 1400/1980, s. 379).

⁴¹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 139.

⁴¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 181.

Birinci ortak anlam için “*Dağlar sürüklendikçe sürüklendiği zaman*”⁴¹⁶ şeklinde meal verilirken; ikinci anlama uygun olması için ise şu şekilde meal verilmektedir: “*Dağlar ufalandıkça ufalandığı zaman*”.⁴¹⁷

تَبْر

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “helak olmak, yok olmak”, ikincisi ise “işlenmemiş altın ve gümüşdür”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir:⁴¹⁸

إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَّبَرِّ مَا هُمْ فِيهِ وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“Çünkü o gördüklerinizin içinde buldukları din, yok olmaya mahkûmdur ve bütün yaptıkları batıldır.”⁴¹⁹

خَفِي

Bu madde hem aralarında anlam tutarsızlığının olduğu hem de tamamen birbirine zıt olan iki ortak anlama delalet etmektedir. Bu anlamlardan birincisi “örtmek, gizlemek”, ikincisi ise “izhar etmek, açığa çıkartmaktır”. Müellif şu âyete ikinci anlama göre de mana verilebileceğini kaydetmektedir:⁴²⁰

إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ

“Çünkü o saat şüphesiz gelecektir. Benim onun vaktini hemen açıklayasım geliyor ki herkes neye çalışıyorsa kendisine onunla mukabele edilmiş olsun.”⁴²¹

Ancak genellikle bu kelimeye “gizlemek” anlamı verilmiştir. Bu anlama göre âyetin meali şu şekildedir:

“Kıyamet gelmektedir. Herkes kendi işlediğinin karşılığını alsın diye neredeyse onu gizleyeceğim.”

⁴¹⁶ Vâkı‘a, 56/5.

⁴¹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 181.

⁴¹⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 362.

⁴¹⁹ A‘râf, 7/139.

⁴²⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, II, 202.

⁴²¹ Taha, 20/15.

رجم

Bu maddenin “taş atmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu kelimenin istiare yoluyla “sövmek” anlamına geldiğini belirtmekte ve şu âyete bu anlama göre meal vermektedir:

لَئِنْ لَمْ تَنْتَه لَأَرْجُمَنَّكَ

“Eğer (bu tutumuna) son vermeyecek olursan, yemin olsun, sana kötü söz söylerim”.⁴²²

Burada bir insana sövmek, kötü söz söylemek ona taş atmaya benzetilmiştir. Sanki onu kötü sözle recmetmiştir.⁴²³

سكر

Bu maddenin “aklın karışması, şaşırma, hayret” şeklinde bir tek ortak anlamı vardır. التَّسْكِيرِ kelimesi “şaşırtmak, büyülemek” anlamına gelmektedir. Bu anlam için şu âyet örnek verilmiştir:

لَقَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا

“Mutlaka ‘Gözlerimiz büyülendi (döndürüldü)’ diyeceklerdir.”⁴²⁴

Müellif “Bu âyeti سُكِّرَتْ şeklinde şeddesiz okuyanlar da olmuştur”⁴²⁵ diyerek kıraat farklılığına da dikkat çekmiştir.⁴²⁶

شمس

Bu maddenin “rengin değişmesi, istikrarsızlık” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu maddede الشَّمْسِ kelimesini zikretmiş ve daima hareket

⁴²² Meryem, 19/46.

⁴²³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 493-494.

⁴²⁴ Hicr, 15/15.

⁴²⁵ Bu kelimeyi bu şekilde kıraat imamı İbn Keşîr (ö. 120/728) okumuştur (Bkz. Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfu fuḍalâ'i'l-beşer bi'l-kirâ'âti'l-arba'ata 'aşar* (nşr. Şaban Muhammed İsmail), 'Âlamu'l-kutub, Beyrut 1407/1987, II, 174).

⁴²⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 89.

halinde (istikrarsız) olduğu için bu şekilde isimlendirildiğini belirtmiştir. Bu kelime için aşağıdaki âyetin farklı bir kıraatini örnek vermiştir:⁴²⁷

وَالشَّمْسُ تَجْرِي لَأ مُسْتَقَرًّا لَهَا

“Güneş durmadan hareket halindedir (akmaktadır).”⁴²⁸

طود

Bu maddenin sahih aslı/kökü bulunmaktadır ve bu madde tek kelimedenden (anlamdan) ibarettir. Bu anlam için şu âyet örnek verilmektedir:⁴²⁹

فَانفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ

“Hemen deniz ikiye ayrıldı, her parçası yüce bir dağ gibiydi.”⁴³⁰

ظنّ

Bu madde iki farklı anlama delalet eden sahih bir kökten (useyl) ibarettir. Bu anlamlar “kesin bilme, yakın” ve “şüphe, şektir”. Birinci anlam için şu âyet örnek verilmektedir:⁴³¹

قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهَ

“Kendilerinin Allah’a kavuşacağını bilenler ise...”⁴³²

عبد

Bu maddenin sahih iki ortak anlamı bulunmaktadır. Bu iki ortak anlam sanki zıt anlamlıdır. Birinci ortak anlam “zillet, yumuşaklık”, ikincisi ise “şiddet,

⁴²⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, III, 212-213.

⁴²⁸ Yâsîn, 36/38 (İbn Mesud (ö. 32/652-653), İbn Abbas, İkrime gibi birçok bilgin bu âyeti bu şekilde okumuşlardır (Bkz. Ebû Ḥayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, VII, 445)). ‘Âşım kıraatinin Ḥafş rivayetine göre bu âyetin okunuşu ve mealî şu şekildedir: وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا – “Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar”.

⁴²⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, III, 430.

⁴³⁰ Şu‘arâ, 26/63.

⁴³¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, III, 462.

⁴³² Bakara, 2/249.

sertliktir”. Müellif şu âyetin bazı âlimler tarafından ikinci anlama uygun olarak tefsir edildiğini belirtmektedir:⁴³³

قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ

“De ki: Eğer Rahman olan Allah’ın bir oğlu mevcut diyorsanız, bu söze gazap edip yalanlayanların ilki ben olurum.”⁴³⁴

İkinci ortak anlam olan “şiddet ve sertlik” bu âyette “ gazap edip yalanlamak” ifadesinde ortaya çıkmaktadır.

Bu âyete genellikle birinci ortak anlama göre meal verilmektedir:

“De ki: Eğer Rahman olan Allah’ın bir oğlu olsa, kulluk edenlerin ilki ben olurum.”

غلف

Bu madde “örtü, örtmek” anlamına delalet eden bir sahîh kelimedenden ibarettir. Müellif bu anlam için şu âyeti örnek vermekte ve farklı bir kıraate de dikkat çekmektedir:

وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ

“Dediler ki: Kalplerimiz örtülü, kılıf içindedir.”⁴³⁵

Bu âyetteki غُلْفٌ kelimesi غُلْفٌ şeklinde de okunmuştur. Âyet غُلْفٌ kelimesiyle okunduğu zaman “Sanki kalplerimiz örtü, kılıf içindedir dolayısıyla bir şey anlamaz” şeklinde, غُلْفٌ kelimesiyle okunduğunda⁴³⁶ ise “Kalplerimiz ilmin kabıdır, yuvasıdır” şeklinde anlaşılmaktadır. Her iki kelimenin kıyası (benzerlik yönü) aynıdır.⁴³⁷

⁴³³ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, IV, 205-207.

⁴³⁴ Zuhruf, 43/81.

⁴³⁵ Bakara, 2/88.

⁴³⁶ Kıraat imamı Ebû ‘Amr’dan gelen rivayetlerden biri onun bu şekilde okuduğu yönündedir (Bkz. İbn Mucahid, *es-Seb‘a fi'l-kirâ‘ât*, s. 164).

⁴³⁷ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, IV, 390.

أَغْلَفُ kelimesi أَغْلَفُ (kalbi kapalı, örtülü) kelimesinin, غِلَافٌ ise (kılıf, örtü) kelimesinin çoğuludur.⁴³⁸

فوز

Bu madde zıt anlamlı iki kelimededen (anlamdan) oluşmaktadır. Birincisi “necat, kurtuluş”, ikincisi ise “helak olmak, ölmektir”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir.⁴³⁹

فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ

“Ateşten uzaklaştırılıp cennete konan kimse artık kurtulmuştur.”⁴⁴⁰

Müellif aşağıdaki âyete ise her iki anlama göre meal verildiğini kaydetmektedir:⁴⁴¹

فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ

Birinci anlama göre “Onların azaptan kurtulacaklarını da sanma”,⁴⁴² ikinci anlama göre ise “Onların azapta helak olacaklarını da sanma” şeklinde meal verilmektedir.

قنع

Bu maddenin sahih iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “yönelmek”, ikincisi ise “bir şeyin yuvarlak olmasıdır”. Birinci anlam için müellif şu âyeti örnek vermektedir:⁴⁴³

وَأَطِيعُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ

“İsteyene de, istemeyene de yedinir.”⁴⁴⁴

⁴³⁸ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-'Arab*, IX, 271.

⁴³⁹ İbn Fâris, *Meğâyîsu 'l-luğa*, IV, 459.

⁴⁴⁰ Âl-i İmran, 3/185.

⁴⁴¹ İbn Fâris, *Meğâyîsu 'l-luğa*, IV, 459.

⁴⁴² Âl-i İmran, 3/188.

⁴⁴³ İbn Fâris, *Meğâyîsu 'l-luğa*, V, 32-33.

⁴⁴⁴ Hacc, 22/36.

القَانِع kelimesi insan bir şeyi isteyeceği kişiye yöneldiği için bu şekilde isimlendirilmiştir.⁴⁴⁵

Müellif bu maddenin başka bir anlamını da zikretmekte ancak bu anlamı ilk önce şâz olarak değerlendirmektedir. Bu anlam “yükselmek, kaldırmaktır”. Bu anlamın üçüncü ortak anlam olabileceğini şu âyete dayanarak ifade etmektedir.⁴⁴⁶

مُهَطِّعِينَ مُفْنِجِي رُؤُوسِهِمْ

“Başlarını yukarıya dikerek koşarlar.”⁴⁴⁷

Burada müellif aslında şâz olan bir anlamı âyette geçtiği için üçüncü ortak anlam olarak ele almaktadır.

لَبَد

Bu madde “bir şeyin başka bir şeyin üzerine eklenmesi” anlamına delalet eden bir sahih kelimeden ibarettir. Müellif bu anlam için şu âyeti örnek vermekte ve farklı bir kıraate de dikkat çekmektedir.⁴⁴⁸

وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا

“Allah’ın kulu Muhammed, O’na yalvarmak, namaz kılmak için kalkınca, nerdeyse, çevresinde keçeleşirler, birbirlerine girerlerdi.”⁴⁴⁹

Bu âyetteki لِبَدًا kelimesi لَبْدًا şeklinde de okunmuştur.⁴⁵⁰

لِبَد kelimesi لِبَدَّة (keçe, birbirine geçmiş yün, tüy) kelimesinin, لَبْد ise لَبْدَّة (keçe, birbirine geçmiş yün, çok mal, servet) kelimesinin çoğuludur.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 33.

⁴⁴⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 33.

⁴⁴⁷ İbrahim, 14/43.

⁴⁴⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 228-229.

⁴⁴⁹ Cin, 72/19.

⁴⁵⁰ Kıraat imamı İbn ‘Âmir’den (ö. 118/736) gelen rivayetlerden biri onun bu kelimeyi bu şekilde okuduğu yönündedir (Bkz. İbn Mucahid, *es-Seb‘a fi’l-ḳirâ’ât*, s. 656).

⁴⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, III, 387.

نَحْسٌ

Bu maddenin “bahtın, şansın karşıtı: bahtsızlık, şanssızlık, uğursuzluk” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu âyeti örnek vermekte ve farklı bir kıraate de dikkat çekmektedir:⁴⁵²

فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحْسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

“Rezillik azabını onlara dünya hayatında tattırmak için uğursuz günlerde üzerlerine dondurucu bir kasırga gönderdik.”⁴⁵³

Bu âyetteki نَحْسَاتٍ kelimesi نَحْسَاتٍ şeklinde de okunmuştur.⁴⁵⁴

نَحْسَاتٍ kelimesi نَحْسَةٌ (uğursuz) kelimesinin çoğuludur. نَحْسَاتٍ ise çoğulun çoğuludur.⁴⁵⁵

2.2. Hadisler

İbn Fâris’in eserinde zikrettiği hadislerden bir kısmı hadis kaynaklarında bulunmaktadır. Diğer kısmı ise sadece hadislerdeki garîb kelimelerin açıklamasıyla alakalı yazılan literatürde ve sözlüklerde yer almaktadır.

أَشٌّ

Bu madde “görüşmek için yönelmek, hareket etmek” anlamına delalet etmektedir. أَشَّاشٌ kelimesi هَشَّاشٌ gibi “gevşeklik, rahatlık, neşe, sevinç” anlamına gelmektedir. Bu kelime aşağıdaki hadiste bu anlamı vermektedir:⁴⁵⁶

كَانَ إِذَا رَأَى مِنْ أَصْحَابِهِ بَعْضَ الْأَشَّاشِ وَعَظَّمَهُمْ

“Hz. Peygamber (s.a.v.) ahabında biraz gevşeklik görse onlara vaaz verirdi.”⁴⁵⁷

⁴⁵² İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, V, 401-402.

⁴⁵³ Fussilet, 41/16.

⁴⁵⁴ Kıraat imamlarından İbn Keşîr, Nâfi' b. Abdirrahman (ö. 169/785) ve Ebû 'Amr bu kelimeyi bu şekilde okumuşlardır (Bkz. İbn Mucahid, *es-Seb'a fi'l-kirâ'ât*, s. 576).

⁴⁵⁵ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, IV, 319.

⁴⁵⁶ İbn Fâris, *Meşkâysu'l-luğa*, I, 14.

أخذ

Bu maddenin bir tek ortak anlamı vardır. Bu ortak anlamdan yakın manalı yan anlamlar (furû‘) meydana gelmektedir. Bu madde “bir şeye malik olmak, bir şeyi elde etmek, toplamak” anlamına delalet etmektedir.⁴⁵⁸

Bu madde ile alakalı Mesrûk b. el-Acda‘ın (ö. 63/683) sahabe hakkında söylediği şu söz örnek verilmektedir.⁴⁵⁹

مَا شَبَّهْتُ بِأَصْحَابِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ إِلَّا الْإِخَادَ، تَكْفِي الْإِخَادَةَ الرَّكْبَ وَتَكْفِي الْإِخَادَةَ الرَّكْبَيْنِ
وَتَكْفِي الْإِخَادَةَ الْفَيْئَامَ مِنَ النَّاسِ

“Ben Hz. Muhammed’in (s.a.v.) ashabını sadece göle benzetebilirim. Bu göl bir yolcuya da iki yolcuya da hatta bir topluluğa da yetmektedir.”⁴⁶⁰ Yani sahabenin içerisinde büyük, küçük, âlim, âbid gibi her türlü insanı bulmak mümkündür.⁴⁶¹

الْإِخَادَ kelimesi “göl, gölet, suyun biriktiği yer” anlamına gelmektedir. Suyu bir yerde topladığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. İnsanların bu yerlere sahip olma isteği sebebiyle de bu şekilde isimlendirilmesi mümkündür.⁴⁶²

أرز

Bu maddenin bir tek ortak anlamı vardır ve hiçbir halde bu maddenin kıyası bu anlamdan dışarı çıkmamaktadır. Bu maddenin ortak anlamı “toplanmak ve birleşmektir.” Bu anlama örnek olarak şu hadis verilmektedir:⁴⁶³

إِنَّ الْإِسْلَامَ لَيَأْرُزُ إِلَى الْمَدِينَةِ كَمَا تَأْرُزُ الْحَيَّةُ إِلَى جُحْرِهَا

⁴⁵⁷ İbn Sellâm, *Ġaribu’l-hadîs*, IV, 361; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, VIII, 592 (İbn Ebi Şeybe bu hadisi هَشَاشٌ – kelimesiyle rivayet etmektedir).

⁴⁵⁸ İbn Fâris, *Meġâyîsu’l-luġa*, I, 68-70.

⁴⁵⁹ İbn Fâris, *Meġâyîsu’l-luġa*, I, 68-69.

⁴⁶⁰ İbn Sellâm, *Ġaribu’l-hadîs*, IV, 366-367; ez-Zemaġşerî, *el-Fâiġ*, I, 28; İbnu’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 28.

⁴⁶¹ İbnu’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 28.

⁴⁶² İbn Fâris, *Meġâyîsu’l-luġa*, I, 68.

⁴⁶³ İbn Fâris, *Meġâyîsu’l-luġa*, I, 78.

“Yılan kendi yuvasına toplandığı (sığındığı) gibi, İslam da muhakkak Medine’ye toplanacaktır (sığınacaktır).”⁴⁶⁴

Bu kelime “cimrilik sebebiyle sınıksız olmak” anlamına da gelmektedir:

إِنَّ فُلَانًا إِذَا سُئِلَ أَرَزَّ، وَإِذَا دُعِيَ انْتَهَرَ

“Falan kendisinden bir şey istenildiği zaman cimri davranır, bir yere (ziyafete) davet edilince ise acele gider.”⁴⁶⁵

أرف

Bu madde tek ortak anlamdan (asıldan) ibarettir. Bu asıl kıyasın konusu olmaz ve bu asıdan başka kelimeler (fer‘/yan anlam) meydana gelmez. Bu maddenin ortak anlamı “araziyi bölüp sınır koymaktır”. Müellif bu anlama örnek olarak şu hadisi vermektedir.⁴⁶⁶

كُلُّ مَالٍ قُسِمَ وَأُرِّفَ عَلَيْهِ فَلَا شُفْعَةَ فِيهِ

“Taksim edilen ve sınırları belirlenen arazilerde şufa hakkı yoktur.”⁴⁶⁷

بت

Bu maddenin iki vechi ve iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “kesmek”, ikincisi ise “bir elbise çeşididir”. Birinci anlam için müellif şu hadisi örnek vermektedir:⁴⁶⁸

إِنَّ الْمُنْبِتَّ لَا أَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا أَبْقَى

Durmadan, dinlenmeden yolculuk eden şahıs hayvanını telef eder ve kendisi de bir mesafe kat edemez.⁴⁶⁹ Bu hadis şu şekilde de anlaşılmaktadır: “Yolculuk

⁴⁶⁴ el-Buḥârî, “Feḍâilu’l-Medîne”, 6; Muslim, “el-Îmân”, 233.

⁴⁶⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 78.

⁴⁶⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 82.

⁴⁶⁷ ez-Zemaḷşerî, *el-Fâiḳ*, I, 36; İbnu’l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 39.

⁴⁶⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 170-171.

⁴⁶⁹ el-Beyhaḳî, *es-Sunenu’l-kubrâ*, III, 27-28.

esnasında arkadaşlarından ayrılan kimse bir yol kat edemez ve hayvanı da kalmaz”.⁴⁷⁰

Birinci anlama göre “hayvansız: hayvanından uzak (kesilmiş)”, ikinci anlama göre ise “arkadaşlarından ayrılmış (kesilmiş)” sayılmaktadır.

Bu hadis mesel olarak da kullanılmaktadır.⁴⁷¹ Bir hususu talep etmede haddi aşan ve o konudan mahrum olan kimseler için söylenir.⁴⁷²

حَنَرٌ

Bu madde tek kelimedenden (anlamdan) ibarettir. Şayet bu kelime hadiste geçmeseydi bu maddeyi kaydetmek için bir neden olmayacaktı. Çünkü Arap dilinde “nûn” harfinden sonra “râ” harfi neredeyse hiç gelmemektedir. Müellif bu madde için şu hadisi örnek vermektedir:⁴⁷³

لَوْ صَلَّيْتُمْ حَتَّى تَصِيرُوا كَالْحَنَائِرِ

“Kirişi olmayan yay gibi oluncaya kadar namaz kılsanız da...”⁴⁷⁴ Bu ifade “sırtlarınız iki kat oluncaya kadar namaz kılsanız da...” anlamına gelmektedir.⁴⁷⁵

İbn Fâris bu maddeyi bu kökten türeyen bir kelime hadiste geçtiği için zikretmiştir. Ancak ona göre bir kelimenin hadiste geçmesi o maddenin ortak anlama uygun olduğunu göstermez. Yine müellif bu maddede harf bağdaşıklığından da bahsetmektedir.

حَبَطٌ

Bu maddenin “geçersizlik, hükümsüzlük, butlan veya acı” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. “Acı” anlamı için şu hadis örnek verilmektedir:⁴⁷⁶

إِنَّ مِمَّا يُنْبِتُ الرَّبِيعُ مَا يَقْتُلُ حَبَطًا أَوْ يُلِمُّ

⁴⁷⁰ Bu anlam için bkz. el-Meydânî, *Mecma‘u’l-emşâl*, I, 7.

⁴⁷¹ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, VIII, 110; İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 36; el-Meydânî, *Mecma‘u’l-emşâl*, I, 7; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 410.

⁴⁷² el-Meydânî, *Mecma‘u’l-emşâl*, I, 7.

⁴⁷³ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, II, 110.

⁴⁷⁴ İbnu’l-Cevzî, *Ğarîbu’l-hadîs*, I, 247; İbnu’l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 450.

⁴⁷⁵ İbnu’l-Eşîr, *en-Nihâye*, I, 450.

⁴⁷⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, II, 129-130.

“Muhakkak ki derenin yetiştirdiği bir kısım nebat şişkinlikten ya öldürür yahut ölmeye yaklaştırır.”⁴⁷⁷ Burada حَبَط kelimesi “şişkinliğin verdiği acı” anlamına gelmektedir.

Bu hadis mesel olarak da kullanılmaktadır.⁴⁷⁸ Dünya malı konusunda hırslı davranan, helale harama bakmayan, hak hukuk aramayan şahıslar için söylenir.⁴⁷⁹

Müellif bu maddede “geçersizlik ve acı” anlamlarını bir ortak anlam çerçevesinde değerlendirmekte ve bu farklı anlamların nasıl uzlaştığını belirtmemektedir.

خدع

Bu maddenin tek ortak anlamı bulunmaktadır ve kıyasını (benzerlik yönünü) el-Halil zikretmiştir. Bu madde “bir şeyi gizlemek” anlamına delalet etmektedir. Müellif bu anlama örnek olarak şu hadisi vermektedir.⁴⁸⁰

الْحَرْبُ خُدْعَةٌ

“Savaş hileden ibarettir.”⁴⁸¹

Bu hadis yaygın bir şekilde mesel olarak da kullanılmaktadır.⁴⁸²

خضر

Bu maddenin “reng (yeşil)” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu hadisi örnek vermektedir.⁴⁸³

إِيَّاكُمْ وَخَضْرَاءَ الدَّمَنِ

“Mezbelede biten güzel bitkiden (gülden) sakının.”⁴⁸⁴

⁴⁷⁷ el-Buşârî, “er-Rikâk”, 7; Müslim, “ez-Zekât”, 121; İbn Sellâm, *Ġaribu'l-hadîs*, I, 89.

⁴⁷⁸ el-Cevherî, *eş-Şişâh*, V, 2032; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luĝa*, I, 261; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 8; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 247.

⁴⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 247.

⁴⁸⁰ İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luĝa*, II, 161-162.

⁴⁸¹ el-Buşârî, “el-Cihâd”, 157; Müslim, “el-Cihâd”, 17.

⁴⁸² İbn Fâris, *Mucmelu'l-luĝa*, I, 279; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 197; ez-Zemaşerî, *el-Mustaķşâ*, I, 311.

⁴⁸³ İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luĝa*, II, 195-196.

Bu hadiste edep ve terbiyeden uzak ailelerde büyüyen güzel kızın hali, mezbelelerdeki filize benzetilmiştir.⁴⁸⁵ Bu hadis mesel olarak da kullanılmaktadır.⁴⁸⁶

خبيج

İbn Fâris bu maddeyle alakalı şunları kaydetmektedir: “Bu madde kıyasa uygun bir kök değildir ve bu maddede sahih bir kelimenin olduğunu zanetmiyorum. خَبَّجَهُ بِالْعَصَا kelimesinin “yellenmek” anlamına geldiği söylenilmektedir. خَبَّجَهُ بِالْعَصَا cümlesinin “Asayla vurdu”, الْخَبَّاجَاء kelimesinin ise “çok çiftleşen erkek hayvan” anlamına geldiğini söylemektedirler.”⁴⁸⁷

Bu anlamları belirttikten sonra müellif bir hadis kaydetmekte ve burada bu kelimenin “yellenmek” manasını verdiğini ifade etmektedir.⁴⁸⁸

إِذَا أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ وَلَّى الشَّيْطَانُ وَلَهُ خَبَّجٌ كَخَبَّجِ الْجِمَارِ

“Namaz kılındığı zaman şeytan merkep yellenmesine benzer bir ses çıkararak kaçır.”⁴⁸⁹

İbn Fâris “Şayet bu hadisin isnadı sahihse doğru, sahih olan Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözüdür” diyerek bu anlamı kabul etmektedir.⁴⁹⁰ Buradan anlaşılıyor ki, İbn Fâris’e göre bir kelimenin hadiste geçmesi o anlamı kabul etmesi ve o maddeyi eserinde zikretmesi bakımından yeterlidir. Ancak bu ortak anlamın sübutu için yeterli değildir.

⁴⁸⁴ İbn Sellâm, *Ġarîbu’l-hadîs*, III, 99; Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdîrahman er-Râmâhurmuzî, *Emsâlu’l-hadîs* (nşr. Abdul’ulâ Abdulhamid el-A‘zamî), ed-Dâru’s-selefiyye, Bombay 1404/1983, s. 188; Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme el-Ķuđâ‘î, *Musnedu’ş-şihâb* (nşr. Ħamdî Abdulmecid es-Selefi), Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1405/1985, II, 96.

⁴⁸⁵ ez-Zemaĥşerî, *el-Mustaĥşâ*, I, 451; Dikici, *Arap Atasözleri*, s. 43.

⁴⁸⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, IV, 176; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 647; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luġa*, I, 294; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, I, 32; ez-Zemaĥşerî, *el-Mustaĥşâ*, I, 451.

⁴⁸⁷ İbn Fâris, *Meĳâyîsu’l-luġa*, II, 238-239.

⁴⁸⁸ İbn Fâris, *Meĳâyîsu’l-luġa*, II, 238-239.

⁴⁸⁹ İbnu’l-Eşîr, *en-Nihâye*, II, 6.

⁴⁹⁰ İbn Fâris, *Meĳâyîsu’l-luġa*, II, 239.

دَسَّ

Bu maddenin “gizli bir şekilde dâhil olmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu hadisi örnek vermektedir.⁴⁹¹

العِرْقُ دَسَّاسٌ

“Damar çeker” (*İnsan soyuna çeker*).⁴⁹² Bu çekme gizli bir şekilde olduğu için bu şekilde ifade edilmiştir.

Müellif bu hadisi mesel olarak ele almıştır.

دَعَوَ

Bu maddenin “sesinle veya kelamınla herhangi bir şeyi kendine çevirmen, çekmen” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu hadisi örnek vermektedir.⁴⁹³

دَعَّ دَاعِيَةَ اللَّبَنِ

“Hayvanın memesinde biraz süt bırak” (*Sütün gelmesi, sütü davet etmesi için memede biraz süt bırak*).⁴⁹⁴

دَخَنَ

Bu maddenin “duman, tütsü” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Teşbih yoluyla düşmanlık ve buna benzer hususlar için de kullanılmıştır. Müellif bu anlam için şu hadisi örnek vermektedir.⁴⁹⁵

هُدْنَةٌ عَلَى دَخْنٍ

“Gönülsüz, zoraki sakinlik/ Zoraki yapılan ateşkes.”⁴⁹⁶

⁴⁹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 256.

⁴⁹² el-Ḳuḏâ'î, *Musnedu's-şihâb*, I, 370.

⁴⁹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 279-281.

⁴⁹⁴ ed-Dârimî, “el-Eḏâhî”, 25; Ahmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, XXVII, 254-255.

⁴⁹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 336.

⁴⁹⁶ Ebû Dâvud, “el-Fiten”, 1; Ahmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, XXXVIII, 317.

Bu hadiste geçen “gönülsüz” kelimesi maddenin teşbih yoluyla sabit olan “düşmanlık ve buna benzer hususlar” anlamı kapsamında değerlendirilmektedir.

Bu hadis mesel olarak da kullanılmaktadır.⁴⁹⁷ Kalplerin, niyetlerin fesadı ile alakalı söylenir.⁴⁹⁸

زفت

İbn Fâris bu maddenin bir şey (bir kök) olmadığını belirtmektedir. زِفْت (zift) kelimesinin Arapçada veya başka bir dilde olup olmadığını bilmediğini ifade etmektedir. Ancak المُرْفَت (ziftlenmiş) kelimesinin hadiste geçtiğini kaydetmekte⁴⁹⁹ bu hadisi ise eserinde zikretmemektedir. Müellifin bu sözlerinden bir kelimenin hadiste geçmesinin onun ortak anlam düşüncesine uygun olduğunu göstermediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu o kelimenin kökünün sahih olduğunu da göstermez. İbn Fâris’in المُرْفَت kelimesiyle alakalı olarak kastettiği hadis herhalde şu hadistir:

لَا تَتَّبِعُوا فِي الدُّبَاءِ، وَلَا فِي المُرْفَتِ

“Kabaktan yapılmış ve ziftlenmiş kaplarda sıra yapmayın.”⁵⁰⁰

عيب

Bu madde aralarında anlam uzaklığının olduğu iki kelimedenden ibarettir. Birincisi “ayıplamak, kusurlu olmak”, ikincisi ise “dolap, çanta, heybedir”. Müellif ikinci anlam için şu hadisi örnek vermektedir:⁵⁰¹

الْأَنْصَارُ كَرَشِي وَعَيْبِي

“Ensâr benim özel cemaatim (midem) ve esrarımdır (dolabımdır).”⁵⁰²

⁴⁹⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, IV, 26, 233; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 581, II, 687; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2217; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 349; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 382; ez-Zemaşşerî, *el-Mustakşâ*, II, 389.

⁴⁹⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Mustakşâ*, II, 389-390.

⁴⁹⁹ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, III, 15.

⁵⁰⁰ el-Buğârî, “el-Eşribe”, 4; Muslim, “el-Eşribe”, 31.

⁵⁰¹ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 189-190.

Bu hadisi Hz. Peygamber (s.a.v.) mesel şeklinde ifade etmiş ve ensarı sırlarını saklı tuttuğu ve güvendiği yere benzetmiştir.⁵⁰³

قت

Bu madde aralarında anlam tutarsızlığının (tebâyun) olduğu iki kelimedenden ibarettir. Birinci kelime “söz taşıma”, ikincisi ise “bitki türüdür”. Müellif birinci anlam için şu hadisi örnek vermektedir:⁵⁰⁴

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَتَاتٌ

“Laf taşıyan Cennet’e giremez.”⁵⁰⁵

كلف

Bu maddenin “tutunmak, tutulmak, bağlanmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu sözü örnek vermektedir.⁵⁰⁶

لَا يَكُنْ حُبُّكَ كَلْفًا وَلَا بُغْضُكَ تَلْفًا

Sevgin çok şiddetli, gazabın da telef edici (yok edici) olmasın.⁵⁰⁷

Bu sözü Hz. Ömer söylemiştir. Sözün devamında soru üzerine açıklama mahiyetinde şunları söylüyor: *Sevdiğin zaman çocuk gibi çok aşırı seversin (bağlanırsın). Gazap ettiğinde de arkadaşının helak olmasını istersin.*⁵⁰⁸

كهر

Bu madde aralarında anlam uzaklığının olduğu iki kelimedenden ibarettir. Birinci kelime “ilgilenmemek, asık suratla karşılamak”, ikincisi ise “günün yükselmesidir”. Müellif birinci anlam için şu hadisi örnek vermektedir.⁵⁰⁹

⁵⁰² el-Buḥârî, “Menâkibu’l-enşâr”, 11; Muslim, “Feḍâilu’ş-şahâbe”, 176.

⁵⁰³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, IV, 190.

⁵⁰⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 6.

⁵⁰⁵ el-Buḥârî, “el-Edeb”, 50; Muslim, “el-Îmân”, 169.

⁵⁰⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, V, 136.

⁵⁰⁷ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 178; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buḥârî, *el-Edebu’l-mufred* (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), el-Meṭbe‘atu’s-selefiyye, Kahire 1375, s. 337; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, II, 218; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, XXIV, 332.

⁵⁰⁸ el-Buḥârî, *el-Edebu’l-mufred*, s. 337.

بِأَبِي وَأُمِّي مَا كَهَرَنِي وَلَا شَتَمَنِي

“Anam babam ona feda olsun! Bana hiç surat asmadı ve hiç kötü söz söylemedi.”⁵¹⁰

(*Öyleyse sakın yetimi ezme*)⁵¹¹ *فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ* (Öyleyse sakın yetime surat asma) şeklinde de okunmuştur.⁵¹²

كُور

Bu maddenin “çevresinde dönmek, toplanmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu hadisi örnek vermektedir.⁵¹³

الْحَوْرُ بَعْدَ الْكُورِ

“Çoğaldıktan sonra eksilmek.”⁵¹⁴

Bu ifade hadisten bir cüzdür ve mesel olarak da kullanılmaktadır.⁵¹⁵

الْحَوْرُ بَعْدَ الْكُورِ

“Oluştuktan, meydana geldikten sonra eksilmek.”⁵¹⁶

Bu ifade de hadisten bir cüzdür ve mesel olarak da kullanılmaktadır.⁵¹⁷

Bu ifadeler Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sefer duasında Allah’a (c.c.) sığındığı hususlardan biridir.

أَعُوذُ بِاللَّهِ ... مِنَ الْحَوْرِ بَعْدَ الْكُورِ

“Çoğaldıktan sonra azalmaktan Allah’a sığınırım.”⁵¹⁸

⁵⁰⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 144.

⁵¹⁰ Bu sözü söyleyen Muâviye b. el-Ḥakem es-Sulemi'dir (?) (Ahmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, XXXIX, 175; İbn Sellâm, *Ġaribu'l-hadis*, I, 114).

⁵¹¹ Duhâ, 93/9.

⁵¹² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 144 (Bu âyeti bu şekilde İbn Mesud ve İbrahim et-Teymî (ö. 92/710-711) okumuşlardır (Bkz. Ebû Ḥayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, VIII, 685)).

⁵¹³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 146.

⁵¹⁴ et-Tirmizî, “ed-Da'avât”, 42; en-Nesâî, “el-İsti'âze”, 41, 42.

⁵¹⁵ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, II, 800; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emṣâl*, II, 47; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşâ*, I, 315.

⁵¹⁶ et-Tirmizî, “ed-Da'avât”, 42.

⁵¹⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, V, 410; İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 118; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 525; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIII, 366.

Bu ifadeleri müellif mesel olarak ele almıştır.⁵¹⁹

ورى

Bu madde kıyasa uygun değildir ve kelimelerinin birbirinden bağımsız anlamları vardır. الورى kelimesi “bir hastalık çeşidine” delalet etmektedir. Müellif bu anlam için şu hadisi örnek vermektedir:⁵²⁰

لَأَنْ يَمْتَلِيَّ حَوْفُ أَحَدِكُمْ فَيَحَا حَتَّى يَرِيَهُ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَمْتَلِيَّ شِعْرًا

“Şüphesiz, birinizin içinin irin ile dolup, nihayet çürütmesi onun şiir ile dolmasından daha hayırlıdır.”⁵²¹

2.3. Meseller

İbn Fâris, bazen mesellerin kısaca açıklamasını vermekte, bazen de sadece meseli zikretmekle yetinmektedir. Açıklanması verilmeyen meseller emşâl kitaplarına başvurmak suretiyle geniş bir şekilde işlenmiştir.

أكل

Bu maddenin yan anlamları çoktur ve ortak anlamı tek kelimedenden ibarettir. O da “azalmadır”. Müellif bu anlam için şu meselleri örnek vermektedir:⁵²²

أَكَلْتَنِي مَا لَمْ أَكُلْ

*Yemediğimi bana yedirdin.*⁵²³

İtham olunan, suçlanan kişinin söylediği sözdür.⁵²⁴

مَرَعَى وَلَا أَكُولَةَ

*Otlak var ama besi için davar yok.*⁵²⁵

⁵¹⁸ et-Tirmizî, “ed-Da‘avât”, 42; en-Nesâî, “el-İsti‘âze”, 41, 42.

⁵¹⁹ İbn Fâris, *Meşkâysu’l-luğa*, II, 117; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luğa*, I, 256.

⁵²⁰ İbn Fâris, *Meşkâysu’l-luğa*, VI, 104.

⁵²¹ Muslim, “eş-Şi‘ir”, 8; İbn Mâce, “el-Edeb”, 42.

⁵²² İbn Fâris, *Meşkâysu’l-luğa*, I, 122-123.

⁵²³ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1624; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XI, 19.

⁵²⁴ İbn Fâris, *Meşkâysu’l-luğa*, I, 123.

Mal-mülk var ama harcayan, infak eden yok. “Zengin ama malını yiyen yok” şeklinde de anlaşılabilir.⁵²⁶

بجر

Bu maddenin “düğüm düğüm olmak, karmaşık olmak, toplanmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlam için şu mesel örnek verilmektedir:⁵²⁷

أَفْضَيْتُ إِلَيْهِ بَعْجَرِي وَبُجْرِي

*Gizlim saklım ne varsa ona bildirdim.*⁵²⁸

بُجْرُ cesede, بَعْجَرُ ise sadece karın kısmına bağlı olan damarlardır. Bu kelimeler “gam, tasa” anlamlarına da gelmektedir.⁵²⁹ Bu damarlar karmaşık bir şekilde oldukları için bu şekilde isimlendirilmiş olabilirler.

بطل

Bu maddenin “bir şeyin yok olması, bir yerde az kalmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Şeytanın الباطل şeklinde isimlendirilmesinin sebebi ettiklerinin bir hakikati olmamasından dolayıdır. البطل (kahraman) kelimesinin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi ise kendisini yok edecek durumlara attığı içindir. İbn Fâris bu kelimeyle alakalı şu meseli örnek vermektedir:⁵³⁰

مُكْرَهُ أَحْوَكُ لَا بَطْلًا

*Bendeniz er meydanına zoraki çıktım, kahramanlığımdan değil.*⁵³¹

⁵²⁵ el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, II, 277; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, II, 344; ez-Zebîdî, *Tâcu‘l-‘arûs*, XI, 28; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 390.

⁵²⁶ el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, II, 277.

⁵²⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsu‘l-luğa*, I, 198.

⁵²⁸ el-Ezherî, *Tehzîbu‘l-luğa*, I, 357-358; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 702; İbn Manzûr, *Lisânu‘l-‘Arab*, IV, 542; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 72.

⁵²⁹ el-Ezherî, *Tehzîbu‘l-luğa*, I, 357-358.

⁵³⁰ İbn Fâris, *Mekâyîsu‘l-luğa*, I, 258-259.

⁵³¹ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu‘l-‘Ayn*, VI, 101; İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 271; el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, II, 318; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, II, 347; İbn Manzûr, *Lisânu‘l-‘Arab*, XI, 108; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 395.

Kendi tabiatına uygun olmayan bir duruma maruz bırakılan şahıslar için söylenilir.⁵³²

بكر

Bu maddenin “bir şeyin evveli, başlangıcı” şeklinde bir tek aslı bulunmaktadır. Bu aslın da iki yan anlamı vardır. Birincisi bu asıldan türeyen بَكْرٌ (genç deve) kelimesidir. İkincisi ise teşbih yoluyla sabit olan بَكْرَةٌ (su çekmek için kullanılan makara, çıkırık)⁵³³ kelimesidir. Birinci yan anlamla alakalı olarak müellif şu meselleri örnek vermektedir.⁵³⁴

صَدَّقْتَنِي سِنَّ بَكْرِهِ

*Deve kaçarak genç olduğunu gösterdi/Devesi, kendisinin kaç yaşında olduğunu bana haber verdi.*⁵³⁵

Bir şahıs genç deve alma konusunda satıcıyla pazarlık ederken ondan devenin yaşını sorar. Satıcı da yaşlı olduğu halde devenin genç olduğunu söyler. Bu esnada deve kaçınca bu mesel söylenir.⁵³⁶

Bir konuda gerçeğin ne olduğunda tereddüt edilmekte iken, onun aslını meydana çıkararak bir olay olursa bu söz söylenir.⁵³⁷

أَرَوَى مِنْ بَكْرٍ هَبْنَقَةَ

*Hebenneke'nin*⁵³⁸ genç devesinden daha suya kanmış.⁵³⁹

⁵³² el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 318.

⁵³³ بَكْرَةٌ kelimesi الضَّرْعُ بَكْرٌ (delinmemiş hayvan memesi) şeklinde açıklanmaktadır. Hamile kalmamış, doğurmamış deve için bu ifade kullanılmaktadır (Ebû 'Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cîm*, I, 88). Burada müellif sütü ve suyu çekmek açısından hayvan memesi ile makara arasında bir benzerlik kurmuş olabilir. Ya da bu benzerlik ömrünün başlangıcında olan deve yavrusu ile su kuyusunun başlangıç kısmında yerleştirilen makara arasında da olabilir.

⁵³⁴ İbn Fâris, *Meşkâ'yisu'l-luğa*, I, 287-289.

⁵³⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VII, 198; İbn Sellâm, *el-Emşâl*, s. 49-50; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1505; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 392; ez-Zemaşşerî, *el-Mustağşâ*, II, 140; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 241.

⁵³⁶ İbn Fâris, *Meşkâ'yisu'l-luğa*, I, 288.

⁵³⁷ Dikici, *Arap Atasözleri*, s. 128.

⁵³⁸ Asıl ismi Yezîd b. Şervân'dır (?). Aptallığıyla meşhurdur (el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 315).

Hebenneke'nin bu devesi suya kanınca sudan dönen hayvanlarla meraya döner, daha meraya ulaşmadan suya gidenlerle geri suya gidermiş.⁵⁴⁰

بلم

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “bir hastalık çeşidi”, ikincisi ise “bitki türüdür”. İkinci anlam için müellif şu meseli örnek vermektedir:⁵⁴¹

الْمَالُ بَيْنِي وَبَيْنَكَ شَقَّ الْأَبْلَمَةَ

*Malı hurma yaprağının bölünmesi gibi aramızda böleceğiz, paylaşacağız.*⁵⁴²

أبْلَمَةَ kelimesi “hurma yaprağının bir çeşidi” anlamına gelir. Bu yaprak uzununa kesildiği zaman başından sonunu kadar iki eşit parçaya bölünür.⁵⁴³

Bu mesel eşitlik ve ortaklık için söylenir.⁵⁴⁴

بهي

Bu maddenin “bir şeyin boş olması, yararsız olması” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁵⁴⁵

الْمِعْزَى تُبْهِي وَلَا تُبْنِي

*Keçi çadırı yırtar, darmadağın eder ama onu yapmaz (onu yapacak yünü vermez).*⁵⁴⁶

Keçiler çadırların üzerine tırmanarak onları darmadağın eder. Ama onu yapacak yünü vermez. Çadırlar yünden yapılır. Keçilerde ise yün olmaz, tüy olur.⁵⁴⁷ İfsat eden ıslah etmeyen kimseler hakkında söylenir.⁵⁴⁸

⁵³⁹ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 315; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 146.

⁵⁴⁰ İbn Fâris, *Meşkâ'yîsu'l-luğa*, I, 289.

⁵⁴¹ İbn Fâris, *Meşkâ'yîsu'l-luğa*, I, 291.

⁵⁴² İbnu's-Sikkît, *İşlâhu'l-manâğ*, s. 82; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1874; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 276; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 345; ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, 76, 510.

⁵⁴³ İbn Fâris, *Meşkâ'yîsu'l-luğa*, I, 291.

⁵⁴⁴ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 276.

⁵⁴⁵ İbn Fâris, *Meşkâ'yîsu'l-luğa*, I, 307.

⁵⁴⁶ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 129; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2288; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 269; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 348; ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, 78.

بوح

Bu madenin “genişlik, zuhur etmek, ortaya çıkmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁵⁴⁹

ابْنُكَ ابْنُ بُوْحِكَ

*Senin çocuğun, bahçenin çocuğudur.*⁵⁵⁰ Yani bahçende dünyaya gelen çocuk senindir. Asıl evlat senin dünyaya getirdiğin evlattır, evlatlık olarak aldığı değil (Üvey öz olmaz, kemha bez olmaz). Bu mesel bir kimsenin veya nesnenin asıl aidiyetini tespit etmede kullanılır.⁵⁵¹ بُوْح kelimesi “bahçeler” anlamına gelmektedir ve بَاْحَةٌ kelimesinin çoğuludur. إِبَاْحَةٌ (mubah görmek) kelimesi de bu kökten türemektedir.⁵⁵² Bu kelimelerde “genişlik” anlamı söz konusudur.

ثروى

Bu maddenin “çokluk, kuruluşun karşıtı olan ıslaklık” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır.⁵⁵³ “Su (ıslaklık) berekete, çokluğa sebep olmaktadır” şeklinde bir yorumla bu iki anlam bağdaştırılabilir.

Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁵⁵⁴

لَا تُوبِسِ الثَّرَى بَيْنِي وَبَيْنَكَ

*Benimle senin aranda olan münasebeti kesme (Benimle senin aranda olan suyu kurutma).*⁵⁵⁵

⁵⁴⁷ ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḫşâ*, I, 348.

⁵⁴⁸ el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emsâl*, II, 269.

⁵⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu‘l-luġa*, I, 315.

⁵⁵⁰ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 147; İbn Dureyd, *Cemheretu‘l-luġa*, I, 285, II, 1018; İbn Fâris, *Meḳâyîsu‘l-luġa*, I, 305; İbn Fâris, *Mucmelu‘l-luġa*, I, 138; el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emsâl*, I, 101; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḫşâ*, I, 29.

⁵⁵¹ Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 92.

⁵⁵² İbn Fâris, *Meḳâyîsu‘l-luġa*, I, 315.

⁵⁵³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu‘l-luġa*, I, 374.

⁵⁵⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu‘l-luġa*, I, 374.

⁵⁵⁵ ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 261; el-‘Askerî, *Cemheretu‘l-emsâl*, II, 406; ez-Zebîdî, *Tâcu‘l-‘arûs*, XXVIII, 108.

يُنْس (kuruluk) kelimesi istiare yoluyla “ilişkiyi kesmek”, بَلَّ “ıslaklık kelimesi ise “münasebeti devam ettirmek, kurmak” manasına gelir.⁵⁵⁶ الثَّرَى kelimesi “nem, ıslaklık” anlamına gelmektedir.⁵⁵⁷

جرّ

Bu maddenin “çekmek” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlam için şu mesel örnek verilmektedir:⁵⁵⁸

نَاوَصَ الْجُرَّةَ ثُمَّ سَأَلَهَا

*Önce tuzaktan, ağdan kurtulmaya çalıştı sonra teslim oldu.*⁵⁵⁹

الْجُرَّة kelimesi “ceylan için kurulmuş tuzak” anlamına gelir. Ceylan bu tuzağa düştüğü zaman kurtulmak için onu kendi tarafına çeker. Tuzak da ceylanı kendisine çeker. Ceylan kurtulamayacağını anlayınca sakinleşir. Bu mesel ilk önce insanların görüşüne muhalefet edip sonra onlara muvafakat eden kimseler hakkında söylenir.⁵⁶⁰

جَحَش

Bu madde birbirinden uzak anlamlı kelimelerden ibarettir. Bu kelimelerden biri جَحَش kelimesidir ki, “merkebin yavrusu, sipa” anlamına gelmektedir. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁵⁶¹

جُحَيْشٌ وَحَدِيدٌ

*Yalnız sipa.*⁵⁶²

⁵⁵⁶ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XXVIII, 108.

⁵⁵⁷ el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 406.

⁵⁵⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 410, 413.

⁵⁵⁹ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 88; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 611; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 171; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 339; ez-Zemaḫşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 365.

⁵⁶⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 412-413.

⁵⁶¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 427.

⁵⁶² İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 438; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, III, 997; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 177; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 13; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XVII, 97.

Hiç kimse ile istişare yapmayan, topluma karışmayan, başına buyruk davrananlar için söylenen meseldir.⁵⁶³ Bu mesel birini zem etmek için söylenir. Övmek için ise şu mesel kullanılmaktadır:⁵⁶⁴

نَسِيحٌ وَخَدِرٌ

*Benzeri yoktur/Alanında tekdir.*⁵⁶⁵

جَوْفٌ

Bu madde “içi, ortası boş bir şey” anlamına delalet eden bir tek kelimeden ibarettir. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir.⁵⁶⁶

أَخْلَى مِنْ جَوْفِ عَيْرٍ

*Ĥimâr vadisinden daha تنها, daha harap, daha boş.*⁵⁶⁷

Ĥimâr ‘Âd arazisinde bulunan yeşillik bir vadinin ismidir. Bu vadi Ĥimâr lakabıyla bilinen bir şahıs tarafından korunuyordu. Bir doğal afet sonucu oğulları ölünce bu şahıs kâfir olur ve bu vadiden geçen herkesi katleder. Bunun sonucunda vadiye ateş düşer ve içinde ne varsa yakıp yıkar. Bu ifade bu olayla darb-ı mesel olmuştur.⁵⁶⁸

Bu mesel şu şekilde de ifade edilmektedir:

أَخْلَى مِنْ جَوْفِ حِمَارٍ

*Ĥimâr vadisinden daha تنها, daha harap, daha boş.*⁵⁶⁹

⁵⁶³ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XVII, 97.

⁵⁶⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 427.

⁵⁶⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 281, 284; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 115, V, 424; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 177, II, 866, 918; İbn Fâris, *Muteḥayyeru'l-elfâz*, s. 210; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşâ*, II, 367.

⁵⁶⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 495.

⁵⁶⁷ el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, I, 435; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 149-150.

⁵⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IX, 37.

⁵⁶⁹ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 763; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, II, 103; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 251; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 257; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IX, 37; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 149-150.

Bu meselin şu şekilde de yorumu yapılmıştır: Yaban eşiği avlandığı zaman karın kısmı atılır, bir faydası olmaz.⁵⁷⁰ Yani yaban eşiğinin batın kısmından daha boş, daha yararsız. Bir hayrı ve faydası bulunmayan işlerde söylenir.⁵⁷¹

حَقٌّ

Bu maddenin “bir şeyin muhkem, sağlam olması” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır.⁵⁷² الْحَقُّ (hak, gerçek) kelimesi de bu anlam kapsamında değerlendirilmektedir. Çünkü bir şeyin gerçek olması onun muhkem, sağlam olması anlamına gelmektedir.

Müellif bu anlamla alakalı olarak şu meselleri örnek vermektedir:

إِنَّكَ لَتَعْرِفُ الْحَقَّةَ عَلَيْكَ وَ تُعْفِي بِمَا لَدَيْكَ

*Sen hakikaten borcunu (görevini) bilir, alacağını ise bağışlarsın.*⁵⁷³

لَمَّا عَرَفَ الْحَقَّةَ مِنِّي انْكَسَرَ

*Benimle ilgili gerçeği bilince kırıldı (bozguna uğradı).*⁵⁷⁴

Bu mesel diğer kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: لَمَّا عَرَفَ الْحَقَّةَ مِنِّي هَرَبَ -

*Benimle ilgili gerçeği bilince kaçtı.*⁵⁷⁵

حَسْوَى

Bu maddenin “yudum-yudum içmek” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlam için şu meseller örnek verilmektedir.⁵⁷⁶

لِيَمِثْلُ ذَا كُنْتُ أَحْسِيكَ الْحُسَى

*Bundan dolayı seni bu şekilde besliyordum (yudum-yudum süt içiriyordum).*⁵⁷⁷

⁵⁷⁰ el-‘Askerî, *Cemheretu’l-emşâl*, I, 435.

⁵⁷¹ Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 149-150.

⁵⁷² İbn Fâris, *Meşkâyîsu’l-luğa*, II, 15.

⁵⁷³ İbn Fâris, *Meşkâyîsu’l-luğa*, II, 15.

⁵⁷⁴ İbn Fâris, *Meşkâyîsu’l-luğa*, II, 15.

⁵⁷⁵ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1460; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, XXV, 167.

⁵⁷⁶ İbn Fâris, *Meşkâyîsu’l-luğa*, II, 58.

Atını sütle besleyen adam herhangi bir işinden dolayı ata ihtiyaç duyunca şöyle diyor: “Bunun için sana böyle hizmet ediyordum”. Bu mesel bir iş için hazırlanan şeyler için söylenir.⁵⁷⁸

يُسْرٌ حَسَوًا فِي ارْتِعَاءٍ

*Sütün köpüğünü içiyormuş gibi gösterip sütü içiyor.*⁵⁷⁹

Yapmak istediğinin tam aksini izhar eden şahıslar hakkında söylenir.⁵⁸⁰

نَوْمٌ كَحَسْوِ الطَّائِرِ

*Kuşun su içmesi gibi kısa bir uyku.*⁵⁸¹

حَشْفٌ

Bu maddenin “gevşeklik, zayıflık, yıpranmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁵⁸²

أَحْشَفًا وَسَوْءَ كَيْلَةٍ

*Kötü hurma veriyorsun bir de ölçüde hile mi yapıyorsun?*⁵⁸³ Aynı anda üst üste iki kötülük yapan şahıs için söylenir.⁵⁸⁴

خَضِرٌ

Bu maddenin “reng (yeşil)” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁵⁸⁵

ذَهَبَ دَمُهُ خَضِرًا مِضْرًا

⁵⁷⁷ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 180; el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, II, 190; ez-Zemaşşerî, *Esâsu‘l-belâga*, I, 190.

⁵⁷⁸ İbn Fâris, *Meşkâyîsu‘l-luğa*, II, 58.

⁵⁷⁹ İbn Dureyd, *Cemheretu‘l-luğa*, II, 782; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2360; İbn Fâris, *Mucmelu‘l-luğa*, I, 233, 387; el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, II, 417; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, II, 412.

⁵⁸⁰ İbn Fâris, *Meşkâyîsu‘l-luğa*, II, 58, 415.

⁵⁸¹ İbn Fâris, *Mutehayyeru‘l-elfâz*, s. 115; ez-Zemaşşerî, *Esâsu‘l-belâga*, I, 190.

⁵⁸² İbn Fâris, *Meşkâyîsu‘l-luğa*, II, 62.

⁵⁸³ İbnü’s-Sikkît, *İşlâhu‘l-mantık*, s. 222; İbn Dureyd, *Cemheretu‘l-luğa*, I, 537, II, 983; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 1814; İbn Fâris, *Mucmelu‘l-luğa*, I, 234; el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, I, 207; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 68.

⁵⁸⁴ İbn Fâris, *Meşkâyîsu‘l-luğa*, II, 62.

⁵⁸⁵ İbn Fâris, *Meşkâyîsu‘l-luğa*, II, 195-196.

*Kanı yerde kaldı, heder oldu.*⁵⁸⁶

حِضْرُ kelimesi yeşil rengi ve yeşil bitkiyi ifade etmektedir. Meselde bu kelimenin kullanılmasıyla şöyle bir teşbih yapılmıştır: Kanın vaktinden önce toplanan, olgunlaşmamış yeşil bitki, meyve gibi heder oldu.⁵⁸⁷

رمد

Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “hastalık çeşidi”, ikincisi “renk türü”, üçüncüsü ise “koşmak, acele etmektir”. İkinci anlam olan kül rengi, gri için müellif şu meseli örnek vermektedir:⁵⁸⁸

شَوَى أَخُوكَ حَتَّى إِذَا أَنْضَجَ رَمَدًا

*Kardeşin kebab yaptı, fakat o kadar pişirdi ki kül etti. (Yani yaptığı iyiliğin sonunu berbat etti).*⁵⁸⁹

Bu mesel Hz. Ömer’e nispet edilir. O, salih bir kişi olarak tanınan birinin evinin yakınından geçerken eğlence sesi duyar ve bu meseli söyler.⁵⁹⁰ İyilik yapmaya karar verip de sonra bunu ifsat edenler ve yaptıkları iyiliği başa kakanlar hakkında söylenir.⁵⁹¹

رثًا

Bu maddenin “karışmak” şeklinde bir tek useyl’i⁵⁹² bulunmaktadır. أَرْتَأُ اللَّبْنُ cümlesi “Süt maya tuttu, süt yoğurt haline geldi” anlamına gelmektedir. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁵⁹³

⁵⁸⁶ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 818; İbn Fâris, *Meşkâyisu’l-luğa*, V, 331; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luğa*, II, 833; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, V, 40; ez-Zemaḥşerî, *Esâsu’l-belâğa*, II, 217.

⁵⁸⁷ İbn Fâris, *Meşkâyisu’l-luğa*, II, 196.

⁵⁸⁸ İbn Fâris, *Meşkâyisu’l-luğa*, II, 438-439.

⁵⁸⁹ İbn Fâris, *Mucmelu’l-luğa*, I, 398; İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 66; İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luğa*, II, 639; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 477; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, I, 360; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 136; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 241.

⁵⁹⁰ el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, I, 360.

⁵⁹¹ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 66; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 241.

⁵⁹² Kelimeleri az olan bir maddenin ortak anlamı (asilcık/küçük asıl).

⁵⁹³ İbn Fâris, *Meşkâyisu’l-luğa*, II, 488.

إِنَّ الرِّثِيَّةَ مِمَّا يُطْفِئُ الغَضَبَ

*Ekşi süt gazabı yok eden şeylerdendir (Hediye, ikram dargınlığı giderir).*⁵⁹⁴

Bu meselin aslı için şöyle bir kıssa anlatılır: Bir kavme çok kızgın olan biri onların yanında konaklar. Kızgınlığıyla beraber çok da acıkmış haldedir. Bu insanlar ona ekşi süt ikram ederler ve bununla o kavme karşı olan kızgınlığı geçer. Bu mesel, hediyein veya ikramın ne kadar az olursa olsun uyuma, anlaşmaya sebep olacağını ifade etmektedir.⁵⁹⁵

سعد

Bu maddenin “hayr, sevinç” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır.⁵⁹⁶ Aşağıdaki meselde ise bu maddeden olan السَّعْدَان kelimesi bir bitki çeşidini ifade etmektedir.⁵⁹⁷

مَرَعَى وَلَا كَالسَّعْدَانِ

*İyi bir otlak ama bıtırak kadar değil.*⁵⁹⁸

Bıtırak develerin en çok sevdiği bitkidir. Çok iyi ot olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.

Bu meselin aslı hakkında şöyle bir kıssa anlatılır: İmru’u’l-Ğays b. Hıcr evlendiği kadından onun ilk eşi ve kendisi arasında mukayese yapmasını ister. Bunun üzerine kadın bu meseli söyler. Yani senden razıyım ama ilk eşim kadar değil.⁵⁹⁹ Kendi akranından ve benzerlerinden üstün olanlar hakkında söylenir.⁶⁰⁰

⁵⁹⁴ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luğa*, II, 1035; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, I, 10; ez-Zemaşşerî, *Esâsu’l-belâğa*, II, 8; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 95.

⁵⁹⁵ el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, I, 10.

⁵⁹⁶ İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, III, 75.

⁵⁹⁷ İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, III, 75.

⁵⁹⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, I, 323; İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luğa*, II, 645; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 488; el-‘Askerî, *Cemheretu’l-emşâl*, II, 242; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, II, 275; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 390.

⁵⁹⁹ el-‘Askerî, *Cemheretu’l-emşâl*, II, 242.

⁶⁰⁰ el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, II, 275.

سَلَج

Bu madde “yutmak” anlamına delalet etmektedir. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁰¹

الْأَخْذُ سَلَجَانٌ وَالْقَضَاءُ لَيَانٌ

*Bir şeyi almak yemeyi çabuk yemeye ve yutmaya, geri vermek ise onu çokça uzatmaya (çiğnemeye) benzer.*⁶⁰² İnsana borç almak kolay, geri ödemek ise zor gelir.⁶⁰³

شَنّ

Bu maddenin “eskimek, kurumak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. الشَّنْشَنَّةُ - “huy, mizaç” kelimesi de insanla beraber dünyaya gelmesi ve onunla eskimesi yorumuyla bu anlam kapsamında değerlendirilmektedir. Müellif bu kelime için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁰⁴

شَنَّشَنَّةٌ أَعْرِفُهَا مِنْ أَخْرَمَ

*Ben bu huyu Aḥzem’den tanırım (Armut dibine düşer/Anası neyse danası da odur/Babasının oğlu).*⁶⁰⁵

Ebû Aḥzem adındaki şahıs, torunlarından dayak yiyip kan revan içinde kalınca bu meseli söylemiştir. Yani babanız da sizin gibi idi, bu huy size ondan geçmiştir. Babalarının adı Aḥzem’dir.⁶⁰⁶

⁶⁰¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 93-94.

⁶⁰² İbnü’s-Sikkît, *İşlâḥu’l-manṭıq*, s. 155; İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luġa*, II, 713; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luġa*, I, 470; İbn Fâris, *Muteḥayyeru’l-elfâz*, s. 114; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşâ*, I, 298; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, II, 299.

⁶⁰³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, II, 299.

⁶⁰⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, III, 176.

⁶⁰⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, VI, 220; İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luġa*, I, 207, 595; el-Cevherî, *eş-Şiḥâḥ*, IV, 1713; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luġa*, I, 499; el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, I, 361; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşâ*, II, 134; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 225-226.

⁶⁰⁶ el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, I, 361; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 255.

Ahzem cömertlikte darb-ı mesel olmuş Hâtim eṭ-Ṭâî'nin (ö. 578) babasının dedesidir. O da cömert biri idi. Bu mesel Hâtim cömertlikte dedesine çekmiş şeklinde iyi huya da yorumlanmıştır.⁶⁰⁷

شكه

Bu maddenin “benzemek, yakınlık” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlam için şu mesel örnek verilmektedir.⁶⁰⁸

شَاكِيَةٌ أَبَا يَسَارٍ

*Ey Ebâ Yesâr benzesin, yaklaşsın (yani övmeye aşırı gitme, mutedil ol).*⁶⁰⁹

Bir şahıs çok kusurlu bir atını satmaya karar verir. Ebû Yesâr künyeli arkadaşından da çarşıda satış zamanı atı övmesini ister. Arkadaşı övme konusunda çok aşırı gidince bu meseli söyler.⁶¹⁰

شبع

Bu maddenin “dolmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlam için şu mesel örnek verilmektedir.⁶¹¹

تَجَنَّتْ لُقْمَانٌ مِنْ غَيْرِ شَبَعٍ

*Lokman aç olduğu halde tokmuş gibi davrandı.*⁶¹²

Aç olduğu halde tok, fakir olduğu halde zengin, cahil olduğu halde âlim, zayıf olduğu halde güçlü görünmeye çalışanlar için söylenir.⁶¹³

⁶⁰⁷ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 207.

⁶⁰⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, III, 207.

⁶⁰⁹ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 358; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustakşâ*, II, 125.

⁶¹⁰ ez-Zemaḥşerî, *el-Mustakşâ*, II, 125.

⁶¹¹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, III, 241-242.

⁶¹² İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 209; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 125; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustakşâ*, II, 20.

⁶¹³ el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, I, 269; Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 140-141.

صَبِيح

Bu maddenin “kırmızı renk” şeklinde sabit, istisnasız bir tek ortak anlamı bulunmaktadır. Sabah vaktinin صَبِيح şeklinde isimlendirilmesi kırmızılığından (gün ışığından) dolayıdır. Yine الْمِصْبَاحُ (lamba) kelimesi de kırmızılığı sebebiyle böyle isimlendirilmiştir. Buna örnek olarak şu mesel verilmektedir:⁶¹⁴

أَكْذَبُ مِنَ الْأَخِيذِ الصَّبَّحَانِ

*Sabah sütü içen esirden daha yalancı.*⁶¹⁵

Bu meselin kıssası şöyledir: Bir grup bir şahsı esir alır ve ondan mahallesini sorarlar. Bu şahıs onlara yalan söyler ve uzak bir yere onları yönlendirir. Bu yaptığına karşılık onu sivri bir silahla kestiklerinde sabah içtiği süt kanından önce akar.⁶¹⁶

ضَلَع

Bu maddenin “meyletmek, sapmak, eğrilik” şeklinde sahih ve sabit bir tek ortak anlamı bulunmaktadır. الضَّلَعُ (kaburga) kelimesi eğriliğinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu anlam için şu mesel örnek verilmektedir:⁶¹⁷

لَا تُنْقَشِ الشَّوْكَةَ بِالشَّوْكَةِ فَإِنَّ ضَلْعَهَا مَعَهَا

*Dikeni dikenle çıkarma sevdasına düşme. Çünkü birinin diğerine meyli ve sevgisi vardır (Bozacının şahidi şıracı/İt itin kuyruğuna basmaz).*⁶¹⁸ Dikeni dikenle çıkarayım derken onun da kırılıp aynı yerde kalma ve daha fazla acı verme ihtimali

⁶¹⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 328-329.

⁶¹⁵ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 279; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 548; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 166; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 504.

⁶¹⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 328.

⁶¹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 368-369.

⁶¹⁸ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, III, 1251; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 565; ez-Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâġa*, I, 585; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VIII, 227; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 180.

vardır. Bir ihtiyacı gidereyim derken daha fazla muhtaç hale geldiği yahut da iki hasımdan biri hasmının dostunu hakem tayin ettiğinde söylenir.⁶¹⁹

طبق

Bu maddenin “kaplamak için açılmış bir şeyi onun gibi bir şey üzerine koymak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlam için örnek olarak şu mesel verilmektedir.⁶²⁰

إِخْدَى بِنَاتِ طَبَقٍ

*Al sana bir felaket daha.*⁶²¹ طَبَقٍ (felaket) kelimesinin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi her tarafı kapsadığı içindir.⁶²²

Buradaki طَبَقٍ kelimesinin aslında yılan anlamına geldiği söylenmektedir. Yılanın kıvrılması tabaka benzetilmiştir. Bu mesel, شَرُّكَ عَلَى رَأْسِكَ (Felaketin yanı başındadır) meseliyle yakın anlamı ifade etmektedir.⁶²³

طحن

Bu maddenin “ufalamak, kırmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu anlam için şu mesel örnek verilmektedir.⁶²⁴

أَسْمَعُ جَعَجَعَةً وَلَا أَرَى طِحْنًا

*Değirmenin sesini duyuyorum amma un göremiyorum*⁶²⁵ (Çakar almaz, atar vurmaz. Saman çok, dâne yok).⁶²⁶

⁶¹⁹ Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 180.

⁶²⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 439.

⁶²¹ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 359; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1511; ez-Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâġa*, I, 594.

⁶²² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 439.

⁶²³ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde, *el-Muḫaşşas*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, (t.y.), XII, 145.

⁶²⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, III, 444.

⁶²⁵ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 90, 184; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, III, 1196; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 172; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 160; ez-Zemaḫşerî, *el-Mustaḫşâ*, I, 172; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VIII, 51.

⁶²⁶ Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 265.

Bu mesel çok konuşup bir iş yapmayan veya söz verip de tutmayanlar için söylenir.⁶²⁷

طرق

Bu maddenin dört ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “akşam vakti gelmek”, ikincisi “vurmak”, üçüncüsü “yumuşaklık”, dördüncüsü ise “örtmektir”.⁶²⁸ Müellif ikinci anlam için şu meseli örnek vermektedir:

طَرَقَ وَمَاشَ

*Döv ve karıştır (Karıştır karıştırabildiğin kadar).*⁶²⁹

Bu mesel genellikle kaynaklarda اطْرُقِي وَمِيشِي şeklinde geçmektedir.⁶³⁰

مَاشَ kelimesi biri şeyi başka bir şeye karıştırmak, sözün bir kısmını söyleyip diğer kısmını gizlemek gibi anlamlara gelir.⁶³¹ طَرَقَ kelimesi ise değnekle yünü dövmek anlamına gelir. Kâhin kehanette bulunduğu zaman bazen (değnekle döverek) pamuğu yünle karıştırmış. Bundan hareketle bu mesel söylenmiştir.⁶³²

İstediğin kadar sözü, konuyu karıştır anlamına gelir.⁶³³ Konuşmasında yanlış doğruyu karıştıranlar için söylenir.⁶³⁴

Üçüncü anlam için şu mesel örnek verilmektedir:

إِنَّ تَحْتَ طَرِيْقَتِهِ لَعِنْدَاوَةٌ

*Onun uysallığının altında şüphesiz bazı zorluklar vardır.*⁶³⁵

⁶²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VIII, 51.

⁶²⁸ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, III, 449.

⁶²⁹ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, III, 450.

⁶³⁰ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 53; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 430; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 222; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 216.

⁶³¹ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, V, 289.

⁶³² İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, III, 450.

⁶³³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 349.

⁶³⁴ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 430.

⁶³⁵ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, III, 452, IV, 154; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 595; el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, I, 258; Ebu Ali Nuruddin el-Hasan b. Mesud b. Muhammed el-Yûsî, *Zehru'l-*

ظِرّ

Bu maddenin “bir kenarı sivri olan taş” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶³⁶

أَطْرَى فَيَأْتِكِ نَاعِلَةٌ

*Hayvanları vadinin etrafında, kenarlarında (zor kısmında) otlat. Çünkü ayağında pabuç vardır.*⁶³⁷

Vadinin kenarlarında sivri taşların çok olduğu göz önüne alındığı zaman bu meselin ortak anlamla olan alakası ortaya çıkmaktadır.

Bu söz “Zor işe talip ol, senin buna gücün yeter” anlamına gelir. Bu mesel hayvanları otlatmada kolay yola kaçan çobanına efendisinin “Ayağında ayakkabılar var, vadinin etrafında (zor kısmında) otlat” söylemesiyle oluşmuştur.⁶³⁸ Güçlü kuvvetli kimseye muktedir olduğunu hatırlatma ve teşvik için söylenir.⁶³⁹

عَضّ

Bu maddenin “bir şeyi dişle tutmak” şeklinde bir sahih ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁴⁰

إِنَّكَ كَالْعَاطِفِ عَلَى الْعَاضِّ

*Hakikaten sen seni ısırana karşı şefkat gösteren gibisin.*⁶⁴¹

Bu meselin aslı şöyledir: Deve yavrusu annesini emmek istediği zaman onun memesine acı verir ve annesi onu ısırır. Bu ısırma o yavruyu yaptığından alıkoyamaz. Bu mesel menedildiği bir hususu tekrar tekrar eden kişi için söylenir.⁶⁴²

ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem (nşr. Muhammed Haccî, Muhammed el-Ahđar), Dâru's-sağâfe - ed-Dâru'l-beyzâ, Mağrib 1401/1981, I, 105.

⁶³⁶ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, III, 464.

⁶³⁷ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 122; el-Cevherî, *eş-Şıhâh*, V, 1832; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, I, 430; ez-Zemaşerî, *el-Mustakşâ*, I, 221; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 144.

⁶³⁸ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s.115.

⁶³⁹ Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 145.

⁶⁴⁰ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, IV, 48, 51.

⁶⁴¹ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, II, 134.

el-Meydânî (ö. 518/1124) ise bu meseli deve yavrusunun süt emdiği zaman annesini ısırmasına rağmen, annesinin ona şefkat gösterip onu kendisinden uzaklaştırmaması şeklinde açıklamaktadır. Kendisine kötülük edene iyilik eden kimse için söylenir.⁶⁴³

عقب

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “geride kalmak, başkasının arkasından gelmek”, ikincisi ise “yükseklik, şiddet, zorluktur”.⁶⁴⁴ عَقْبُ الْقَدَمِ (ayak topuğu) kelimesini müellif “ayağın arka kısmı” yorumuyla birinci ortak anlam çerçevesinde görmekte ve bu kelimeyle alakalı şu meselleri zikretmektedir.⁶⁴⁵

ابْنُكَ مَنْ دَمَى عَقْبِيكَ

*Evlat edindiğin kimse senin öz çocuğun olmaz, senin öz çocuğun ancak o kimsedir ki senin ökçelerini kana bulamıştır (Doğurduğun ve ondan dolayı lohusa olduğun çocuk senindir).*⁶⁴⁶

مِنْ أَيْنَ جَاءَتْ عَقْبِكَ

İzin nereden geldi? “Nereden geldin?” anlamına gelir.

فُلَانٌ مُوْطَأُ الْعَقْبِ

*Falancanın izi çok çiğnenmiştir. “Onun takipçileri çoktur” anlamına gelmektedir.*⁶⁴⁷

Bu kelimenin “iz” anlamı arkada kalması sebebiyle bu anlam çerçevesinde ele alınmıştır.⁶⁴⁸

⁶⁴² İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 51.

⁶⁴³ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 134.

⁶⁴⁴ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 77.

⁶⁴⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 82-83.

⁶⁴⁶ İbn Sellâm, *el-Emşâl*, s. 147; İbnu's-Sikkît, *İşlâhu'l-mantık*, s. 34; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 553; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 363; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 30; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça Atasözleri*, s. 119.

⁶⁴⁷ ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, 667; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, III, 421.

⁶⁴⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 83.

علق

Bu maddenin “bir şeyin kendisinden daha yukarıda olan bir şeyden asılması, bağlanması” şeklinde sahih ve büyük bir ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meselleri örnek vermektedir:⁶⁴⁹

لَتَفْعَلَنَّ كَذَا أَوْ لَتَشْرَقَنَّ بِعَلَقَةٍ

*Ya böyle yaparsın ya da kan boğazında tıkanıp kalır. Ölümle tehdit için söylenir. العَلَقُ (kan pıhtısı) kelimesi bir yere yapıştığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.*⁶⁵⁰

نَظْرَةٌ مِنْ ذِي عَلَقٍ

*Sevenin bakışı.*⁶⁵¹

Bu meselde kalbin bağlanması söz konusudur.⁶⁵²

عَلَقْتُ دَمَّ الْقَتِيلِ إِزَارُهَا

*Elbisesi maktulun kanına bulaştı.*⁶⁵³ Yani onu öldürdü.

عَلَقْتُ مَعَالِقَهَا وَصَرَ الْجُنْدُبُ

*Su kuyusunun kovasının ipleri bağlandı ve çekirge de öttü (yaz sıcağı arttı).*⁶⁵⁴

Bu meselin aslı hakkında şöyle bir kıssa anlatılır: Bir şahıs su kuyusuna varır ve kendi ipini kuyudaki ipe bağlar. Sonra kuyu sahibinin yanına giderek onunla ortak olduğunu söyler. Kuyu sahibi bunun sebebini sorunca “İpimi su kuyusundaki ipe bağladım” der. Bunun üzerine kuyu sahibi ondan orayı terk etmesini ister. Bu şahıs

⁶⁴⁹ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, IV, 125-129.

⁶⁵⁰ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, IV, 125.

⁶⁵¹ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 939; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1529; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 626; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, II, 368.

⁶⁵² İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, IV, 126.

⁶⁵³ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 712; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 16; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, X, 43.

⁶⁵⁴ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 121; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1529; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 627; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 15; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, II, 167.

da kuyu sahibine bu meselle cevap verir: Su kuyusunun kovasının ipleri bağlandı ve çekirge de öttü, yani yaz sıcağı artmış, artık gitmek mümkün değildir.⁶⁵⁵

Elde ettikten sonra kaybedilmesi istenmeyen şeyler hakkında söylenen meseldir.⁶⁵⁶

لَيْسَ الْمُتَعَلِّقُ كَالْمُتَأْتِقِ

*Azla yetinen istediğini elde eden gibi değildir.*⁶⁵⁷

عمي

Bu maddenin “örtmek, kaplamak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. İki gözün ışığının gitmesi de bu anlam çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu anlam için örnek olarak şu mesel verilmektedir.⁶⁵⁸

حُبُّكَ الشَّيْءَ يُعْمِي وَيُصِمُّ

*Bir şeyi sevmen seni kör ve sağır hale getirir.*⁶⁵⁹

عجس

Bu maddenin “geri kalmak, sonda olmak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁶⁰

لَا آتِيكَ سَجِيسٌ عَجِيسٌ

*Hiçbir zaman (zamanın, dehrin son anına kadar/Kıyamete kadar) sana gelmeyeceğim.*⁶⁶¹

⁶⁵⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 128.

⁶⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 261.

⁶⁵⁷ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, IV, 1532; İbn Fâris, *Muteḥayyeru'l-elfâz*, s. 155; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 195; ez-Zemaḥşerî, *Esâsu'l-belâġa*, I, 674; el-Fîrûzâbâdî, *el-Ķâmûsu'l-muḥîṭ*, s. 911.

⁶⁵⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 133-134.

⁶⁵⁹ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 224; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 196; ez-Zemaḥşerî, *el-Mustaḳşâ*, II, 56; Taceddin Uzun, *Arap Meselleri, Hamza b. al-Hasan al-İsfahânî ve Savâ'ir al-Amsâl 'alâ Af'âl adlı kitabı*, Konya 1993, s. 8.

⁶⁶⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 234-235.

⁶⁶¹ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, III, 936; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 228; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 104.

عُجْسَةَ kelimesi “gecenin son saati” anlamına gelir.⁶⁶² سَجِيسٌ ise “bulanık suya” denir. Çünkü sona kalan su bulanık olur.⁶⁶³

عروس

Bu maddenin “bırakmamak, ayrılmamak, yapışmak” şeklinde sahih bir ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁶⁴

لَا مَخْبَأَ لِعِطْرِ بَعْدَ عَرُوسٍ

*Düğün (gelin olduktan sonra) geçtikten sonra kokuyu (parfümü) saklamak uygun değil (Parfümü zıfaf gecesinden sonrasına saklamak ne işe yarar).*⁶⁶⁵

Bu meselle ilgili şu kıssa anlatılır: Düğün gecesini gelinine yaklaşan damat onun koku sürmediğini anlayınca ona: “Parfümün nerede?” diye sorar. Kadın: “Onu sakladım” deyince bu meseli söyler.⁶⁶⁶ Gerektiğinde kullanılmayıp biriktirilen şeyler hakkında söylenir.⁶⁶⁷

غلوي

Bu maddenin “yükselmek, haddi aşmak” şeklinde sahih bir ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁶⁸

جَرِيُّ الْمُدَكِّيَاتِ غِلَاءٌ

*Beş yaşına basmış atın koşu alanı (ok atım mesafesi) geniş olur.*⁶⁶⁹

Fazilet alanında arkadaşlarından üstün⁶⁷⁰ ve daha tecrübeli olanlar için söylenir.⁶⁷¹ Bu maksatla şu mesel de kullanılmaktadır:

⁶⁶² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 235.

⁶⁶³ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XVI, 140.

⁶⁶⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 261-264.

⁶⁶⁵ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 303; el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 395; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 211; ez-Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâġa*, I, 228, 642; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 136; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 169-170.

⁶⁶⁶ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 303; el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 395.

⁶⁶⁷ İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 303.

⁶⁶⁸ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, IV, 387-388.

⁶⁶⁹ el-Cevherî, *eş-Şihâḫ*, VI, 2448; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, I, 359; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 158; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 238.

جَرِي الْمَذَكِّيَاتِ غَلَابٌ

*Beş yaşına basmış atın koşusu her koştuğunda daha süratli, daha kuvvetli olur.*⁶⁷²

فلج

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “başarı, kurtuluş, galebe”, ikincisi ise “yarık, gediktir”. Müellif birinci ortak anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁷³

أنا من هذا الأمرِ فالجُ بنُ خَلَاوَةٍ

*Ben bu durumdan kurtulmuşum ve uzağım⁶⁷⁴ (Bana ne ondan! Benim onunla bir bağım yok. Ona yardım etmeyi benden bekleme. Kendisi muhtac-ı himmet bir dede nerde kaldı gayriya himmet ede. Gönülsüz köpek koyuna hayretmez).*⁶⁷⁵

قرّ

Bu maddenin sahih iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “soğuk”, ikincisi ise “yerleşmektir”. Müellif birinci ortak anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁷⁶

حِرَّةٌ تَحْتَ قِرَّةٍ

*Sıtmanın verdiği üşütme anında susuzluk.*⁶⁷⁷

⁶⁷⁰ el-Meydânî, *Mecma' u'l-emsâl*, I, 158; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 238.

⁶⁷¹ ez-Zemaşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 51.

⁶⁷² el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, V, 399; İbn Sellâm, *el-Emsâl*, s. 91, 107; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, II, 357; el-Meydânî, *Mecma' u'l-emsâl*, I, 158; ez-Zemaşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 51.

⁶⁷³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, IV, 448.

⁶⁷⁴ İbnu's-Sikkît, *İslâhu'l-manṭık*, s. 238; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2331; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 705; ez-Zemaşerî, *el-Mustaḫşâ*, II, 234; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 347.

⁶⁷⁵ Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 89-90.

⁶⁷⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, V, 7.

⁶⁷⁷ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 789; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, II, 7; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 727; el-Meydânî, *Mecma' u'l-emsâl*, I, 197; ez-Zemaşerî, *Esâsu'l-belâğa*, II, 66.

“Soğuk günde susuzluk” şeklinde de tercüme edilebilir. Soğuk günde insan çok susamaz. Bu mesel kinini, nefretini saklayıp dostluğunu, sevgisini izhar edenler için söylenir.⁶⁷⁸

قلع

Bu maddenin “çıkarmak, çekip almak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır.⁶⁷⁹ Müellif “çanta, torba” anlamına gelen الْقَلْعُ kelimesinin şâz olduğunu belirtmekte ve bu anlamla alakalı olarak şu meseli kaydetmektedir:⁶⁸⁰

شَحْمَتِي فِي قَلْعِي

*Çantadaki azık hazır yağımdır (Çantada/torbada keklik).*⁶⁸¹

Bu meselin menşei konusunda hayali bir hikâyeden bahsolunur: Bir gün kurda derler ki: “Başında bir delikanlı bulunan sürüye rastlarsan ne yaparsın?” أَحَافُ أَحَافُ (Oklarının birisinden korkarım) cevabını vermiş. “Ya sürünün başında bir kız olursa ne yaparsın?” diye sormuşlar. شَحْمَتِي فِي قَلْعِي meseli ile cevap vermiş. Bir kimsenin harcama ve kullanmada serbest olduğu şeyler hakkında söylenir.⁶⁸²

قحف

Bu maddenin “şiddet, sertlik, çokluk” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. الْقَحْفُ kelimesi “aşırı bir şekilde içmek” anlamına gelmektedir. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁸³

الْيَوْمَ قِحَافٌ وَعَدَا نِقَافٌ

⁶⁷⁸ el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, I, 197.

⁶⁷⁹ İbn Fâris, *Meşkâyîsu‘l-luğa*, V, 21.

⁶⁸⁰ İbn Fâris, *Meşkâyîsu‘l-luğa*, V, 22-23.

⁶⁸¹ İbnu‘l-Sikkît, *İslâhu‘l-manţık*, s. 40; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, III, 1270; İbn Fâris, *Mucmelu‘l-luğa*, II, 731; el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, I, 364; ez-Zemaşşerî, *el-Mustakşâ*, II, 127; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 186.

⁶⁸² el-Meydânî, *Mecma‘u‘l-emşâl*, I, 364; Yazıcı, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri*, s. 186.

⁶⁸³ İbn Fâris, *Meşkâyîsu‘l-luğa*, V, 61.

*Bugün içmeye devam, yarın da intikam işine bakarız.*⁶⁸⁴

Bu söz İmru'u'l-Kays'a aittir. Şiirle meşgul olması, zamparalığı yüzünden babası onu evden kovmuş, o da Yemen diyarında uzun bir süre kalmıştır. Bir gün içki âlemi yaparken babasının Esed oğulları tarafından öldürüldüğü haberi kendisine ulaşmış, o da babam bana küçükken sahip çıkmadı, büyüyünce de kanını bana yükledi, bugün içkiye devam edelim, yarın intikam işini düşünürüz demiştir.⁶⁸⁵

الْيَوْمَ حَمْرٌ وَعَدًّا أَمْرٌ – bu mesel de yukarıdaki meselle aynı anlamı ifade eder ve

İmru'u'l-Kays'a nispet edilir.⁶⁸⁶

ملس

Bu maddenin “kurtulmak, ayrılmak” şeklinde bir sahih ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁸⁷

الْمَلْسَى لَا عُهْدَةَ

*Kurtulduk (her şey bitti) hiçbir sorumluk yoktur.*⁶⁸⁸

Bu sözü alış veriş edenler söyler. Yani herkes hakkını aldı. Hiçbir belgeye, şahide ihtiyaç yoktur. Bir durumdan lehine ya da aleyhine bir şey olmadan salim bir şekilde çıkan şahıslar hakkında söylenir.⁶⁸⁹

نوق

Bu maddenin “yükseklik” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. النَّاقَةُ (deve) kelimesi bu kıyas kapsamında değerlendirilebilir. Yüksekliği sebebiyle bu

⁶⁸⁴ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 52; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 553; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 744; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 421; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 358.

⁶⁸⁵ Hasan Akdağ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 472-473.

⁶⁸⁶ el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 421.

⁶⁸⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, V, 350.

⁶⁸⁸ İbn Sellâm, *el-Emşâl*, s. 225; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, II, 515; İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, IV, 168; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 840; el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 258; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, II, 283; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, I, 349; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 221.

⁶⁸⁹ el-'Askerî, *Cemheretu'l-emşâl*, II, 258.

şekilde isimlendirilmiştir. Müellif bu ortak anlam için şu meselleri örnek vermektedir:⁶⁹⁰

اسْتَنَوَقَ الْجَمَلُ

*Erkek deve dişi deve gibi oldu*⁶⁹¹ (*Şerefli iken zelil oldu*).⁶⁹² Şerefli iken alçak duruma düşenler için bu ifade kullanılır.

خَرَفَاءُ ذَاتُ نَيْقَةٍ

*Bilgisiz olduğu halde bilgiçlik taslıyor.*⁶⁹³

خَرَفَاءُ kelimesi “işini sağlam yapmayan kadın”, نَيْقَةٌ ise “güzellik, iyilik” anlamına gelir.⁶⁹⁴ “Güzellik, iyilik vasfında yüksek bir konumda olma” yorumuyla bu kıyas kapsamında değerlendirilebilir.

نَطَحَ

Bu maddenin “süsmek, toslamak” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu ortak anlam için şu meseli örnek vermektedir:⁶⁹⁵

الَّيْلُ دَاجٌ وَالْكَبَاشُ تُنَّطِحُ

*Gece pek karanlıktır ve koçlar tosluyor.*⁶⁹⁶

Bu mesel savaşta kahramanların, cesur insanların birbirlerine karşı harp etmesini, çarpışmasını ifade etmektedir.⁶⁹⁷

Çok kötü, şerli durumları belirtmek için söylenir.⁶⁹⁸

⁶⁹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 371-372.

⁶⁹¹ İbnu's-Sikkît, *İşlâhu'l-manḩiq*, s. 263; el-Cevherî, *eş-Şiḩâḩ*, V, 1952; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emṣâl*, II, 93; ez-Zemaḩşerî, *el-Mustaḩşâ*, I, 158.

⁶⁹² Sait Şimşek, Taceddin Uzun, *Arapça-Türkçe Deyimler, Kalıp İfadeler, Atasözleri Sözlüğü*, s. 389.

⁶⁹³ el-Cevherî, *eş-Şiḩâḩ*, IV, 1562; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luġa*, II, 848; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emṣâl*, I, 237; ez-Zemaḩşerî, *el-Mustaḩşâ*, II, 74; Akdaġ, *Arap Dilinde Deyimler*, s. 196.

⁶⁹⁴ el-'Askerî, *Cemheretu'l-emṣâl*, I, 418.

⁶⁹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 442.

⁶⁹⁶ el-Hâşimî, *el-Eṣṣâl*, s. 97; ez-Zemaḩşerî, *el-Mustaḩşâ*, I, 344; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 621.

⁶⁹⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, V, 442.

⁶⁹⁸ ez-Zemaḩşerî, *el-Mustaḩşâ*, I, 344.

نفع

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “sıvı türünden olan şeylerin bir yerde toplanması”, ikincisi ise “ses türüdür”. Birinci anlam için şu mesel örnek verilmektedir:⁶⁹⁹

شَرَّابٌ بِأَنْتَعِ

*Su birikmiş yerden çok su içen.*⁷⁰⁰

Bu mesel “bir işi tekrar tekrar denemiş, tecrübe etmiş” anlamına gelir. Şu şekilde açıklanır: Uyanık kuş kendini korumak için insanların su içtikleri yerlere gitmez, suyun biriktiği yerden içer. Akıllı insan da ancak güvenilir işlere girer.⁷⁰¹

2.4. Şiirler⁷⁰²

İbn Fâris şiirle istihsada çok önem vermiştir. Bir kelimenin şiirde geçmesinin o kelimenin kökünün sahih olması açısından yeterli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ضغز kökünden bir kelime şiirde geçseydi sahih bir asıl olarak dikkate alınır.⁷⁰³ Aynı şekilde bir kelimenin şiirde geçmesi o maddenin meşkûk olmadığını göstermektedir. طمش maddesi kıyasa uygun değildir. Şayet bu kökten bir kelime şiirde yer almasaydı meşkûk olurdu.⁷⁰⁴ Çünkü bu madde Arap kelimine benzememektedir.⁷⁰⁵

⁶⁹⁹ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, V, 471-472.

⁷⁰⁰ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 943; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, II, 883; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I, 360; ez-Zemaşşerî, *el-Mustaşşâ*, II, 131.

⁷⁰¹ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, V, 472.

⁷⁰² İbn Fâris'in eserinde naklettiği şiirlerdeki yanlışların tashihiyle alakalı şu makalelere bakılabilir: Muhammed Cevâd en-Nürî, “Meşkâyîsu'l-luğa li'bni Fâris: istidrâkât ve taşhîhât”, *Mecelletu'd-dârra*, XIX/1, Suudi Arabistan 1993, s. 27-64; en-Nürî, Hamed, “Meşkâyîsu'l-luğa li'bni Fâris: tenbîhât ve taşhîhât”, s. 95-166.

⁷⁰³ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, III, 365.

⁷⁰⁴ Ancak müellifin أجر maddesinde kaydettiklerinden bir kelimenin şiirde geçmesi o kelimenin şâz veya mu'arreb olmadığını göstermediği anlaşılmaktadır (Bkz. İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, I, 62-63).

⁷⁰⁵ İbn Fâris, *Meşkâyîsu'l-luğa*, III, 424-425.

أَثٌ

Bu maddenin bir tek ortak anlamı bulunmaktadır ve bu bâb “toplanma ve yumuşaklık” manalarından doğmaktadır. Müellif bu ortak anlam için şu şiirleri örnek vermektedir:⁷⁰⁶

Bir râciz أَثِيثٌ (gür, yoğun) kelimesiyle alakalı şu şiiri söylemektedir: [Recez]

يَخْبِطُنَ مِنْهُ نَبْتُهُ الْأَيْثَا حَتَّى تَرَى قَائِمَهُ جَثِيثَا

O kadınlar onun bol, birbirine dolanmış gür bitkisini (bahçesini) çiğnediler.

*Şöyle ki, bu ayakta olan bitkileri kökünden çıkarılmış bir halde görürsün.*⁷⁰⁷

Başka bir şiirde bu kelime şu şekilde geçmektedir: [Recez]

وَمِنْ هَوَايَ الرَّجْحُ الْأَثِيثُ تُمِيلُهَا أَعْجَازُهَا الْأَوَاعِثُ

Arzularımdan biri kalçası büyük ve yumuşak olan kadınlardır.

*Onların yumuşak ve etli kalçaları arzumu sürüklüyor.*⁷⁰⁸

Bu şiirde bu kelime “büyüklük (toplanma) ve yumuşaklık” anlamlarının her ikisini toplamıştır.

أَثَاتٌ (ev eşyası, mal-mülk) kelimesiyle alakalı eş-Saḫafî (ö. 90/708 [?])⁷⁰⁹

şöyle diyor: [Vâfir]

أَشَاقَتْكَ الظُّعَائِنُ يَوْمَ بَأْتُوا بِذِي الرَّيِّ الْحَمِيلِ مِنَ الْأَثَاتِ

*Mal-mülk olarak güzel elbiseye sahip mahfedeki kadınlar belirdikleri zaman seni heyecanlandırdı mı?*⁷¹⁰

⁷⁰⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 8.

⁷⁰⁷ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 54; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷⁰⁸ Bu şiir Ru'be'ye aittir (Bkz. Ru'be, *Dîvân*, 29; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 54; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 272; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 110).

⁷⁰⁹ Bu şairin ismi Muhammed b. Abdillâh b. Numeyr'dir (İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 54).

⁷¹⁰ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 54; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2349.

İbn Fâris “mal-mülk” kelimesini bu anlam çerçevesinde değerlendirmekte ancak bunu açıklamamaktadır. “Çokluk, toplanma” açısından bu anlam kapsamında yer alabilir.

أَجَّ

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “hıştırtı, ateş sesi, ayak sesi”, ikincisi ise “ısının, yakmanın şiddetidir”. İbn Fâris birinci anlamla alakalı olarak şu örnekleri vermektedir:⁷¹¹

Şair deveyi vasfederken şöyle diyor: [Tavîl]

فَرَاخَتْ وَأَطْرَافُ الصُّوَى مُحَزَّرَةٌ تَبْجُ كَمَا أَجَّ الظَّيْمُ الْمُفْرَعُ

*Tepenin etrafı yüksekti ve (deve) korkmuş devekuşunun ayak sesi gibi ses çıkartmaya başladı.*⁷¹²

Başka bir şair de atı şöyle vasfediyor: [Mutekârib]

كَانَ تَرْدُذٌ أَنْفَاسِهِ أَجِيجٌ ضِرَامٍ زَفْتُهُ الشَّمَالُ

*Sanki onun nefesinin gidip gelmesi kuzey rüzgârının vurduğu ateş hıştırtısı idi.*⁷¹³

İkinci anlam için şu şiirler örnek verilmektedir:

Ḥumeyd (ö. 70/689 [?])⁷¹⁴ bu kelimeyle alakalı şu sözü söylüyor:

وَلَهَبُ الْفِتْنَةِ ذُو اتَّسَاجِ

*Fitnenin ateşi tutuşmuştur.*⁷¹⁵

Zü'r-Rumme *أَجَّة* kelimesini şu şekilde şiirinde kullanmaktadır:⁷¹⁶ [Besî]t]

⁷¹¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 8-9.

⁷¹² İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 54; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, VII, 473; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 206; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷¹³ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luġa*, I, 54; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, VII, 473; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷¹⁴ Ḥumeyd b. Sevr b. Ḥazn sahâbi ve muhadram şairdir (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 283; Mustafa Kılıç, “Ḥumeyd b. Sevr”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 356).

⁷¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 9.

حَتَّى إِذَا مَعَمَّعَانُ الصَّيْفِ هَبَّ لَهُ بِأَجَّةٍ نَشَّ عَنْهَا الْمَاءُ وَالرُّطْبُ

Şöyle ki yaz sıcaklığı ateş gibi rüzgârla esti.

*Bundan dolayı su da çekildi ot da kurudu.*⁷¹⁷

Ubeyd b. Eyyub el-‘Anberî⁷¹⁸ amca oğlu için ağıt yakarken şöyle diyor:

[Tavîl]

وَعَبْتُ فَلَمْ أَشْهَدْ وَلَوْ كُنْتُ شَاهِدًا لَخَفَّفَ عَنِّي مِنْ أَجْحِجٍ فُؤَادِيَا

*Ben yok idim, dolayısıyla göremedim. Şayet görseydim muhakkak ki, gönlümün yangısı daha hafif olurdu.*⁷¹⁹

أَخ

Bu maddenin iki ortak anlamı vardır. Birincisi “inleme veya beğenmeme anında söylenen söz”, ikincisi ise “yemek ismidir”.⁷²⁰

Bu kelime beğenilmeyen durum anlamında şu şiirde geçmektedir:⁷²¹ [Recez]

وَكَانَ وَصَلُ الْعَانِيَاتِ أَخَا

*Şarkıcı kadınların varması kötü oldu.*⁷²²

İkinci anlam için şu şiir örnek olarak verilmektedir:⁷²³ [Recez]

تَجَشُّوْ الشَّيْخِ عَنِ الْأَخِيحَةِ

*Ahîhe*⁷²⁴ yemeği sebebiyle ihtiyarın geçirmesine (benzemektedir).⁷²⁵

⁷¹⁶ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 9.

⁷¹⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 95; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, I, 136.

⁷¹⁸ Emevî dönemi şairlerinden olup ölüm tarihi bilinmemektedir (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 188).

⁷¹⁹ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 9.

⁷²⁰ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 10.

⁷²¹ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 10.

⁷²² İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, I, 79; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, IV, 506; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 3, 14; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷²³ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 11.

⁷²⁴ Ahîhe, una su ve yağ katılarak yapılan bir yemek türüdür (Bkz. İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 11).

⁷²⁵ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 55; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 3; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

أذ

Bu maddenin ortak anlamı yoktur. Bu kelimedeki “hemze”nin aslı “he” harfidir. أذ fiili هذ gibi فَطَعَ “kesmek” anlamına gelir.⁷²⁶

el-Mufaḍḍal (ö. 168/784 [?]) bu kelime ile alakalı şu şiiri kaydediyor:⁷²⁷
[Recez]

يُؤذُ بِالسَّنْفَرَةِ أَيَّ أذُّ مِنْ قَمَعٍ وَمَأْتِيَةٍ وَقَلْدٍ

*Bıçakla içyağını, göbek çevresini ve karaciğer parçasını öyle bir kesiyordu ki.*⁷²⁸

أر

Bu maddenin bir tek ortak anlamı vardır. O da “yakarak veya ısıtarak bir şeyi harekete geçirmektir”. Bu kelime “cima etmek ve ateşi tutuşturmak” anlamlarına da gelmektedir. Müellif “cima etmek” anlamı için el-Ağleb’in şu şiirini örnek vermektedir:⁷²⁹ [Recez]

بَلْتُ بِهِ غُلَابِطًا مِثْرًا ضَحْمَ الْكَرَادِيسِ وَأَيَّ زَبْرًا

O kadın cüsseli, çok cima eden birinin eline düştü

*İri kemikli, güçlü, kuvvetli birinin.*⁷³⁰

“Tutuşturmak” anlamı için şu şiir örnek verilmektedir:⁷³¹ [Besîṭ]

كَأَنَّ حَبْرِيَّةً غَيْرِي مَلَا حِيَّةً بَأْتَتْ تَوْرُ بِهِ مِنْ تَحْتِهِ لَهْبًا

Sanki Hıralı, kıskanç, tartışan bir kadın idi.

*Altından onu sivri alevle tutuşturuyordu.*⁷³²

⁷²⁶ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 12.

⁷²⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 12.

⁷²⁸ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 56; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 476.

⁷²⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 12.

⁷³⁰ İbn Dureyd ve İbn Manzûr bu şiiri aynı zamanda Leylâ bint. el-Ḥumâris'e (?) nispet etmektedirler (Bkz. İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 56; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 16).

⁷³¹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, I, 13.

أَسَّ

Bu madde “temel, esas, sabit, sağlam olan şey” anlamlarına delalet etmektedir.⁷³³ Bu maddede müellif “asıl/ortak anlam” kavramını kullanmamıştır. Ancak zikrettiği anlamlardan hareketle bir tek ortak anlamının olduğu söylenebilir.

el-Kezzâb el-Hîrmâzî (ö. 60/680 [?])⁷³⁴ şöyle diyor:⁷³⁵ [Recez]

وَأُسُّ مَجْدٍ ثَابِتٌ وَطَيْدٌ نَالَ السَّمَاءَ فَرَعُهُ الْمَدِيدُ

Şerefın temeli sabittir, sağlamdır.

*Yüksek binası göğe ulaşmıştır.*⁷³⁶

أَصَّ

Bu maddenin iki anlamı (manası)⁷³⁷ vardır. Birincisi “bir şeyin temeli, esası ve izdiham, kalabalık yeri”, ikincisi ise “titreme ve sarsılmadır”. Birinci anlam için şu şiir örnek verilmektedir:⁷³⁸ [Recez]

قَلَالٌ مَجْدٍ فَرَعَتْ أَصَاصًا وَعِزَّةٌ فَعَسَاءُ لَأ تُنَاصِي

Şerefın zirvesi sağlam soylar ortaya çıkarttı.

*Sabit, dayanıklı izzetin perçemi çekiştirilemez.*⁷³⁹

أَضَّ

Bu maddenin iki anlamı (manası) bulunmaktadır. Birincisi “zorunluluk, mecburiyet”, ikincisi ise “kırmaktır”. Bunlar da yakın anlamlı kelimelerdir. Müellif “mecburiyet” anlamı için Ru’be’nin şu şiirini örnek vermektedir:⁷⁴⁰ [Recez]

⁷³² İbn Manzûr bazı lafız farklılıklarıyla bu şiiri Yezîd b. et-Şaşariyye’ye nispet etmektedir. Bu şiirde yıldırım vasfedilmektedir (Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, V, 308).

⁷³³ İbn Fâris, *Meşkâyîsu’l-luğa*, I, 14.

⁷³⁴ Bu şairin ismi Abdullah b. Ru’be’dir. A’şâ Mâzin ismiyle de anılmakta olup İslam dönemi şairlerindendir (ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, IV, 86).

⁷³⁵ İbn Fâris, *Meşkâyîsu’l-luğa*, I, 14.

⁷³⁶ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luğa*, I, 57; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, VI, 6.

⁷³⁷ Bu maddede İbn Fâris “asıl” değil “mana” kavramını kullanmıştır.

⁷³⁸ İbn Fâris, *Meşkâyîsu’l-luğa*, I, 15.

⁷³⁹ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luğa*, I, 57; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, VII, 3; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

وَهِيَ تَرَى ذَا حَاجَةٍ مُؤْتَضًا

*O, ihtiyaç sahibini mecburiyet içerisinde görür.*⁷⁴¹

أَضُّ kelimesi هَضُّ gibi “bir şeyi kırmak” anlamına gelmektedir.⁷⁴²

Müellif “zorunluluk” anlamı ile “kırmak” anlamı arasında olan yakınlığı ise açıklamamaktadır.

أَلَّ

Bu maddenin bir tek anlamı (manası) vardır. O da “sıcağın ve başka şeylerin şiddetidir”. Müellif bu anlam için şu şiiri örnek vermektedir.⁷⁴³ [Recez]

إِذَا الشَّرِيبُ أَخَذَتْهُ أَكَّةُ فَخَلَّهَ حَتَّى يُبِكَ بَكَّةُ

*Seninle beraber devesini suya getiren biri beklediği için şiddetli sıcağın bunalduğunda ona da seninle beraber develerine su vermesi için izin ver.*⁷⁴⁴

أَنَّ

Bu maddenin “acıdan, ağrıdan dolayı ses çıkarmak, inlemek” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu ortak anlam için Zü’r-Rumme’nin şu şiirini örnek vermektedir.⁷⁴⁵ [Besîṭ]

تَشْكُو الخِشَاشَ وَمَجْرَى النَّسْعَتَيْنِ كَمَا أَنَّ الْمَرِيضَ إِلَى عَوَادِهِ الْوَصْبُ

*Dertli hasta birinin ziyaretçilerine yakındığı, inlediği gibi (hayvanın burnuna geçirilen ağaçtan) burunsalıktan ve semer sırımlarının yerinden şikâyet ediyorsun.*⁷⁴⁶

⁷⁴⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 15.

⁷⁴¹ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luġa*, I, 57; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, III, 1065; İbn Fâris, *Mucmelu’l-luġa*, I, 80.

⁷⁴² İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 15.

⁷⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 17-18.

⁷⁴⁴ Bu şiir ‘Âmân b. Ka‘b et-Temîmî’ye (?) aittir (Bkz. ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, XXVII, 79).

⁷⁴⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 31-32.

⁷⁴⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, IV, 132, VII, 168; İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luġa*, II, 957; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, V, 2072.

أبت

Bu maddenin “şiddetli sıcaklık” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Şair şöyle diyor: [Recez]

بَرَكَ هُجُودٌ بِفَلَاةٍ قَفْرٍ أَحْمَى عَلَيْهَا الشَّمْسُ أبتَ الْحَرِّ

*Susuz geniş çölde uyuyan deve sürüsü üzerinde güneş sıcaklık şiddetini artırıyordu.*⁷⁴⁷

أبر

Bu maddenin yapısı⁷⁴⁸ “keskin bir şeyle bir şeyi dürtmek” anlamına delalet etmektedir. Bu madde “akrep sokmak, ekini ıslah etmek, hurma ağacını aşlamak, gıybet etmek ve birini çekiştirmek” gibi anlamlara da gelmektedir. Şair şöyle diyor: [Mutekârib]

وَمَنْ يَكُ ذَا مِغْبِرٍ بِاللِّسَا نِ يَسْنَحُ بِهِ الْقَوْلُ أَوْ يَبْرَحُ

*Kim diliyle bozgunculuk ederse söz onun ya solundan sağına geçer (uğur alameti) ya da sağından soluna (uğursuzluk alameti).*⁷⁴⁹

أبر

Bu madde “kararsızlığa, aceleciliğe ve istikrarın azlığına” delalet etmektedir.⁷⁵⁰ Müellif bu maddede “asıl” kavramını kullanmamıştır. Ancak zikrettiği anlamdan hareketle bir tek ortak anlamının olduğu söylenebilir.

Müellif bu anlam için şu şiiri örnek vermektedir:⁷⁵¹ [Recez]

لَقَدْ صَبَّحْتُ حَمَلَ بَنِ كُوزٍ عُلاَّةً مِنْ وَكَرَى أَبُوْرٍ

*Hakikaten sabahleyin atın sıçrayarak durup durup koşmasını Hamel b. Kûz için sabahleyin içilen şarap haline getirdim.*⁷⁵²

⁷⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 33; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷⁴⁸ İbn Fâris bu maddede “binâ” kavramını kullanmıştır.

⁷⁴⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 35; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷⁵⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 36.

⁷⁵¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, I, 36.

أبس

Bu madde “kahra, galip gelmeğe, üstün gelmeğe” delalet etmektedir.⁷⁵³ Buradan hareketle bu maddenin bir tek ortak anlamının olduğunu söylemek mümkündür.

Müellif bu anlam için şu şiiri örnek vermektedir:⁷⁵⁴ [Recez]

أُسُودٌ هَيِّجًا لَمْ تُرْمَ بِأَبْسٍ

*Savaşın aslanları kahır ile ram edilemez.*⁷⁵⁵

أبض

Bu madde “zaman” ve “karın kısmında kir toplanan yerler” anlamlarına delalet etmektedir.⁷⁵⁶ Bu maddede müellif “asıl” kavramını zikretmeden iki anlamdan bahsetmiş ve bu anlamların nasıl uzlaşacağını da açıklamamıştır.

Birinci anlam için Ru’be’nin şu şiiri örnek verilmektedir:⁷⁵⁷ [Recez]

فِي حِقْبَةٍ عَشْنَا بِذَلِكَ أَبْضًا

*Uzun zaman orada yaşadık.*⁷⁵⁸

أبط

Bu maddenin “insanın koltuk kısmı” şeklinde bir tek ortak anlamı vardır. Bu kelime istiare yoluyla “kum yığınının inceldiği yer, son kısmı” anlamına da gelmektedir.⁷⁵⁹

⁷⁵² Bu şiir Cırân el-‘Avd’e aittir. Bu şairin ismi ‘Amir b. el-Haris’dır (Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XIV, 135). İslam’a yetişmiş olup ölüm tarihi bilinmemektedir (ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, III, 250).

⁷⁵³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 36.

⁷⁵⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 36.

⁷⁵⁵ Bu şiir el-‘Accâc’a (ö. 97/715-716) aittir (Bkz. el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, VII, 317).

⁷⁵⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 37.

⁷⁵⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 37.

⁷⁵⁸ el-Cevherî, *eş-Şihâh*, III, 1063.

⁷⁵⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luġa*, I, 37-38.

Müellif ortak anlam için el-Huzelî'nin (?) şu şiirini örnek vermektedir:⁷⁶⁰

[Vâfir]

شَرِبْتُ بِحَمِّهِ وَصَدَرْتُ عَنْهُ وَأَيُّضُ صَارِمٌ ذَكَرٌ إِبَاطِي

Onun (suyun) hepsini içtim ve oradan geri döndüm.

*Koltuğumdaki ağzı çelik, sırtı demir olan keskin kılıçla beraber.*⁷⁶¹

أَبِقُ

Bu madde “kölenin kaçması” ve “işi sıkı, sağlam tutma” anlamlarına delalet etmektedir. Müellif “kaçmak” anlamı için şu şiiri örnek vermektedir:⁷⁶² [Recez]

أَمْسِكْ بَنِيكَ عَمْرُو إِيَّيْ أَبِقُ بَرَقَ عَلَى أَرْضِ السَّعَالِي أَلِقُ

Ey ‘Amr, oğullarına sahip çık! Ben kaçıyorum.

*Cadılarda toprağında şimşek parlıyor.*⁷⁶³

أَبُو

Bu madde “terbiye etmek, beslemek” anlamına delalet etmektedir.⁷⁶⁴ Buradan bu maddenin bir tek ortak anlamının olduğu söylenebilir.

Bu anlamından dolayı “baba” kelimesi “أَب” şeklinde isimlendirilmiştir. Şair şöyle diyor:⁷⁶⁵ [Vâfir]

نَوْمُهُمْ وَتَأْبُوهُمْ حَمِيْعًا كَمَا قَدَّ السُّيُورُ مِنَ الْأَدِيمِ

Onların hepsine anne ve baba oluyoruz.

*İnce uzun deri parçasından oluşan sıırımların uzunluğuna kesildiği gibi.*⁷⁶⁶

⁷⁶⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 38.

⁷⁶¹ Bu şiir Malik b. ‘Uveymir el-Mutanaḫḫil el-Huzelî’ye aittir (Bkz. İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 1024; ez-Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, 18).

⁷⁶² İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 38-39.

⁷⁶³ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 1026; Bu şiirle alakalı hayali bir hikâye için bkz. Raḳıyyuddin, *Şerḫü Şâfiyeti İbn el-Hâcib*, IV, 470.

⁷⁶⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 44-45.

⁷⁶⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, I, 44-45.

أَبِي

Bu madde “ımtina etmek, ret etmek” manasına delalet etmektedir.⁷⁶⁷ Buradan hareketle bu maddenin bir tek ortak anlamının olduğu söylenebilir.

Müellif bu anlam için şu şiiri örnek vermektedir:⁷⁶⁸ [Vâfir]

أَبِي الضَّيِّمِ مِنْ نَفَرٍ أُبَاةٍ

*Ret edenlerden oluşan bir gruptan zulmü kabul etmeyen biri...*⁷⁶⁹

أَتَلْ

Bu maddenin “yavaşlık ve ağırlık” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu ortak anlam için şu şiiri örnek vermektedir:⁷⁷⁰ [Recez]

وَقَدْ مَلَأْتُ بَطْنَهُ حَتَّى أَتَلْ

*Onun midesini (öfkeyle) doldurdum öyle ki, (yürümede) geride kaldı.*⁷⁷¹

(الْهَمْزَةُ وَالنَّاءُ وَالْوَاوُ وَالْأَلْفُ وَالْيَاءُ) أَتَو

Bu madde “gelmek, tabi olmak, itaat etmek” anlamına delalet etmektedir.⁷⁷² Buradan bu maddenin bir tek ortak anlamının olduğunu söylemek mümkündür.

Müellif bu anlam için şu şiirleri örnek vermektedir:⁷⁷³ [Recez]

يَا قَوْمِ مَا لِي وَأَبَا ذُوَيْبٍ كُنْتُ إِذَا أَتَوْتُهُ مِنْ غَيْبٍ

Ey kavmim! Bana ve Ebû Zueyb'e⁷⁷⁴ ne oluyor?

*Şayet ben ona gizli yerden geliyorsam...*⁷⁷⁵

⁷⁶⁶ ez-Zemaşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, 18; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷⁶⁷ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 45.

⁷⁶⁸ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 45.

⁷⁶⁹ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 419; Bu şiir eṭ-Ṭirimmâh b. Hâkîm'e (ö. 110/729 [?]) aittir (Bkz. eṭ-Ṭirimmâh b. Hâkîm, *Dîvânu't-Ṭirimmâh* (nşr. İzzet Hasan), Dâru's-şarqî'l-'Arabî, Beyrut 1414/1994, s. 62).

⁷⁷⁰ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 47.

⁷⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XI, 8; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷⁷² İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 49.

⁷⁷³ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 49, 51.

⁷⁷⁴ Bu şairin ismi Hıveylid b. Hâlid el-Huzelî'dir (ö. 27/648 [?]) (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 325).

أَتِي

[Recez]

وَحَاجَةٌ بَتُّ عَلَى صِمَاتِهَا أَتَيْتُهَا وَحَدِيٍّ مِنْ مَأْتَاتِهَا

Bir ihtiyaç ki onu elde etmede azimli oldum.

*Yalnız başıma ona onun cihetinden geldim.*⁷⁷⁶

أَتَب

Bu maddenin “koltuk kısmını saran bir çeşit elbise, iki tarafı dikilmemiş gömlek (kadınların giydiği kolsuz, cepsiz bir çeşit önlük, gömlek)” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır.⁷⁷⁷

İmru’u’l-Ğays sevgilisinin derisinin ne kadar hassas olduğunu belirtmek için şöyle diyor:⁷⁷⁸ [Tavîl]

مِنَ الْقَاصِرَاتِ الطَّرْفِ لَوْ دَبَّ مَحْوِلٌ مِّنَ الذَّرِّ فَوْقَ الْإِثْبِ مِنْهَا لَأَثَرًا

*Bakışlarını kocalarına tahsis etmiş dilberlerdendi (o), bir yıllık küçük karınca onun kolsuz gömleğinin üzerinde yavaşça yürüse muhakkak ki ona tesir ederdi.*⁷⁷⁹

أَنْف

Bu madde “toplanma, sebat etme” anlamına delalet etmektedir. Müellif bu anlam için en-Nâbiğâ’nın (ö. 604 [?]) şu şiirini örnek vermektedir:⁷⁸⁰ [Besîṭ]

وَلَوْ تَأَثَّفَكَ الْأَعْدَاءُ بِالرَّفْدِ

⁷⁷⁵ Bu şiir Hâlid b. Zuheyr el-Huzelî’ye (?) aittir. Ebû Zueyb Ğuveylid b. Hâlid, Hâlid b. Zuheyr’in dayısıdır (Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Ĥizânetu’l-edebe ve lubbu lubâbi lisâni’l-‘Arab* (nşr. Abdusselam Muhammed Hârûn), Mektebetu’l-ĥâncî, Kahire 1418-1420/1997-2000, V, 84).

⁷⁷⁶ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luğâ*, II, 1033; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XIV, 15; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷⁷⁷ İbn Fâris, *Meĥâyisu’l-luğâ*, I, 53.

⁷⁷⁸ İbn Fâris, *Meĥâyisu’l-luğâ*, I, 53.

⁷⁷⁹ İmru’u’l-Ğays, *Dîvân*, s. 97; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, V, 99.

⁷⁸⁰ İbn Fâris, *Meĥâyisu’l-luğâ*, I, 57.

*Düşmanlar birbirlerine yardım ederek sacayağı şeklinde seni kuşatsalar da...*⁷⁸¹

أَثْوَى

Bu maddenin “sözü fitne ve fesat çıkarmak için yaymak, jurnal etmek” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu maddede “vâv” harfi “ye” ile karışmaktadır. Müellif bu ortak anlam için şu şiiri örnek vermektedir:⁷⁸² [Ṭavîl]

وَأَنَّ امْرَأً يَأْتُو بِسَادَةِ قَوْمِهِ حَرِيٌّ لَعَمْرِي أَنْ يُدَمَّ وَيُشْتَمَّ

*Kavminin efendilerini ihbar eden, kötileyen biri yemin olsun ki, yerilmeğe ve sövülmeğe layıktır.*⁷⁸³

أَجَد

Bu maddenin “bağlanılan şey” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. إِجَاد kelimesi “bina kemeri” anlamına gelmektedir.⁷⁸⁴ Bu kemer sebebiyle bina daha sağlam hale gelmektedir. Buradan hareketle bu kelimeye “sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek, muhkem kılmak” anlamı verilmiştir.

Müellif bu maddenin “sağlam” anlamı için Ṭarafe’nin şu şiirini örnek vermektedir:⁷⁸⁵ [Ṭavîl]

صُهَابِيَّةُ الْعُتْنُونِ مُؤَجَّدَةٌ الْقَرَى بَعِيدَةٌ وَخَدِ الرَّجُلِ مَوَارَةَ الْيَدِ

*Alt çenesinin altındaki kılları kızıla çalar beyazlıktadır, sırtı sağlamdır, arka ayaklarını geniş bir şekilde atar, ön ayaklarının gidiş gelişi de ahenklidir.*⁷⁸⁶

⁷⁸¹ Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye en-Nâbiğâ ez-Zubyânî, *Dîvânu'n-Nâbiğâ ez-Zubyânî* (nşr. Kerem el-Bustânî), Dâru Şâdir-Dâru Beyrut, Beyrut 1383/1963, s. 36; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIV, 114.

⁷⁸² İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 61.

⁷⁸³ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, II, 1090; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIV, 19; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷⁸⁴ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 62.

⁷⁸⁵ İbn Fâris, *Meşkâvîsu'l-luğa*, I, 62.

⁷⁸⁶ eş-Şentemerî, *Şerhu Dîvâni Ṭarafe*, s. 16; ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'ı*, s. 53.

أجن

Bu madde bir tek kelimeden (anlamdan) ibarettir. O da “suyun (tadının, kokusunun ve renginin) değişmesidir”. Bu anlam için şu şiir örnek verilmektedir.⁷⁸⁷
[Mutekârib]

كضيفدع ماء أجون ينق

*Bulanık suda öten kurbağa gibi.*⁷⁸⁸

أحن

Bu madde bir tek kelimeden (anlamdan) ibarettir. O da “sinedeki kin ve hınçtır”. Müellif bu anlam için şu şiiri örnek vermektedir.⁷⁸⁹ [Tavîl]

متى تك في صدر ابن عمك إحنة فلا تستثرها سوف يئدو دفينها

*Şayet amcaoğlunun (düşmanının) sinesinde kin, hınç varsa, onu araştırma, deşeleme. Zamanla saklı olan ortaya çıkacaktır.*⁷⁹⁰

Bu maddenin dışında “elif” ile “hâ” harfi bir kelimeye beraber yer almaz.⁷⁹¹

أدو

Bu madde bir tek kelimeye (anlama) delalet etmektedir. O da “aldatmak, kandırmak, tuzak kurmak, hile yapmaktır”. Müellif bu anlam için şu şiiri örnek vermektedir.⁷⁹² [Vâfir]

أدوت له لآخذة فهيات الفتى حذرا

Onu yakalamak için ona tuzak kurdum.

*Genç dikkatli bir şekilde (benden) uzaklaştı.*⁷⁹³

⁷⁸⁷ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 66.

⁷⁸⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VI, 183; (Bu şiirin yazarı bilinmemektedir).

⁷⁸⁹ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 67.

⁷⁹⁰ Bu şiir el-Ukaybil b. Şihâb el-Ķayniyy'e (ö. 85/704 [?]) aittir (Bkz. İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, I, 424; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIII, 8-9).

⁷⁹¹ İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 67.

⁷⁹² İbn Fâris, *Meşkâyisu'l-luğa*, I, 73.

أداة kelimesi de bu köktendir. Kendisiyle istenen şeye ulaşılmasını sağladığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.⁷⁹⁴

أدي

Bu maddenin “bir şeyin başka bir şeye ulaştırılması veya kendiliğinden ulaşması” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Müellif bu ortak anlam için şu şiiri örnek vermektedir:⁷⁹⁵ [Serî’]

أَدَى إِلَى هِنْدٍ نَحْيَاتِهَا وَقَالَ هَذَا مِنْ وَدَاعِي بَكْرٍ

Hind’e onun selamlarını ulaştırdı.

*Dedi ki, bu benim bakirlikle vedalaşmamdır.*⁷⁹⁶

أرن

Bu maddenin iki ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi “canlılık, hareketlilik”, ikincisi ise “hayvanların sığındığı sığınaktır”.⁷⁹⁷

Birinci anlama el-A‘şâ’nın şu şiiri örnek verilmektedir:⁷⁹⁸ [Mutekârib]

تَرَاهُ إِذَا مَا غَدَا صَحْبُهُ بِهِ جَانِبِيهِ كَشَاةِ الْأَرْنِ

*Atlar onun etrafında koştuğunda onun hareketli, kıvrak vahşi öküz gibi onların arasında göründüğünü görürsün.*⁷⁹⁹

İkinci anlam için ise şu beyit örnek verilmektedir:⁸⁰⁰ [Tavîl]

وَكَمْ مِنْ إِرَانٍ قَدْ سَلَبْتُ مَقِيلَهُ إِذَا ضَنَّ بِالْوَحْشِ الْعِتَاقِ مَعَاقِلُهُ

⁷⁹³ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luğa*, II, 1093; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, VI, 2265; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XIV, 24; (Bu şiirin müellifi bilinmemektedir).

⁷⁹⁴ İbn Fâris, *Meşkâvîsu’l-luğa*, I, 73.

⁷⁹⁵ İbn Fâris, *Meşkâvîsu’l-luğa*, I, 74.

⁷⁹⁶ Bu şiir İbn Ahmer’e (ö. 75/694 [?]) aittir (Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XIV, 339).

⁷⁹⁷ İbn Fâris, *Meşkâvîsu’l-luğa*, I, 86.

⁷⁹⁸ İbn Fâris, *Meşkâvîsu’l-luğa*, I, 86.

⁷⁹⁹ Meymûn b. Kays b. Cendel el-A‘şâ, *Dîvânu’l-A‘şâ el-Kebîr* (şrh. Muhammed Huseyn), Mektebetu’l-âdâb, (y.y.), (t.y.), s. 21.

⁸⁰⁰ İbn Fâris, *Meşkâvîsu’l-luğa*, I, 86.

*Asil vahşi hayvanlar sığınaklarda olduğu halde kaç sığınaktan orada dinlenmeyi çekip aldım.*⁸⁰¹

⁸⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIII, 14; Bu şiir Temîm b. Ubey'e aittir (Bkz. Muhammed b. el-Mubârek b. Muhammed b. Meymûn, *Munteha't-taleb min aş'âril-'Arab* (nşr. Muhammed Nebil Turayfi), Dâru şâdir, Beyrut 1999, I, 334.

SONUÇ

Dil bilimine çok ihtimam göstermesine rağmen dilin mantığını kavramayanların daha kolay yanılabilceğini ifade eden İbn Fâris Arap dili alanında büyük bir otoriteydi. Eserlerinde Kûfe dil ekolüne mensup el-Kisâî ve el-Ferrâ gibi bilginlerin düşünceleriyle beraber Basra dil ekolünün görüşlerine de rastlanmaktadır.

“Fıkhü'l-luğa” terimini *eş-Şâhibî fi fıkhî'l-luğa* adlı eserinde ilk defa İbn Fâris kullanmıştır. Dil biliminin teorik kısmını *eş-Şâhibî* adlı eserinde, pratik kısmını ise *Mucmel* ve *Meḳâyîs* adlı sözlüklerinde işlemiştir. Aslında *Meḳâyîs* sözlük görünümünde olan dil bilimi kitabıdır. Yazım şekli ve üslubu incelendiği zaman İbn Fâris'in bu eseri *eş-Şâhibî* gibi hayatının son dönemlerinde, *Mucmelu'l-luğa* adlı sözlüğünü ise gençliğinde yazdığı anlaşılmaktadır.

Meḳâyîsu'l-luğa adlı eser, muzâaf ve üç harfli kelimelerde meḳâyîs, usul/ortak anlam olgusu, dört ve beş harfli kelimelerde naḫt düşüncesi ve eserin yazım şekli (maddelerin dizimi) olmak üzere üç önemli özelliğe sahiptir. İbn Fâris sözlüklere ortak anlam fikriyle kelime gruplarından ihtisarla elde edilen yapay kelimeler (menḫût) düşüncesini getirerek Arap sözlük biliminde etimolojik yaklaşımı başlatan kişidir.

İbn Fâris sözlüğünü “meḳâyîs” ve “usul” düşüncesi üzerine bina etmiştir. Arapça kelimelerin kendilerinden türediği köklerin ve bunların ortak anlamlarının bulunduğu olgusu ile (usûl-meḳâyîs) aynı kökten türeyen kelimeler arasında anlam ilişkisinin mevcut olduğu gerçeğinden hareket eden İbn Fâris, sözlüğünde bu nazariyeyi ispat etmeye çalışmıştır. Müellif madde başlarında ortak anlamı “asıl” kavramıyla ifade etmiştir. Ortak anlamı belirtirken o anlamın en bariz vasfı neyse genellikle onu zikretmeğe özen göstermiştir. Çünkü o anlama yakın anlamlı kelimeleri o vasıf etrafında toplamak mümkündür. Bu vasfı ifade etmek için daha çok “miḳyâs” kavramı uygun gözükmektedir. Ortak anlamın en bariz vasfının tespiti mümkün olmadığı zaman ise ortak anlamın kendisini zikretmiştir. Bunu ifade etmek için ise “asıl” kavramı daha münasiptir. Böyle maddelerde “asıl” kavramıyla “miḳyâs” aynı anlamı ifade etmektedir. Bazı maddelerde “asıl” kavramı maddenin

kökü anlamında da kullanılmıştır. “Kıyas” kavramı ise genellikle anlam benzerliğini (teşâbuh) ifade etmektedir.

İbn Fâris, kökleri incelerken öncelikle onların birden altıya kadar artabilen ortak anlamlarını zikretmiş, ardından her asılla ilgili yan anlamları (furû) sıralamış, şayet varsa bu asıllara haml edilen kelimelere (mecaz, teşbih, istiare, kinaye gibi), en sonda da kendilerinden türeyen kelimelerin bulunmadığı, kıyasa ve haml’e uygun olmayan (şâz) müfredata yer vermiştir. Şayet bir kelimenin anlamı İbn Fâris’in istinbât ettiği miqyâslara uymazsa onun ya şâz olduğuna ya da aslının bilinemediğine karar verir. Bir kelimenin şâz olması o kelimedede meydana gelen anlam kaymasını ifade etmektedir. Bu anlam kayması kelimenin geçirdiği merhalelerle ve zamanla kelimenin temel anlamından uzaklaşmasıyla ortaya çıkabilir. Bu uzaklaşma sonucunda şâz anlamla ortak anlam arasında bir ilişki kurmak imkânsız hale gelir.

İbn Fâris’in eserinde kullanmış olduğu asıl, kıyas, iştikak gibi terimler kendi anlam çerçevelerinde değil de öncelikle ortak anlam bağlamında değerlendirilmelidir. Müellif ortak anlam düşüncesini el-Halil’in yazdıklarından etkilenecek ortaya koymuş ve bunu eserinde belirtmiştir. Müellif, ortak anlam - yan anlam teorisini sahih Arapça olan, kendisinden birçok kelimenin türediği köklerde görmüş ve uygulamıştır. Bundan dolayı aşağıdaki kelime türlerinde ortak anlam – yan anlam ilişkisi ve türeme ilgisi görmemiştir: Bitki ve yer adları, özel isimler, kinayeler, ses isimleri, itbâ‘ konumunda olan lafızlar, mubhem lafızlar ve edatlar, mu‘arreb, meşkûk, mubdel, maqlûb, mezîd kelimeler ve türevleri olmayan tek kelime halindeki kökler. Bunu bir kural olarak koymasına rağmen bazen bunun dışına çıkarak bu sayılan kelime türlerini içine alan bazı maddeleri ortak anlam kapsamında değerlendirmiştir. Bir maddede belirlediği ortak anlama uymayan bir kelime varsa o kelimenin mubdel ya da maqlûb olduğunu ifade ettiği yerler eserde çoktur.

Müellif bazı maddelerde ortak anlamlar arasındaki anlam tutarsızlığından (tebâyun), anlam uzaklığından (tebâ‘ud) bahsetmiştir. Ortak anlamını bulamadığı kökler için anlam benzeşmezliği (‘adem-i inkiyâs) ve münferit anlamlı kelimeler gibi terimler kullanmıştır. Müellif bazen de asıllar ve kelimeler arasında tefâvut (farklılık), teğârüb (anlam yakınlığı) ve tedâhul (iç içe geçme) kavramlarını kullanmıştır. Arapça’da müşterek lafızların, ezdâd’ın varlığını kabul etmekle beraber

eş anlamlı (müterâdif) olduğu kabul edilen kelimeler arasında mutlaka bir ayrımı farkının olduğunu belirtmektedir.

İbn Fâris'in kullandığı terimlerden onun ortak anlam düşüncesini usûl-i fikh'in kıyas bahsinde geçen kıyas, asıl, fer', muţtarid gibi mefhumlar üzerine bina ettiği ortaya çıkmaktadır. Miqyâş kavramını usûl-i fikh'teki illet anlamında kullanmıştır. Nitekim kıyasın sıfatı olarak kullandığı muţtarid olma da illetin vasıflarından biridir.

İbn Fâris her kitabın sonunda menhût, mezîd ve mevzu' kelimeleri işlemiştir. Klasik dil bilginleri arasında onun naht konusuyla en çok ilgilenen kişi olduğunu söylemek mümkündür. Üçten çok harfi olan kelimelerin çoğunun iki sulâsî kelimedenden türetilen menhût kelimeler olduğu teorisini ilk ortaya koyan İbn Fâris, bu düşüncesini üç yüzden fazla lafızda uygulamaya çalışmıştır.

el-Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eserinin mahreç ve alb'e, İbn Dureyd'in *el-Cemhere*'sinin alfabetik sıralamayı benimsemiş olsa da alb'e dayalı madde diziminin zorluğunu fark eden İbn Fâris kendi asrının ihtiyaçlarına uygun bir yöntem ortaya koymuştur. Buna binaen İbn Fâris için zamanın değişmesiyle sözlük yazım şeklinin değişmesi gerektiğini ilk fark eden dil bilgini demek mümkündür. Maddeleri dizim şekli günümüzdeki sözlüklerin kelime dizim şekline ne kadar yakın olsa da kafiye yönteminin yaygınlık kazanmasıyla akamete uğramıştır.

Arap dilinde üçüncü harfin değişmesiyle anlamın değişmemesi özelliğine ilk dikkat çeken de İbn Fâris'dir. Bununla müellif eserinde dolaylı olarak Arap dilindeki kelimelerin ikili bir köke dayandığı ve ikili köklerin çoğunun ses yansımalarından meydana geldiği şeklindeki bir düşüncüyü savunan şunâiyye kuramına işaretle bulunmuş olmaktadır. Müellif sözlüğünde her kitabın başında ilk önce muzâaf maddeleri ve bu maddeler içerisinde muţabı kelimeleri incelemiştir. Bundan sonra sulâsî maddeleri ele almıştır. İlk sırada muzâaf maddeyi inceleyen İbn Fâris'in diğer sulâsî maddelerin bu maddeden bir gelişme sonucunda meydana geldiği görüşünde olması mümkündür. Muzâaf maddelerde de hikâyetu şavt çok görüldüğü için bunun da temeli ses ismi olabilir. O zaman İbn Fâris'in bu maddeleri ele alması, anlamlandırması ve dizimini yapmasına göre onun ilk önce iki harften ibaret olan ses

isimlerinin, bu isimlerden muzâaf kelimelerin, sonra iki harfin tekrarıyla meydana gelen muṭâbık kelimelerin, en sonda da üçüncü harfin değişmesiyle sulâsî maddelerin oluştuğu görüşünde olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz.

Kelime anlamlarının geçirdiği merhaleler açısından İbn Fâris'in bazı maddelerdeki açıklamalarından hareketle onun önce soyut anlamın daha sonra ise bundan somut anlamın meydana geldiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Müellif bazı maddelerde 'adem-i i'tilâf'a (harflerin bağdaşmadığına) dikkat çekmiştir. Bu yönüyle eser harf bağdaşıklığı konusunda önemli çalışmalardan sayılmaktadır.

Bazı âyetlerde ortak anlam düşüncesini desteklemek amacıyla farklı kıraatlere değinmiştir. Âyette geçtiği için aslında şâz olan anlamı başka bir ortak anlam olarak değerlendirmiştir. İbn Fâris'in أجر maddesinde kaydettiklerine göre bir kelimenin hadiste veya şiirde geçmesi o kelimenin mu'arreb veya şâz olmadığını göstermez. Yine bir kelimenin hadiste geçmesi anlamının kabul edilmesi ve o maddenin eserde zikredilmesi bakımından yeterli olsa da ortak anlamın sübutu için yeterli değildir. Ancak طمش ve ضمير maddelerinde kaydettiklerine göre ise bir kelimenin şiirde geçmesi o kelimenin sahih olduğunu göstermektedir. Bu üç maddede müellifin zikrettikleri bir kelimenin şiirde geçmesi o kelimenin sahih olup olmadığını göstermesi konusunda birbiriyle çelişmektedir.

İbn Fâris yaklaşık 900 maddeyi كَلِمَةٌ تَدُلُّ عَلَى... veya كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ ifadesiyle nitelendirmektedir. Bu ifadeleri müellif sadece câmid maddeler için değil bazen de muştak kökler için kullanmıştır. Kelime vahide ifadesini genellikle kelimeleri az olan maddeler için kullanması dikkat çekmektedir. Yaklaşık 120 maddede كَلِمَتَانِ “bu madde iki kelimedendir oluşmaktadır”, 32 maddede “bu madde üç kelimedendir oluşmaktadır”, 55 maddede “bu madde birçok kelimedendir oluşmaktadır” ifadesini kullanmıştır. İki maddeyi de كَلِمَاتٍ (kelimecikler) şeklinde nitelendirmiştir. Müellif 10 maddenin başında “binâ”, bir maddede “binâân”, 14 maddede “harf”, bir maddede de “harfân” kavramını kullanmıştır.

Meḳâyîs'te toplam 4659 madde bulunmaktadır. Bu maddelerden yaklaşık 2175 maddenin tek ortak anlamı, 355 maddenin iki ortak anlamı, 68 maddenin üç ortak anlamı, 15 maddenin dört ortak anlamı bulunmaktadır. Sadece 4 maddenin beş ortak anlamı, 1 maddenin de altı ortak anlamı vardır. 222 maddeyi ise “useyl” kavramıyla nitelendirmiştir. Maddeleri açıklarken istiḫâda çok önem vermiştir. Yaklaşık 5000 şiir, 858 recez kaydetmiştir. Eserde 612 ayet, 579 hadis, yaklaşık 390 mesel bulunmaktadır.

Girişte belirtildiği üzere *Meḳâyîs*'in her maddenin temel anlamını verdiği ve iştikak-ı kebîr konusunu işlediği varsayımıyla bu eser çalışılmaya başlanılmıştır. Ancak eserde madde başlarında kullanılan “asıl” kavramına “temel anlam” olarak değil de “ortak anlam” şeklinde mana vermek daha doğru gözükmektedir. Ayrıca eserde işlenen ortak anlam düşüncesi (meḳâyîs) bazı bilginler tarafından iştikak-ı kebîr ve iştikak-ı ekber gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Bu kavramların burada kullanılması doğru olmadığı gibi yanlış anlaşılmalara da yol açmaktadır. Müellifin düşüncesi iştikak-ı saġîr'de ortak anlamın tespitidir. Bu düşünceyle aralarında bir bağ olmadığı zannedilen birçok kelime arasında alaka kurmuştur.

İbn Fâris'in *Meḳâyîs*'te kendisiyle aynı dönemde yaşamış Ebû Ali el-Ḳâlî'nin, el-Ezherî'nin, eş-Şâhib b. ‘Abbâd'ın, el-Cevherî'nin sözlüklerinden istifade edip etmediğini bilmek için bu sözlüklerin karşılaştırmalı bir araştırmasına ihtiyaç vardır.

İbn Fâris'in etimolojik ve semantik bir sözlük olan *Meḳâyîsu'l-luġa*'sı hak ettiği ölçüde yaygınlaşmamıştır. Onun ilk olarak ortaya koyduğu ortak anlam düşüncesine bağlı kalarak eser yazan veya onun bu düşüncesini daha da kâmil hale getiren biri olmamıştır. Mısır Arap Dil Kurumu'nun hazırladığı *el-Mu‘cemu'l-kebîr*'de büyük ölçüde bu sözlükten yararlanılmış, ancak bu eser tamamlanmamıştır. Bu durumda kelimelere ortak anlama göre mana veren bir veya iki cilt halinde bir sözlüğün hazırlanması önem kazanmaktadır. Bu sayede Arapçayla yeni uğraşanların bu ortak anlamı bilmekle bu kökten türemiş, ancak anlamını bilmedikleri kelimeler hakkında bir fikir sahibi olmaları ve bu dili daha kolay bir şekilde öğrenmeleri mümkün hale gelmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulhafız es-Saflî, “el-Mu‘cemâtu’l-‘Arabiyye: neş’etuhâ ve eṭvâru’t-te’lîfi fihâ”, *et-Turâsu’l-‘Arabî*, XIX, sy: 77, Suriye 1999, s. 15-29.

Abdullah Emin, *el-İştikâk*, Lecnetu’t-te’lif ve’t-terceme ve’n-neşr, Kahire 1376/1956.

Ağırakça, Ahmet, “Nabatîler”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 257-258.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Musned* (nşr. Komisyon), I-XXXXX, Mussesetu’r-risâle, Beyrut 1416/1995-1421/2001.

Akdağ, Hasan, *Arap Dilinde Deyimler ve Atasözleri*, Tekin Kitabevi, Konya, (t.y.).

Algül, Hüseyin, “Himyerîler”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 62-63.

Apak, Adem, “Şuûbiyye”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 244-246.

el-‘Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdillâh (ö. 395/1004 [?]), *Cemheretu’l-emsâl* (nşr. Muhammed Ebu’l-Fedl İbrahim, Abdülmecid Kaṭâmiş), I-II, Dâru’l-cîl - Dâru’l-fıkr, Beyrut 1408/1988.

el-A‘şâ, Meymûn b. Kays b. Cendel (ö. 7/629 [?]), *Dîvânu’l-A‘şâ el-Kebîr* (şrh. Muhammed Huseyn), Mektebetu’l-âdâb, (y.y.), (t.y.).

Âşık, Nevzat, “Bedüzzaman el-Hemedânî”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 328-329.

el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer (ö. 1093/1682), *Hizânetu’l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni’l-‘Arab* (nşr. Abdusselam Muhammed Hârûn), I-XIII, Mektebetu’l-ḥâncî, Kahire 1418-1420/1997-2000.

el-Bağdâdî, İsmail Paşa (ö. 1338/1920), *Hediyyetu’l-‘arifîn esmâu’l-muellifîn ve âsâru’l-muşannifîn*, I-II, Muessesetu’t-târîhi’l-‘Arabî, (y.y.), (t.y.).

el-Begavî, el-Huseyn b. Mesud (ö. 516/1122), *Şerḥu’s-sunne* (nşr. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Zuheyr eş-Şâvîş), I-XVI, el-Mektebu’l-İslamî, Beyrut 1403/1983.

Belâsî, Muhammed es-Seyyid Ali, “Arap Dilinde Naht” (trc. Mehmet Ali Şimşek), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, Sivas 2003, s. 407-416.

el-Bennâ, Ahmed b. Muhammed (ö. 1117/1705), *İthâfu fuğalâ’i’l-beşer bi’l-kirâ’âti’l-arba’ata ‘aşar* (nşr. Şaban Muhammed İsmail), I-II, ‘Âlamu’l-kutub, Beyrut 1407/1987.

el-Beyhaķî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali (ö. 458/1066), *es-Sunenu’l-kubrâ* (nşr. Muhammed Abdulkadir ‘Aţâ), I-XI, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1424/2003.

el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. ‘Amr b. Abdulhalik (ö. 292/905), *Musnedu’l-Bezzâr = el-Baħru’z-zeħħâr* (nşr. Komisyon), I-XVIII, Mektebetu’l-‘ulûm ve’l-ħikem, Medine 1430/2009.

Brockelmann, Carl (ö. 1375/1956), *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî* (trc. Abdulhalim en-Neccâr), I-VI, Dâru’l-me‘ârif, Kahire 1983.

el-Buħârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Edebu’l-mufred* (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), el-Meţbe‘atu’s-selefiyye, Kahire 1375.

el-Cevâlîķî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed (ö. 540/1146), *el-Mu‘arreb mine’l-ķelâmi’l-a‘camiyyi ‘alâ ħurûfi’l-mu‘cem* (nşr. F. Abdurrahim), Dâru’l-ķalem, Dimaşķ 1410/1990.

el-Cevherî, Ebû Naşr İsmail b. Ħammâd (ö. 393/1003 [?]), *eş-Şiħâĥ tâcu’l-luġa ve şiħâĥu’l-‘Arabiyye* (nşr. Ahmed Abdulġafur ‘Addâr), I-VI, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, Beyrut 1990.

Cheneb, Moh Ben, “İbn Fâris”, *İA*, Ankara 1967, V/2, 732-733.

Civelek, Yakup, “Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede “Naht” Yönteminin Kullanımı”, *Nüşa*, yıl: III, sy: 10, 2003, s. 97-118.

Çelebi, Muharrem, “Ezdâd”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 47-48.

Çuhadar, Mustafa “Küseyyir”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 575-576.

Demirayak, Kenan, Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 2000.

Demirdöven, Neclâ Yasdıman, “el-Cevherî’nin *es-Sihâh: Tâcu’l-luğa ve Sihâhu’l-Arabiyye*’siyle İbn Fâris’in *Mu‘cemu Mekâyîsi’l-Lüga*’sında “Erâde” ve “Şâe” Fiillerinin Karşılaştırmalı Anlamları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy: 39, s. 75-104.

Dikici, Recep, *Arap Atasözleri*, Konya 1991.

Durmuş, İsmail, “Müşterek”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 171-172.

Ebû ‘Amr eş-Şeybânî, İshak b. Mirâr Ebû ‘Amr eş-Şeybânî (ö. 206/821) *Kitâbu’l-Cîm* (nşr. Komisyon), I-III, *Mecma‘u’l-luğati’l-Arabiyye*, Kahire 1394-1395/1974-1975.

Ebû Hıyyân, Eşîruddin Muhammed b. Yusuf (ö. 745/1344), *el-Baħru’l-muħîṭ* (nşr. Abdurrezzak el-Mehrî), I-VIII, *Dâru ihyâ’i’t-turâsi’l-Arabî*, Beyrut 1423/2002.

Ebu’l-Ferec Ali b. el-Hasan el-Başrî (ö. 659/1260), *el-Ĥamâsatu’l-Başriyye* (nşr. Adil Süleyman Cemal), I-II, *Mektebetu’l-Ĥancî*, Kahire 1999.

Ebû Ya‘lâ Ahmed b. Ali b. el-Muşennâ (ö. 307/919), *Musnedu Ebî Ya‘lâ el-Mevşîlî* (nşr. Huseyn Selîm Esed), I-XIV, *Dâru’l-Me’mûn li’t-turâs*, Beyrut 1410/1990.

Elmalı, Hüseyin, “Mu‘cemü mekâyîsi’l-luga”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 346-347.

Emil Yakub, *el-Me‘âcimu’l-luğaviyyetu’l-Arabiyye bedâetuhâ ve teṭavvuruhâ*, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, Beyrut 1985.

el-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım (ö. 328/940), *ez-Zâhir fî me‘ânî kelimâti’n-nâs* (nşr. Hâtim Salih eđ-Đâmin), I-II, *Messesetu’r-risale*, Beyrut 1412/1992.

el-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed (ö. 577/1181), *el-Înşâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, I-II, Dâru'l-fikr, (y.y.), (t.y.).

_____, *Nuzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'* (nşr, Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim), Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kahire 1418/1998.

Ergin, Ali Şakir, "Mütelemmis", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 190-191.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tehzîbu'l-luġa* (nşr. Komisyon), I-XV, ed-Dâru'l-Mısriyye li't-te'lîf ve ve't-terceme, (y.y.), 1384/1964.

Fâhîr, Emin Muhammed, İbn Fâris *el-Luġavî menhecuhû ve eşeruhû fî'd-dirâsâti'l-luġaviyye*, Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad 1411/1991.

el-Fîrûzâbâdî, Mecduddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-muḥîṭ*, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1426/2005.

Fleisch, H, "İbn Fâris" (trc. Mustafa Kaya, Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sy: 34, s. 209-219.

Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996.

Gündüzöz, Soner, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler* (editör: İsmail Güler), İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 23-77.

el-Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö. 405/1014), *el-Mustedrek 'ala's-Şaḥîḥeyn* (nşr. Mustafa Abdulkadir 'Aṭâ), I-V, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1422/2002.

el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitâbu'l-'Ayn* (nşr. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ'î), I-VIII, Muessesetu'l-a'lem li'l-maṭbû'ât, Beyrut 1988.

Ḥammûdî, Hâdî Hasan, *Ahmed b. Fâris ve riyâdetuhû fi'l-baḥsi'l-luġavî ve't-tefsîri'l-Kur'ânî ve'l-meydâni'l-edebî*, Âlemu'l-kutub, Beyrut 1987.

el-Ḥamzâvî, Muhammed Reşad, “Nazariyyatu'n-naḥti'l-'Arabiyyeti'l-maġbûne”, *Ḥavliyyâtu'l-câmi'ati't-Tunusiyye*, sy: 27, Tunus 1988, s. 31-49.

Hârûn, Abdusselam Muhammed, “Muḳaddime” (*İşlâḥu'l-mantık* adlı eserin mukaddimesi (nşr. Muhammed Mur'ib) - Ebû Yusuf Yakub b. İshak b. es-Sikkît, Dâru iḫyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1423/2002), s. 5-10.

_____, “Muḳaddimetu'n-nâşir” (*Mu'cemu Meḳâyisi'l-luġâ* adlı eserin mukaddimesi – Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, I-VI, Dâru'l-fikr, (y.y.), 1399/1979), I, 3-48.

_____, “Taḳdîm” (*el-İştikâk* adlı eserin mukaddimesi - Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd, Mektebetu'l-ḥancî, Kahire 1958), s. 26-40.

el-Hâşimî, Zeyd b. Abdillâh (ö. 400/1009 [?]), *el-Emsâl*, Dâru Sa'duddin, Dimaşk 1423.

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ali (ö. 502/1109), *Şerḥu Dîvâni'l-ḥamâse*, I-IV, 'Âlemu'l-kutub, Beyrut, (t.y.).

el-Ḥaṭṭâbî, Ebû Suleyman Ḥamd b. Muhammed b. İbrahim (ö. 388/998), *Ġarîbu'l-hadîs* (nşr. Abdulkerim İbrahim el-'Azbâvî), I-III, Merkezu iḫyâ'i't-turâsi'l-İslamî, Mekke 1422/2001.

Hilal Nâcî, *Ahmed b. Fâris: ḥayâtuhû, şî'ruhû ve âşâruhû*, Maṭba'atu'l-me'ârif, Bağdat 1970.

Ḥilmî Halil, “'İlmu'l-me'âcim 'inde Ahmed b. Fâris beyne'n-nazar ve't-taṭbîk”, *Dirâsât fi'l-luġa ve'l-me'âcim*, Dâru'n-nahḍati'l-'Arabiyye, Beyrut 1998, s. 461-503.

Ḥûrşîd, Bekr Abdullah, “et-Tevzî'u'l-ḥâricî ve'd-dâhilî li'l-mâddeti'l-mu'cemiyye fi mu'cemi meḳâyisi'l-luġa li Ahmed b. Fâris”, *Mecelletu'l-kulliyeti'l-islâmiyyeti'l-câmi'a*, III/6, Irak 2009, s. 177-195.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî (ö. 392/1001), *el-Ḥaşâiş* (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), I-III, Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, (y.y.), (t.y.).

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan (ö. 321/933), *Cemheretu'l-luğa* (nşr. Remzî Munîr Ba'albekî), I-III, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1987.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Şeybe (ö. 235/849), *el-Muşannef* (nşr. Hamed b. Abdullah el-Cum'a, Muhammed b. İbrahim el-Luḥaydân), I-XVI, Mektebetu'r-ruşd, Riyad 1425/2004.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004), *el-İtbâ' ve'l-muzâvece* (nşr. Kemal Mustafa), Maṭba'atu's-se'âde, (y.y.), (t.y.).

_____, "Kitâbu Futyâ faḳîhi'l-'Arab" (nşr. Huseyn Ali Maḥfûz), *Mecelletu'l-Mecma'i'l-'ilmiyyi'l-'Arabî*, XXXIII, Dımaşk 1377/1958, s. 443-466, 633-656.

_____, *Mucmelu'l-luğa* (nşr. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan), I-II, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1406/1986.

_____, *Mu'cemu Meḳâyisi'l-luğa* (nşr. Abdusselam Muhammed Hârûn), I-VI, Dâru'l-fikr, (y.y.), 1399/1979.

_____, *Muteḥayyeru'l-elfâz* (nşr. Hilal Nâcî), Maṭba'atu'l-me'ârif, Bağdat 1390/1970.

_____, *eş-Şâhibî fî fiḳhi'l-luğati'l-'Arabiyye ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arab fî kelâmiḥâ* (nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Mektebetu'l-me'ârif, Beyrut 1414/1993.

_____, *Temâmu faşîhi'l-keḷâm* (nşr. Zeyyân Ahmed el-Ḥâcc İbrahim), Menşûrâtu merkezi'l-maḥtûṭât ve't-turâs ve'l-vesâ'ik, Kuveyt 1416/1995.

İbn Ferḥûn, Ebu'l-Vefa Burhaneddin İbrahim b. Ali (ö. 799/1397), *ed-Dîbâcu'l-muzḫeb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezḫeb* (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr), I-II, Dâru't-turâs, Kahire 1972.

İbn Hâlikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Dâru şâdir, Beyrut 1397-1398/1977-1978.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce (ö. 273/887), *Sunenu İbn Mâce* (nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî), I-II, Dâru ihyâ'i'l-kutubi'l-'Arabiyye, Kahire 1372-1373/1952-1953.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fağl Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Dâru şâdir, Beyrut, (t.y.).

İbn Mucahid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa (ö. 324/936), *es-Seb'a fi'l-kirâ'ât* (nşr. Şevkî Dayf), Dâru'l-ma'ârif, Mısır 1400/1980.

İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838), *el-Emsâl* (nşr. Abdulmecid Kaţâmîş), Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, (y.y.), 1400/1980.

_____, *Ġarîbu'l-hadis*, I-IV, Dâiretu'l-ma'ârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1384/1964.

_____, *el-Ġarîbu'l-muşannef* (nşr. Muhammed el-Muhtâr el-'Abîdî), I-III, el-Mecma'u't-Tunusiyyu - Dâru Suĥnûn, Tunus, (t.y.).

İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde (ö. 458/1066), *el-Muĥaşşaş*, I-XVII, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut, (t.y.).

_____, *el-Muĥkem ve'l-muĥîtu'l-a'zam* (nşr. Abdulhamid Hindâvî), I-XI, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1421/2000.

İbnu'd-Dimyâţî, Şihâbuddin Ahmed b. Aybek (ö. 749/1348), *el-Mustefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd* (nşr. Muhammed Mevlûd Halef), Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1406/1986.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî (ö. 597/1201), *Ġarîbu'l-hadis* (nşr. Abdulmu'tî Emin Kâl'acî), I-II, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1425/2004.

İbnu'l-Eṣṣîr, Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. Ömer Abdusselam Tedmurî), I-XI, Dâru'l-kitabi'l-'Arabî, Beyrut 2012.

İbnu'l-Eṣṣîr, Mecduddin el-Mubarek b. Muhammed (ö. 606/1210), *en-Nihâye fi ġarîbi'l-hadîs ve'l-eşer*, (nşr. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed eṭ-Ṭanâhî), I-V, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut, (t.y.).

İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub b. İshak b. es-Sikkît (ö. 244/858), *İşlâhu'l-manṭık* (nşr. Muhammed Mur'ib), Dâru ihyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1423/2002.

İbrahim Enis, *Delâletu'l-elfâz*, Mektebetu'l-enclu'l-Mısriyye, (y.y.), 1984.

_____, *Fî'l-lehecâti'l-'Arabiyye*, Mektebetu'l-enclu'l-Mısriyye, Kahire, (t.y.).

_____, *Min esrâri'l-luġa*, Mektebetu'l-enclu'l-Mısriyye, Kahire 1978.

İmru'u'l-Ḳays b. Ḳucr (ö. 540 [?]), *Dîvân* (nşr. Abdurrahman el-Muşṭâvî), Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1425/2004.

Karaarslan, Nasuhi Ünal "İslâhu'l-mantık", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 194.

_____, "el-Cemhere", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 323.

Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, I-II, Muessesetu't-târîhi'l-'Arabî, (y.y.), (t.y.).

Keş, Salih Zeki, *Ebu'l-Huseyn ibn Fâris ve es-Sâhibî Kitabı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010.

el-Ḳıftî, Cemaluddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf (ö. 646/1248), *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât* (nşr. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim), I-IV, Dâru'l-fikri'l-'Arabî (Kahire) – Muessesetu'l-kutubi's-seḳâfiyye (Beyrut), 1406/1986.

Kılıç, Hulûsi, "es-Sâhibî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 521-522.

_____, "İştikak", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 439-440.

Kılıç, Mustafa, “Humejd b. Sevr”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 356.

Komisyon, *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, I-IV, Şərq-qərb nəşriyyatı, Bakı 2006.

Komisyon, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, I-VIII, el-İdâretu’l-‘âmmetu li’l-mu‘cemât ve ihyâ’i’t-turâs, Mısır 1401/1981-1429/2008.

Komisyon, *el-Mu‘cemu’l-vasîf*, Mektebetu’ş-şurûki’d-devliyye, Mısır 1425/2004.

el-Ğudâ‘î, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme (ö. 454/1062), *Musnedu’ş-şihâb* (nşr. Ğamdî Abdulmecid es-Selefi), I-II, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1405/1985.

Küçükkalay, Hüseyin, *Kur’ân Dili Arapça*, Manevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti neşriyyatı, Konya 1969.

el-Mağribî, Abdulkadir b. Mustafa, (ö. 1375/1956), *el-İştikâk ve’t ta’rib*, Maṭba‘atu’l-hilal, Mısır 1908.

Mertoğlu, Mehmet Suat, “Vücûh ve Nezâir”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 141-143.

el-Meydânî, Ebu’l-Faḍl Ahmed b. Muhammed (ö. 518/1124), *Mecma‘u’l-emşâl* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), I-II, Maṭba‘atu’s-sunneti’l-Muhammediyye, (y.y.), 1374/1955.

el-Muberrred, Ebu’l-Abbas Muhammed b. Yezîd (ö. 286/900), *el-Mukṭeḍab* (nşr. Muhammed Abdulhalik ‘Azîme), I-IV, Maṭâbi‘u’l-ehrâmi’t-ticâriyye, Kahire 1415/1994.

Muhammed b. el-Mubârek b. Muhammed b. Meymûn (ö. 597/1201), *Munteha’t-ṭaleb min aş‘âril-‘Arab* (nşr. Muhammed Nebîl Ṭurayfî), I-IX, Dâru şâdir, Beyrut 1999.

Muhammed el-Mubarek, *Fiḫhu'l-luġa ve ḥaṣāiṣu'l-'Arabiyye*, Dâru'l-fıkr, (y.y.), (t.y.).

Muhammed Sadık Hasan Han (ö. 1307/1890), *el-'Alamu'l-ḥaffâk min 'ilmi'l-iṣṭikâk*, Muessesetu'l-kutubi's-seḳâfiyye, Beyrut 1433/2012.

Mur'ib, Muhammed 'Avaḍ, Fâtıma Muhammed Aşlân, “el-Muḳaddime” (*Mu'cemu Meḳâyîsu'l-luġâ* adlı eserin mukaddimesi - Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, Dâru iḫyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1422/2001), s. 5-32.

en-Nâbiġa ez-Zubyânî, Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye (ö. 604 [?]), *Dîvânu'n-Nâbiġa ez-Zubyânî* (nşr. Kerem el-Bustânî), Dâru Şâdir-Dâru Beyrut, Beyrut 1383/1963.

Naşşâr, Huseyn, *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuhû ve teṭavvuruhû*, I-II, Dâru Mısır, Kahire 1408/1988.

en-Nûrî, Muhammed Cevâd, Ali Halil Ḥamed, “Meḳâyîsu'l-luġa li'bni Fâris: tenbîhât ve taşḫîhât”, *Mecelletu mecma'i'l-luġati'l-'arabiyyeti'l-urduniyyi*, XIX/48, 1415/1995, s. 95-166.

en-Nûrî, Muhammed Cevâd, “Meḳâyîsu'l-luġa li'bni Fâris: istidrâkât ve taşḫîhât”, *Mecelletu'd-dârra*, XIX/1, Suudi Arabistan 1993, s. 27-64.

Özaydın, Abdülkerim, “Zencan”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 251-253.

Özbalıkcı, Reşit, “Naht”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 310-311.

Özdemir, İbrahim, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İsfahan”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 497-502.

Raḍıyyuddin Necmeddin Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî (ö. 686/1287), *Şerḫu Şâfiyyeti İbni'l-Ḥâcib* (nşr. Muhammed Nur el-Hasan, Muhammed ez-Zaḳrâf, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), I-IV, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1982.

er-Râfî'î, Mustafâ Sâdık (ö. 1356/1937), *Târîhu âdâbi'l-'Arabî*, I-II, Mektebetu'l-îmân, Mısır, (t.y.).

er-Râmahurmuzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahman (ö. 360/971) *Emsâlu'l-hadîs* (nşr. Abdul'ulâ Abdulhamid el-A'zamî), ed-Dâru's-selefiyye, Bombay 1404/1983.

er-Râvî, Kâzım Fethi, Nevvâl Kerim Zerzûr, "Ahmed b. Fâris ve 'ilmü'd-delâle", *Mecelletu Âdâbi'l-mustanşiriyye*, XII, 1406/1985, s. 121-174.

Rıdvan, Muhammed Mustafâ, *el-Îmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî ve âşâruhû fi'l-luğa ve fi'n-naħv*, Dâru nahda, Mısır 1991.

Ru'be b. el-'Accâc (ö. 145/762), *Mecmû'u eş'âri'l-'Arab ve huve muştemelu 'alâ Dîvâni Ru'be b. el-'Accâc = Sammlungen alter Arabischer dichter der diwan des regezdichters Ruba Ben Elaggag* (nşr. Valîm b. el-Verd), Verlag von Reuther-Reichard, Berlin 1903.

eş-Şagânî, el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan (ö. 650/1252), *el-'Ubâbu'z-zâhir ve 'lubâbu'l-fâhir (ħarfu'l-fâ)* (nşr. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn), Vizâretu's-şakâfe ve'l-'ilâm, Bağdat 1981.

Sarı, Mehmet Ali, "İbdâl", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 263-265.

eş-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik (ö. 429/1038), *Yetîmetu'd-dehr fi meħâsini ehli'l-'aşr* (nşr. Mufîd Muhammed Kumeÿha), I-IV, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1403/1983.

Şubhî es-Sâlih, *Dirâsât fi fikhi'l-luğa*, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2009.

es-Subkî, Tâcuddin Abdulvehhab b. Ali (ö. 771/1370), *Ṭabaḳātu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ* (nşr. Mahmud Muhammed eṭ-Ṭanâhî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv), I-X, Maṭba'atu İsa el-Bâbî el-Ḥalebî ve şurakâ'ih, (y.y.), 1383/1964.

es-Suyûtî, Abdurrahman Celaluddin (ö. 911/1505), *Buğyetu'l-vu'ât fî tabaķâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuĥât* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim), I-II, Maţba'atu İsa el-Bâbî el-Ĥalebî ve şurakâ'ih, (y.y.) 1384/1964.

_____, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğati ve envâ'ihâ*, I-II, Menşûrâtu'l-mektebeti'l-'aşriyye, Beyrut 1406/1986.

eş-Şentemerî, Yusuf el-A'lam (ö. 476/1084), *Şerĥu Dîvâni Ĥarafe b. el-'Abd*, Maţba'u Bertrand, Chalon 1900.

Şerĥu Dîvâni Lebîd b. Rebî'a el-'Âmirî (nşr. İhsan Abbas), Vizâretu'l-irşâd ve'l-enbâ'i, Kuveyt 1962.

Şimşek, M. Sait, Taceddin Uzun, *Arapça-Türkçe Deyimler, Kalıp İfadeler, Atasözleri Sözlüğü*, Beyan Yayınları, İstanbul 1991.

eţ-Ĥaberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyub (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-kebîr* (nşr. Ĥamdî Abdulmecid es-Selefi), I-XXV, Dâru ihyâ'i't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut, (t.y.).

eţ-Ĥaberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîĥu'ţ-Ĥaberî: târîĥu'l-umem ve'l-mulûk* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim), I-XI, Dâru suveydân, Beyrut 1967.

et-Tehânevî, Muhammed Ali (ö. 1158/1745), *Mevsu'atu Keşşafi iştilâĥâti'l-funûn ve'l-'ulûm* (nşr. Ali Daĥrûc, trc. Abdullah el-Hâlidî, Corc Zeynâtî), I-II, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1996.

eţ-Ĥirimmâĥ b. Ĥakîm (ö. 110/729 [?]), *Dîvânu'ţ-Ĥirimmâĥ* (nşr. İzzet Hasan), Dâru'ş-şarkî'l-'Arabî, Beyrut 1414/1994.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 309-312.

_____, "Recez", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 509-510.

Ṭuleymât, Ġâzî Muḥtâr, *Ahmed b. Fâris el-Luġavî: dirâse fî ârâihi'l-luġaviyye ve'n-naḥviyye*, Dâru ṭallâs, Dimaşk 1999.

_____, “Naẓarât fî ‘ilmi delâleti’l-elfâz ‘inde Ahmed b. Fâris el-Luġavî”, *Ḥavliyyâtu kulliyyeti'l-âdâb*, XI, Kuveyt 1410/1990, s. 7-97.

Tural, Hüseyin, “İbn Fâris”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 479-481.

eṭ-Ṭûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan (ö. 460/1067), *el-Fihrist*, Neşriyyâtu'l-mektebeti'l-Murtaḍaviyye, Irak, (t.y.).

Tüccar, Zülfikar, “Dahîl”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 412-413.

_____, “Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 244-246.

_____, “Mücmelü'l-luġa”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 454-455.

Uzun, Taceddin, *Arap Meselleri, Hamza b. al-Hasan al-İsfahânî ve Savâ'ir al-Amsâl 'alâ Af'âl adlı kitabı*, Konya 1993.

_____, “Temîm b. Übey”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 422-423.

Yâḫût b. Abdillâh el-Ḥamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Dâru şâdir, Beyrut 1397/1977.

_____, *Mu'cemu'l-udebâ' = İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (nşr. İhsan Abbas), I-VI, Dâru'l-ġarbi'l-İslamî, Beyrut 1993.

eI-Yâsirî, Abdulkâzım, Ḥaydar Cebbâr 'İdân, “İnâyetu Ahmed b. Fâris fî Mu'cemi Meḳâyîsi'l-luġa bi'd-delâleti'l-miḥveriyye”, *Mecelletu âdâbi'l-Kûfe*, I/2, Irak 2008, s. 11-46.

_____, “el-Mevâḳifu'n-naḳdiyye li Ahmed b. Fâris fî Mu'cemi Meḳâyîsi'l-luġa”, *Ehlu'l-beyt*, sy. VI, s. 354-374.

Yazıcı, Numan, *Arapça-Türkçe/Türkçe Arapça Atasözleri ve Deyimler*, Raġbet Yayınları, İstanbul 2003.

Yazıcı, Tahsin, “Hemedan”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 183-185.

Yedi Askı: Arap Edebiyatının Harikaları (trc. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

el-Yûsî, Ebu Ali Nuruddin el-Hasan b. Mesud b. Muhammed (ö. 1102/1691), *Zehru'l-ekem fi'l-emşâl ve'l-ħikem* (nşr. Muhammed Haccî, Muhammed el-Ahđar), I-III, Dâru's-saķâfe - ed-Dâru'l-beyzâ, Mağrib 1401/1981.

Yüksel, Ahmet, Soner Gündüzöz, “Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünâiyye Kuramları ve Müsellesât Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 9, sy: 22, 2005, s. 211-224.

ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs* (nşr. Komisyon), I-XXXX, Matba'atu ħukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1385/1965-1422/2001.

ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'* (nşr. Komisyon), I-XXV, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1402/1982-1409/1988.

ez-Zemaħşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *Esâsu'l-belâga* (nşr. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd), I-II, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1419/1998.

_____, *el-Fâiķ fi ġarîbi'l-ħadîs* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim), I-IV, Dâru'l-fikr, Beyrut 1414/1993.

_____, *el-Mustaķşâ fi emşâli'l-'Arab*, I-II, Matba'atu meclisi dâireti'l-ma'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad 1381/1962.

ez-Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh (ö. 794/1392), *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim), I-IV, Dâru't-turâs, Kahire 1404/1084.

ez-Zevzenî, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed (ö. 486/1093) *Şerħu'l-Mu'allakâti's-seb'ı*, Lecnetu't-taħķîķ fi'd-dâri'l-'âlemiyye, Beyrut 1993.

ez-Ziriklî, Hayruddin (ö. 1396/1976), *el-A'lâm: kâmusu terâcim*, I-VIII, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2002.

Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. 609 [?]), *Dîvân*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1426/2005.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

16.06.1981 tarihinde Azerbaycan'da doğan Amir Kahayev, ilkokulu, ortaokulu ve liseni Azerbaycan'ın Zakatala şehrinde okudu. 2003 yılında lisans eğitimini Bakü İslam Üniversitesi'nde tamamladı. 2003 senesinde başladığı Diyanet İşleri Başkanlığı İstanbul Pendik-Haseki Eğitim Merkezinden 2006 yılında mezun oldu. Yüksek Lisansını 2008-2011 yılları arasında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Bilim Dalında yaptı. 2012 senesinde Konya N. Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalında başladığı doktora eğitimini 2017 yılında tamamladı. Bakü İslam Üniversitesi'nde beş sene öğretim görevlisi olarak çalıştı.